

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ
ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

ISSN 0142-0843

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ
сериясы
№ 2(62)/2011
Серия ИСТОРИЯ.
ФИЛОСОФИЯ

Сәуір–мамыр–маусым
1996 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Апрель–май–июнь
Издается с 1996 года
Выходит 4 раза в год

Собственник РГКП **Карагандинский государственный университет
имени Е.А.Букетова**

Бас редакторы — Главный редактор

Е.К.КУБЕЕВ,

академик МАН ВШ, д-р юрид. наук, профессор

Зам. главного редактора

Х.Б.Омаров, д-р техн. наук

Ответственный секретарь

Г.Ю.Аманбаева, д-р филол. наук

Серияның редакция алқасы — Редакционная коллегия серии

Б.Е.Колумбаев,	редактор д-р филос. наук;
Ж.С.Сыздыкова,	д-р ист. наук;
К.С.Алдажуманов,	д-р ист. наук;
В.В.Евдокимов,	д-р ист. наук;
Р.М.Жумашев,	д-р ист. наук;
З.Г.Сактаганова,	д-р ист. наук;
В.В.Козина,	д-р ист. наук;
Б.Г.Нуржанов,	д-р филос. наук;
С.Б.Булекбаев,	д-р филос. наук;
В.С.Батулин,	д-р филос. наук;
Л.К.Шотбакова,	канд. ист. наук;
Р.Ш.Сабирова,	канд. психол. наук;
З.Х.Валитова,	канд. ист. наук;
Г.М.Смагулова,	канд. ист. наук;
А.Н.Муканова,	ответственный секретарь канд. ист. наук

Редакторы *Ж.Т.Нұрмұханова*
Редактор *И.Д.Рожнова*
Техн. редактор *А.М.Будник*

Издательство Карагандинского
государственного университета
им. Е.А.Букетова
100012, г. Караганда,
ул. Гоголя, 38,
тел.: (7212) 51-38-20
e-mail: izd_kargu@mail.ru

Басуға 10.06.2011 ж. қол қойылды.
Пішімі 60×84 1/8.
Офсеттік қағазы.
Көлемі 20,62 б.т.
Таралымы 300 дана.
Бағасы келісім бойынша.
Тапсырыс № 613.

Подписано в печать 10.06.2011 г.
Формат 60×84 1/8.
Бумага офсетная.
Объем 20,62 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ № 613.

Отпечатано в типографии
издательства КарГУ
им. Е.А.Букетова

Адрес редакции: 100028, г. Караганда, ул. Университетская, 28

Тел.: 77-03-69 (внутр. 1026); факс: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz Сайт: <http://www.ksu.kz>

© Карагандинский государственный университет, 2011

Зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия Республики Казахстан.
Регистрационное свидетельство № 1131–Ж от 10.03.2000 г.

МАЗМҰНЫ

ТАРИХ

<i>Козина В.В., Елеуханова С.В.</i> Орталық Қазақстандағы соғыстан кейінгі халықтың күнделікті өмірі	4
<i>Қыздарбеков Б.</i> «Славян» және «Русь» терминдері жөнінде	11
<i>Қыздарбеков Б.</i> Славяндардың атамекені туралы пікірлер.....	18
<i>Күзембаев Н.Е.</i> Қыпшақ мемлекеттілігінің сипаты туралы пікірталастар.....	25
<i>Күзембаев Н.Е.</i> Революцияға дейінгі ресей зерттеушілерінің еңбектеріндегі қыпшақтардың тарихы, мәдениеті және шаруашылығы ...	31
<i>Кеңесов Ж.К.</i> Сартай батыр бастаған «Мың бала жорығы».....	39
<i>Нұрбаев Ж.Е.</i> XIX ғ. екінші жартысы — XX ғ. басындағы Солтүстік Қазақстанда католицизмның таралу тарихынан	48
<i>Перминов А.В.</i> XIX–XX ғасырлардағы Қазақстанның халыққа білім беруін кезеңдерге бөлу	54
<i>Жұмашова А.А.</i> Отырар жәдігерлеріндегі ою-өрнектер.....	63
<i>Жұмашев Р.М., Жұманова А.З.</i> 1991–2011 жж. кезеңіндегі Қазақстан Республикасындағы жастар саясатының негізгі бағыттары.....	70
<i>Мажитов Ж.М., Жауымбаев С.У.</i> Азамат соғысының кеңестік дәуіріндегі тарихнамасы.....	82
<i>Сатанов А.Б., Өскембаев Қ.С.</i> Халықаралық қатынастар шеңберіндегі Ислам және Қазақстан (2011 жылы Қазақстанның Ислам Конференциясы Ұйымында төрағалық етуіне орай)..	90

ФИЛОСОФИЯ

<i>Батулин В.С., Шуматов Э.Г.</i> Бос уақыт адамзат капиталын қалыптастыру негізі ретінде.....	98
<i>Жүсіпова Б.Ж.</i> Философия өнердің ерекше түрі ретінде	107
<i>Аббасова К.Я.</i> Мифологиялық сана мәдениеттің маңызды элементі ретінде	114
<i>Мусаева Ш.М.</i> Азаматтық қоғамдағы құндылық бағдар	120
<i>Рынковой И.В.</i> Философиялық және діни санның өзара қатынасы.....	126
<i>Гореликов Л.А.</i> Әлемдік тұтастықтың қарқынды дамуындағы жаһандық социумның тарихи негіздері.....	132
<i>Рақымжанов Б.Қ.</i> Шәкәрімнің философиялық жүйесі	144
<i>Пенчук О.Н., Капбасова Г.Б.</i> Ата-аналық қатынастың рефлексия мәселесі жөнінде	152

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

<i>Козина В.В., Елеуханова С.В.</i> Повседневная жизнь населения Центрального Казахстана в первые послевоенные годы	4
<i>Кыздарбеков Б.</i> О терминах «славяне» и «Русь».....	11
<i>Кыздарбеков Б.</i> Мнения о прародине славян ...	18
<i>Күзембаев Н.Е.</i> Дискуссии о характере кипчакской государственности	25
<i>Күзембаев Н.Е.</i> История, культура и хозяйство кипчаков в работах дореволюционных исследователей России	31
<i>Кенесов Ж.К.</i> «Мың бала жорығы» под руководством Сартай батыра.....	39
<i>Нурбаев Ж.Е.</i> Из истории распространения католицизма в Северном Казахстане во второй половине XIX – начале XX вв.....	48
<i>Перминов А.В.</i> Периодизация развития народного образования Казахстана в XIX–XX веках.....	54
<i>Жумашова А.А.</i> Орнамент изделий Отрара.....	63
<i>Жумашев Р.М., Жуманова А.З.</i> Основные направления молодежной политики в Республике Казахстан (1991–2011 гг.).....	70
<i>Мажитов Ж.М., Жауымбаев С.У.</i> Историография гражданской войны в эпоху Советской власти.	82
<i>Сатанов А.Б., Ускембаев К.С.</i> Ислам и Казахстан в контексте международных отношений (к председательству Казахстана в Организации Исламской Конференции в 2011 г.).....	90

ФИЛОСОФИЯ

<i>Батулин В.С., Шуматов Э.Г.</i> Свободное время как основа формирования человеческого капитала	98
<i>Жусупова Б.Ж.</i> Философия как особый вид искусства	107
<i>Аббасова К.Я.</i> Мифологическое сознание как важный элемент культуры.....	114
<i>Мусаева Ш.М.</i> Ценностные ориентации в гражданском обществе.	120
<i>Рынковой И.В.</i> Взаимосвязь философского и религиозного сознания.....	126
<i>Гореликов Л.А.</i> Исторические основы глобального социума в темпоральной динамике мировой целостности.....	132
<i>Рақымжанов Б.Қ.</i> Философская система Шакарима.....	144
<i>Пенчук О.Н., Капбасова Г.Б.</i> О проблеме рефлексии родительского отношения.....	152

ҒЫЛЫМИ ӨМІР ЖАҢАЛЫҚТАРЫ

Разумов В.И., Қарипбаев Б.И., Солощенко П.П.
«Рухани мұра және қазіргі заман» атты халық-
аралық ғылыми-теориялық конференция жө-
нінде ғылыми хабарлама..... 159

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР 165

ХРОНИКА НАУЧНОЙ ЖИЗНИ

Разумов В.И., Қарипбаев Б.И., Солощенко П.П.
Научное сообщение о международной науч-
но-теоретической конференции «Духовное
наследие и современность» 159

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ..... 165

УДК 341/321 (574/3)

В.В.Козина, С.В.Елеуханова

Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова

Повседневная жизнь населения Центрального Казахстана в первые послевоенные годы

В статье исследована повседневная жизнь населения Центрального Казахстана в первые послевоенные годы. Показана роль Трудовой армии, комплектование которой осуществлялось по линии НКВД из гражданского населения, спецпереселенцев, представителей депортированных народов, военнопленных и интернированных. Авторами проанализированы условия труда, жилищно-бытовые и санитарно-эпидемиологические условия, продовольственное снабжение и общественное питание названных категорий населения. Большое внимание уделено системе трудового использования, организации режима, условиям содержания военнопленных и заключенных Карлага, а также вопросам социального положения работников военизированной охраны лагерей (ВОХР).

Ключевые слова: Советский Союз, Центральный Казахстан, послевоенные годы, депортированные народы, повседневная жизнь, история повседневности, население, жизнь населения, спецпереселенцы, заключенные, Карлаг.

В настоящее время большой научный интерес вызывает тематика, отражающая повседневную жизнь людей в советский период, особенно Центрального Казахстана как региона с огромными сырьевыми запасами, ставшего одним из ключевых звеньев в решении стратегических задач Советского Союза.

Авторы настоящей статьи в предыдущих номерах «Вестника» уже знакомили читателей с этим аспектом социального развития Центрально-Казахстанского региона в 1930-гг. и годы Великой Отечественной войны. Теперь вниманию читателей предлагается научный анализ повседневности жителей региона в первые послевоенные годы.

Как известно, население Центрального Казахстана в 30-е годы XX в. состояло из трех категорий: вольных граждан, спецпереселенцев и заключенных Карлага. Тогда же в регионе сложилась отработанная система принудительного труда, была сформирована так называемая Трудовая армия, комплектование которой осуществлялось по линии НКВД. В экстремальных условиях Великой Отечественной войны практике использования принудительного труда отводилась первостепенная роль. Трудовая армия, комплектовавшаяся из спецпереселенцев, представителей депортированных народов и гражданского населения в довоенный период, пополнилась в годы войны военнопленными и интернированными. И хотя правовое положение категорий населения было неодинаковым, повседневная жизнь сглаживала эти различия, часто делая правовой статус формальным.

После окончания Великой Отечественной войны был принят новый пятилетний план развития народного хозяйства СССР на 1946–1950 гг., основным направлением которого являлось восстановление хозяйства районов, опустошенных войной, с акцентом на форсирование роста тяжелой промышленности. По существу, это был возврат к предвоенным схемам развития экономики и линии на индустриализацию. В этой связи в Центральном Казахстане были не только сохранены, а приобрели еще более радикальный характер методы милитаризации труда. В регионе продолжала функционировать система Карлага, пополнявшаяся новыми массами «врагов народа», многочисленными переселенческими поселками. С обитателями поселков Советская власть и после войны не собиралась це-

ремонтиться. Указом Президиума Верховного Совета СССР от 26 ноября 1948 г. было объявлено, что их переселение проведено навечно, без права возврата к прежним местам жительства, и установлена уголовная ответственность за побег. Это же положение о спецпереселенцах подтверждалось приказом министра госбезопасности СССР № 00776 от 24 октября 1951 г., который гласил: «Объявить под расписку спецпереселенцам... что они в соответствии с Указом Президиума Верховного Совета СССР от 9 октября 1951 г. оставлены на спецпоселение навечно» [1;124,125].

Необходимо отметить, что по масштабам наличия спецконтингента Казахстан в конце войны и первые послевоенные годы занимал лидирующее положение в стране. Так, из доклада о работе отдела спецпоселений НКВД СССР за период с марта 1944 по январь 1946 гг. следует, что по территории СССР спецпереселенцы распределились следующим образом: Казахская ССР — 866 300 чел.; Узбекская ССР — 181 800 чел.; Киргизская ССР — 112 400 чел.; Красноярский край — 125 600 чел.; Алтайский край — 85 800 чел.; Кемеровская область — 97 200 чел.; Томская область — 92 400 чел.; Свердловская область — 89 200 чел.; Молотовская область — 84 300 чел. [2;361]. Наличие населения этой категории в Казахской ССР превышало их количество в Узбекской ССР в 4,8 раза, Киргизской ССР — в 7,7, Красноярском крае — в 6,9, Алтайском — в 10,1, Кемеровской области — в 8,9, Томской — в 9,4, Свердловской — 9,7, Молотовской — в 10,3 раза.

Значительная доля в системе организации принудительного труда принадлежала военнопленным и интернированным. Всего в 1947–1948 гг. в Спасском лагере № 99 насчитывалось 24 отделения. Репатриация из этого лагеря началась в 1949 г., в соответствии с постановлением Совмина СССР № 1263–519 сс. от 18 июня 1946 г., согласно которому репатриации на родину подлежали «больные и нетрудоспособные военные немцы» и представители других западных национальностей [3;134–137]. Процесс репатриации продлился год. К лету 1950 г. лагерь был ликвидирован, а его отделения были переданы образовавшемуся в 1949 г. Песчаному лагерю НКВД СССР. С 1948 г. на базе Джекказганского лагеря № 39 был образован Степлаг МВД СССР, труд заключенных которого использовался на строительстве комбината и города.

Широкое распространение принудительного труда в регионе объяснялось еще и тем, что в целом Карагандинский индустриальный район был одним из самых непривлекательных в стране для жизни и работы. Тяжелые жилищно-бытовые и культурные условия жизни населения региона, отягощенные резко континентальным климатом и удаленностью от индустриальных и культурных центров страны, были тому причиной. Строительство жилого фонда здесь отставало от общего роста производительных сил, повсеместно ощущался острый недостаток в жилой площади, крайне необходимой для размещения кадровых и вновь прибывающих рабочих. Жилой фонд предприятий «Карагандауголь» всего на 34,1 % состоял из капитальных зданий, остальные 65,9 % — каркасно-щитовые, саманные здания временного типа и землянки, многие из которых были построены в 1930–1933 гг. и находились почти в разрушенном состоянии. Порой на 1 человека, проживающего в квартире или общежитии треста «Карагандауголь», приходилось 2,9 кв.м. Не лучшим образом были обеспечены жильем и рабочие других предприятий Карагандинской области. Так, по тресту «Карагандажилстрой» рабочие-одиночки были размещены в типовых общежитиях комнатной системы, где на каждого проживающего приходилось всего 4,1 кв.м. Из 20 общежитий ФЗО радиофицированы были 10, а к остальным линия не проведена. Семейные рабочие размещались в палатках, каркасно-засыпных бараках и в землянках (по 2–3 семьи в одной комнате). Капитальные дома были построены в основном в 1933–35 гг. на подработках шахт и часто непригодны для жилья. Землянки, которые были построены в 1941 г., под жилье использовались лишь частично из-за непрерывного поступления подпочвенных вод. Уголь и воду в жилища, как правило, люди доставляли сами на себе [4; 61, 62].

После отмены карточной системы, с переходом к широкой, развернутой торговле, продовольственное снабжение и общественное питание долгое время не могли полностью обеспечить нужды трудящихся. В магазинах были очереди, товар часто отпускался из-под прилавка, в рабочих столовых отсутствовали элементарные санитарно-гигиенические условия.

Служба быта была организована на низком уровне. Пошивочных и сапожных мастерских было недостаточно, а имеющиеся не были обеспечены необходимым, как для пошива одежды, так и для ремонта обуви, вследствие чего заказы выполнялись преимущественно из принесенных заказчиком материалов и поэтому не удовлетворяли потребности населения.

Не хватало детских садов, яслей, школ. В городских поселениях на всю область в 1948 г. действовало 49 детских садов и яслей со среднегодовым посещением 3182 ребенка; на селе — 13 яслей, которые могли принять 365 детей. Имелся 1 детский дом со 141 ребенком (в т.ч. от матерей-одиночек

— 65, сирот — 21, подкидышей — 55, из них детей до 1 года — 77). Многие детские учреждения были размещены в аварийных зданиях, не отвечающих никаким санитарным нормам, без всяких удобств. Единственный детский сад треста «Карагандашахтострой» на 60 детей, организованный в военное время, не был должным образом оборудован [5; 291–290].

Несмотря на сложности послевоенного времени, не ослабевал трудовой энтузиазм трудящихся, многие предприятия выполняли и перевыполняли годовые задания. Так, Джезказганские рудники план 1947 г. перевыполнили по всем показателям, в частности, по добыче руды на 107,9 %, по горно-проходческим работам на 110,5 %, снизили себестоимость руды по сравнению с планом на 129 % [6; 114–116]. Немало рабочих завоевывали первенство в социалистическом соревновании и значительно перевыполняли нормы. В тресте «Карагандажилстрой», например, таких рабочих насчитывалось 378, из которых 16 человек выполнили 5-летние нормы. За достигнутые высокие трудовые показатели в 1948 г. были награждены значком отличника 9 человек, почетными грамотами — 23, похвальными листами 53 человека. Всего по тресту участвовали в социалистическом соревновании 1 498 человек, из которых выполнили взятые на себя обязательства 618 [7; 288–289].

Однако труд далеко не всех категорий населения в эти годы был оценен по достоинству. Например, лица немецкой национальности не могли быть награждены медалью «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.», а впоследствии — медалями, посвященными юбилеям Победы. Предстоит еще много сделать для объективной оценки вклада спецконтингента в Победу и его роли в восстановлении народного хозяйства в послевоенные годы. Официальная статистика замалчивала численность рабочих, находившихся в ведении НКВД и выполняющих самую тяжелую физическую работу на строительстве и эксплуатации промышленных объектов и в сельском хозяйстве. Эта категория людей официального документа о призыве на трудовую повинность не имела. Режиму было невыгодно объективно оценивать труд лиц, которых он в этот период поставил вне общества. Лишь перед уходом СССР с исторической арены государство формально уравнило трудармейцев с участниками войны.

В 1991 г. немцы, мобилизованные в рабочие колонны, были награждены медалью «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.». Историческая справедливость должна быть восстановлена по отношению ко всем народам, жившим на территории Казахстана в эти годы и внесшим своим трудом вклад в достижение Победы, а впоследствии и в восстановление разрушенной войной страны. Первый съезд трудармейцев Казахстана, состоявшийся 25 марта 1995 г., стал первым официальным признанием заслуг трудармейцев времен войны.

Характеризуя состояние мест лишения свободы в первые послевоенные годы, ряд учёных справедливо отмечают, что на сеть этих учреждений оказывали влияние такие уголовно-правовые акты, как Указы Президиума Верховного Совета СССР «Об уголовной ответственности за хищение государственного и общественного имущества», «Об усилении охраны личной собственности граждан», «Об усилении уголовной ответственности за изнасилование» и другие нормативные акты, которые предусматривали суровые меры наказания в виде лишения свободы до 25 лет. Применение в судебной практике этих нормативных актов приводило к перегрузке мест лишения свободы и сосредоточению в них большого числа заключённых.

На 1 января 1947 г. в Карлаге содержались 57265 человек, из них по уголовным статьям — 31056, по 58 статье — 26209 человек [249, л. 88]. В лагере находились заключенные разных национальностей: русские — 23325 человек, украинцы — 11288, казахи — 2811, немцы — 2581, литовцы — 1472, поляки — 1351, эстонцы — 1147, корейцы — 197, греки — 141, японцы — 174, китайцы — 113, румыны — 88, турки — 51, иранцы — 40, монголы — 15. Иностранцами подданными были 887 человек, среди них 159 — из Германии, 81 — Японии, 74 — Румынии, 10 — Болгарии, 1 — из Франции, 325 — из Венгрии, 45 — Польши, 28 — Китая, 2 — Турции, 6 — Греции, 15 — Ирана и 131 человек из других стран. В указанный год в Карлаге содержались 4574 человека, осужденных на каторжные работы, из них 4229 мужчин и 345 женщин. Национальный состав каторжан: русских — 1001 человек, украинцев — 2872, белорусов — 321, грузин — 3, армян — 4, казахов — 4, туркменов — 2, татар — 24, узбеков — 3, таджиков — 3, башкир — 1, мордвинов — 80, финнов и карелов — 10, латышей — 26, эстонцев — 27, евреев — 8, прочих — 34 заключенных; 109 заключенных были представителями иностранных государств [8; 117–120].

Содержание заключённых и их трудовое использование определялись «Инструкцией по режиму содержания заключённых в исправительно-трудовых лагерях и колониях МВД», утверждённой приказом МВД СССР № 0190 1947 г. Так, в Карлаге устанавливались строгий, усиленный и общий ре-

жимы отбывания наказания. Строгий режим содержания был у осуждённых за бандитизм, вооружённый разбой, умышленное убийство, побеги из мест заключения и у неисправимых уголовников-рецидивистов. Они находились под усиленной охраной и надзором, использовались преимущественно на тяжёлых работах, к ним применялись наиболее строгие меры наказания за злостный отказ от работы и нарушения лагерного режима. Заключённые, осуждённые за грабежи и другие опасные преступления, воры-рецидивисты содержались в условиях усиленного режима. Они использовались главным образом на общих работах и также не подлежали расконвоированию. Все остальные заключённые в исправительно-трудовых лагерях содержались в условиях общего режима. Разрешалось их расконвоировать, использовать на низовой административно-хозяйственной работе, в аппарате лагерных подразделений, а также привлекать к постовой и конвойной службе по охране заключённых.

Отмена смертной казни в 1947 г. существенным образом повлияла на осложнение обстановки в местах лишения свободы. В справках, отчётах, докладных записках сотрудников военизированной охраны Карлага отмечалось, что из прибывших по этапам из Украины, России заключённых 1948 г. подавляющее большинство составляли уголовно-бандитствующие элементы, которые разлагали дисциплину, способствовали росту числа отказов от работы. К группе «злостных отказчиков от работы» относились такие категории уголовников, как неоднократно осуждённые за бандитизм, умышленные убийства и особенно воры-рецидивисты. Воровской беспредел, тайно и явно поощряемый лагерной администрацией, проявлялся в кровавых расправах уголовников с неугодными лицами, среди которых в первую очередь числились «враги народа», а также попадали нередко и представители администрации. Так, в 1948 г. в Карлаге были совершены 51 убийство, 1288 случаев хулиганских действий, были зафиксированы 1013 фактов сожительства, 218 случаев связи с местным населением, 16160 случаев отказа от работы. Значительное количество бандитских проявлений допускалось в Караджарском, Сарептском, Джартасском и Топарском лагерных отделениях. К междоусобицам среди бандитских и воровских группировок добавлялись побеги с нападением на охрану и её разоружением. Только за первое полугодие 1948 г. в лагере произошло 12 групповых побегов, в том числе один вооружённый, повлекший гибель двух работников военизированной охраны. Побег совершали в основном уголовники из отдалённых лагерных подразделений, с целью уклонения от общих работ [9; 17].

Нарушение важнейших принципов классификации осуждённых, совместное содержание впервые осуждённых с неоднократно судимыми, допускавшееся в Карлаге, привело к тому, что вместо исправления и перевоспитания новички и менее испорченные в нравственном отношении заключённые попадали под разлагающее влияние рецидивистов. Во многих случаях политические заключённые находились вместе с уголовниками. Неудовлетворительная организация режимно-оперативной и воспитательной работы в ряде ИТЛ, отсутствие сдерживающего фактора в виде высшей меры наказания заставили руководство ГУЛАГа искать выход из создавшегося положения. Начавшаяся дифференциация контингента способствовала разрядке напряженной обстановки в лагерях. В феврале 1948 г. Совет Министров СССР принял постановление «Об организации лагерей и тюрем для содержания особо опасных категорий преступников». МВД СССР, в свою очередь, приняло решение по организации особых тюрем, предназначенных для содержания шпионов, диверсантов, националистов, белоэмигрантов, троцкистов, правых, меньшевиков, эсеров, анархистов, участников других антисоветских организаций, групп и лиц, представляющих опасность для государства. Содержание иных категорий заключённых в этих тюрьмах исключалось.

Лагерем «особого режима» в системе Карлага считался Спасский лагерь. В августе 1946 г. в директиве МВД СССР «О порядке отбывания срока наказания военнопленных, осужденных советским судом» указано: «Всех военнопленных, осужденных военным трибуналом к каторжным работам по делам о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков на территории СССР, независимо от их физического состояния направлять в Карлаг МВД». На основании этого документа в Спасском лагере содержались 246 осужденных советским трибуналом военнопленных разных национальностей: немцев — 236 чел., австралийцев — 5, румын — по одному, голландцев, итальянцев, евреев германского подданства, чехов — по одному. В этом лагере сформировалась четко продуманная система использования труда военнопленных. Первым способом повышения трудового энтузиазма заключённых являлось дифференцированное питание. Исходя из категории трудоспособности, выполнения и невыполнения норм выработки военнопленным устанавливались различные виды производственных пайков: для занятых на тяжелых работах, ослабленных, дистрофиков, госпитализированных офицеров и рядового состава. На «полный котел» могли рассчитывать лишь те, кто выполнял или перевыполнял трудовую норму. Занятые на тяжелых физических работах, независимо от выполнения нормы

выработки, получали основную норму довольствия с надбавкой 25 % всех продуктов питания, кроме хлеба. При выполнении ими норм выработки к указанному довольствию дополнительно давали горячие завтраки и хлеб. Все привлекаемые к работе военнопленные и интернированные получали заработную плату по тем же расценкам и нормам, что и советские граждане, занятые в аналогичной отрасли. Оплата труда военнопленных на основании распоряжения Совета Народных Комиссаров СССР от 13 июня 1945 г. приравнивалась к зарплате рабочих [10; 30].

Вторым фактором повышения производительности труда являлась четкая организация режима, условий содержания и производственной дисциплины военнопленных. Лагерный контингент был разбит на отдельные производственные единицы — батальоны, роты, взводы и отделения, которые формировались, как правило, из представителей одной национальности. Совместное трудоустройство интернированных и военнопленных не разрешалось. Батальоны состояли из трех-четырёх рот. Численность военнопленных роты устанавливалась в зависимости от количества проживающих в бараке людей. Взвод насчитывал до 50 человек, а отделение — 10. Отделения комплектовались по принципу производственной бригады и являлись низовыми производственными подразделениями. На должность командиров отделений, взводов, рот и батальонов назначались военнопленные из числа проверенных офицеров и унтер-офицеров. Для них была установлена гарантированная оплата, которая увеличивалась при выполнении военнопленными норм выработки. Командиры рот по совместительству являлись и командирами барачных. Все распоряжения лагерной администрации доводились до командиров батальонов, рот, взводов и отделений. Они, в свою очередь, требовали от военнопленных четкого их выполнения, принимали рапорты о проделанной работе. В своей деятельности командиры производственных подразделений руководствовались правами и обязанностями, установленными администрацией лагеря. Они обязаны были докладывать администрации лагеря обо всех нарушениях дисциплины военнопленными. Злостно уклонявшихся от работы и дезорганизаторов производства предавали суду военного трибунала; небрежно относившихся к работе, не выполнявших установленных норм выработки оставляли сверхурочно отрабатывать до двух часов сверх обычного времени, применяли аресты с содержанием на гауптвахте, переводили на срок до трех месяцев в штрафные подразделения с особо тяжелым режимом работы и лишением дополнительного питания. В Спасском лагере военнопленных отделением особого режима было отделение № 3, обслуживавшее шахту имени Костенко. Здесь содержались злостные нарушители лагерного режима, а также участники карательных акций над советскими гражданами, совершенных во время войны на территории СССР.

Методом стимуляции производственной инициативы было премиальное вознаграждение за хорошую работу, которое 1 июля 1945 г. составляло от 50 до 200 рублей в месяц выполнявшим и перевыполнявшим нормы выработки и от 125 до 500 рублей — высококвалифицированным специалистам, бригадирам, командирам отделений, рот, батальонов. Эффективным способом повышения трудовой отдачи стало производственное соревнование. В каждом лагерном отделении имела «Доска почета», на которую заносились фамилии лучших рабочих, те, в свою очередь, получали дополнительное питание, обмундирование, почтовые открытки. Важным стимулирующим фактором выполнения и перевыполнения норм выработки являлось первоочередное включение отличников производства в число репатрируемых.

НКВД СССР 29 сентября 1945 г. утвердил «Положение о трудовом использовании военнопленных», которое регулировало как трудовое использование, так и режим содержания военнопленных. В соответствии с этим приказом контингент, размещавшийся в лагерях ГУВПИ НКВД СССР, делился по четырем категориям: «А» — военнопленные армии противника; «Б» — интернированные — арестованные, т.е. представители гражданского населения, которые по каким-то признакам представляли опасность для новой власти, устанавливаемой на освобожденной советскими войсками территории; «В» — граждане СССР — военнослужащие, попавшие в германский плен, гражданские лица, вывезенные на территорию Германии, «власовцы» и т.д.; «Г» — трудоспособные граждане, интернированные с территории Юго-Восточной Европы и мобилизованные в рабочие батальоны для восстановления народного хозяйства СССР.

Режим и условия содержания военнопленных не соответствовали гуманным нормам. Обращение с пленными со стороны определенной части персонала лагеря № 99, как свидетельствуют документы, было суровым. Спецконтингент не был избавлен от разного рода противоправных действий. Систематический характер носили оскорбления пленных, изъятие у них часов, драгоценностей, обмундирования. Были случаи рукоприкладства. Так, дежурный комендант лагерного отделения № 2 не толь-

ко грубо и нагло обращался с военнопленными, но и избивал их. В том же отделении был вскрыт факт избиения двух японских военнопленных за побег из лагеря. Работники предприятий, где использовался труд пленных, применяли к ним методы физического воздействия. Борясь с подобными проявлениями жестокости, в марте 1946 г. руководством Спасского лагеря была издана специальная директива, в которой подчеркивалось, что «не могут быть терпимы даже единичные случаи рукоприкладства в отношении военнопленных». В приказах ГУПВИ отмечалось, что подобное самоуправство является государственным преступлением. Характерно, что сотрудников МВД беспокоило то, что «участники избиений наносят государству материальный и политический ущерб, выводя из строя рабочую силу и давая повод реакционным элементам в зарубежных странах для самой наглой и беззастенчивой лжи на Советский Союз». Имели место факты, когда пленные работали у своих начальников в качестве домашней прислуги. Так, в справке «О состоянии охраны и режима содержания военнопленных» от 12 июня 1946 г. отмечалось, что «военнопленные используются сотрудниками лагеря по обслуживанию личных нужд. Пленный немец Франц трудится в качестве «домработницы» у начальника лагерного отделения № 3: варит обед, колет дрова, моет полы». Подчеркнем, что во всех этих случаях производилось расследование и следовало наказание виновных. С сотрудниками лагеря, включая полк охраны, проводились беседы, с помощью которых их настраивали на соответствующее поведение в отношении пленных. Принципиально важные решения по вопросам содержания военнопленных, их материального и медико-санитарного обеспечения доводились до должностных лиц и военнопленных как непосредственно, так и через ведомственные нормативные акты. Длительное содержание в плену без ясной перспективы на скорейшее возвращение домой, тяжелые условия труда и быта вызывали различные формы протеста военнопленных — невыполнение заданий, антисоветские и антикоммунистические высказывания, побег.

В целом охрана и режим, условия содержания военнопленных Спасского лагеря были организованы на основе международных конвенций и «Положения о военнопленных» от 1 июля 1941 г., а также соответствующих постановлений правительства и ведомственных нормативных актов. Советское правительство, несмотря на сложности военного и послевоенного времени, проводило политику, направленную на создание нормальных условий жизни в лагерях УПВИ-ГУПВИ. В отличие от советских военнопленных в нацистских лагерях бывшие солдаты и офицеры вражеских армий имели гарантированное питание, санитарно-медицинское обеспечение и оплату за выполняемую работу. Сопоставление экономического и правового положения различных категорий спецконтингента советских ИТЛ позволяет говорить о том, что военнопленные были среди них относительно привилегированной группой. Их питание было лучше, уровень благоустройства быта — намного выше, а лагерный режим — либеральнее. Труд военнопленных Спасского лагеря использовался практически во всех отраслях народного хозяйства: жилищном строительстве, промышленном производстве, автотранспорте, железнодорожном транспорте. Наиболее значительный контингент пленных был задействован в угольной промышленности. Изучение документов и материалов по истории пребывания военнопленных в Спасском лагере дает основание высказать мнение, что режим содержания иностранных граждан в плену в целом соответствовал общепринятым нормам международного гуманитарного права.

Работники военизированной охраны Карагандинского лагеря (ВОХР) по своему социально-правовому положению были приравнены к лицам, несущим действительную военную службу. Правовой статус ВОХР определялся секретными инструкциями ОГПУ-НКВД-МВД, т.е. изначально находился за рамками публичного права. Правовое положение охранников определялось их воинскими должностями, обязанности и порядок исполнения которых регламентировались законодательными актами, воинскими уставами и другими нормативными документами.

В послевоенные годы не были пущены на самотек также вопросы социальной защищенности военизированной охраны лагерей. Рядовому и сержантскому составу предоставлялись льготы, установленные постановлениями СНК СССР от 14 сентября 1945 г. и Совета Министров СССР от 29 октября 1945 г., от 30 декабря 1945 г. и Совета Министров СССР от 29 апреля 1946 г., от 29 апреля 1949 г., от 30 апреля 1951 г., от 3 января 1952 г. Так, законодательством предусматривалось освобождение служащих охраны от подоходного налога, льготное исчисление выслуги лет в период службы в ИТЛ. Впервые было зафиксировано право получения жилплощади из общего фонда местных органов власти, решались вопросы сохранения жилплощади и найма жилых помещений, расширялись льготы семьям охранников. Вместе с тем закреплённые льготы из-за недостаточного финансирования со стороны правительства действовали не в полном объёме. И все же даже рядовые охранники лагерей

имели объём материальных благ, значительно превышающий средний по стране уровень потребления. Система Главспецторга обслуживала семьи личного состава ВОХР не только продуктами, но и промышленными товарами. К их услугам были курортное лечение, дома отдыха, санатории, спецполиклиники, о чём простые советские граждане не смели и мечтать. Из-за постоянного притока новых кадров единственным нерешённым оставался квартирный вопрос [11; 18].

Таким образом, в первые послевоенные годы шёл процесс формирования не только социально-экономических, но и правовых привилегий для военизированной охраны. Степень их реализации зависела от множества факторов: экономических возможностей государства, методов комплектования войск, наличия и объёмов специальных фондов и финансовых ресурсов ГУЛАГа. Безусловно, материальное благополучие работников исправительно-трудовых лагерей и колоний напрямую зависело от труда заключённых. Однако об этом никто никогда не вспоминал и не говорил. Сотни тысяч людей, подчинённых системе ГУЛАГа, — охранники, начальники, политработники, обслуживающий хозяйственный персонал не считали зазорным жить за счёт повседневной эксплуатации сограждан, превращённых в рабочий скот. Лагерная служба помогала обрести социальную значимость и не последнее место в обществе людей. Часто в лагерях работали малограмотные, с крайне низкими моральными качествами люди, которые не имели шансов на успех ни в каких других сферах деятельности. Их социальный статус всецело зависел от крепости существующего режима, именно поэтому кадры ГУЛАГа были одной из важнейших опор тоталитаризма [12; 18].

Итак, бытовые и жилищные условия населения Центрально-Казахстанского региона в первые послевоенные годы оставались неблагоприятными. По-прежнему все производственные и продовольственные задачи призвана была решать Трудовая армия, комплектование которой осуществлялось по линии НКВД из спецпереселенцев, представителей депортированных народов, военнопленных и интернированных. И хотя правовое положение этих категорий было неодинаковым, повседневная жизнь сглаживала эти различия, часто делая правовой статус формальным. На особом положении находился личный состав военизированной охраны лагерей. В связи с широкомасштабной экономической деятельностью Карлага несколько улучшилось финансирование, обеспечение вещевым имуществом и предметами питания ВОХР, больше стало уделяться внимания также их медицинскому и культурному обслуживанию.

Список литературы

- 1 Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. — М.: Наука, 1993. — 180 с.
- 2 Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. — Алматы: Арыс, Казахстан, 1998. — 319 с.
- 3 *Михеева Л.В.* Иностранцы военнопленные и интернированные в Центральном Казахстане: 40-е годы // Отан тарихи. — 2000. — № 3–4. — С. 134–137.
- 4 ГАКО. — Ф. 596. — ОП.1. — Д.26. — С. 61, 62.
- 5 ГАКО. — Ф. 596. — ОП. 1. — Д.30. — С. 290–291.
- 6 ГАКО. — Ф. 596. — ОП. 1/6. — Д.399. — С. 114–116.
- 7 ГАКО. — Ф. 596. — ОП. 1. — Д.30. — С. 290–291.
- 8 Архив ПС и СУ. — Ф.16. — Оп.7. — Д.6.
- 9 Архив ПС и СУ. — Ф.16. — Оп.62. — Д.567.
- 10 *Шарков А.В.* Архипелаг ГУПВИ: Военнопленные и интернированные на территории Белоруссии. 1944–1951 гг. — Минск: Тесей, 2003. — 263 с.
- 11 Архив ПС и СУ. — Ф.16. — Оп.3. — Д.33.
- 12 *Иванова Г.М.* Апогей и крах сталинизма. ГУЛАГ: государство в государстве. — М.: Наука, 1997. — С. 511.

В.В.Козина, С.В.Елеуханова

Орталық Қазақстандағы соғыстан кейінгі халықтың күнделікті өмірі

Мақалада Орталық Қазақстандағы соғыстан кейінгі бірінші жартысындағы халықтың күнделікті қал-ахуалы, өмірі жайлы баяндалған. Еңбекші әскердегі еңбеккер, азаматтық тұрғындар ішінен (ІХК) қатарына іріктеу, жер аудару, қуғынға ұшыраған халықтардың өкілі, әскери тұтқын және азаматтық тұтқындарды бейтараптандыру туралы айтылған. Авторлар аталмыш халықтың келісілген еңбекті, тұрмыстық және санитарлық-эпидемиялық жағдайларды, азық-түлік пен қоғамдық тамақтандыруды саралады. Еңбек жүйесінің орындалуына соғыс және Қарлағ тұтқындарын асырауға жағдай жасалуы, сонымен қатар әскери күзет лагерьлерінің әлеуметтік жұмыскерлеріне байланысты сұрақтарына үлкен көңіл бөлінді.

V.V.Kozina, S.V.Eleuhanova

Daily life in central Kazakhstan after the war

In article is told about everyday life of the population Central Kazakhstan at the first post-war years: about worker of the Work army composition which was realized on lines NKVD from civil population, special migrant representatives deportatcal folk, captives of the war and interned. The Authors analyses the condition of the labour, housing-home and sanitary condition, food provision and public feeding given category of the population. Big attention is spared system of the labour use, organizations of the mode, condition of the contents captives of war and concluded Karagandinsh camp, well as questions of the social position workman military a guard of the camps.

ӘОЖ 94(47)

Б.Қыздарбеков

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті***«Славян» және «Русь» терминдері жөнінде**

Мақалада «Славян» және «Русь» терминдерінің мағынасы жан-жақты қаралды. Славяндар мен орыстар бір халық емес, екеуі екі түрлі халық екендігі анықталды. Автор «Русьтің» (орыстың) гот (герман) тайпаларына жататынын және олардың, кеңес тарихшыларының басым көпшілігі айтатындай, Балтық жағалауындағы нормандар (варягтар) емес, Солтүстік Қара теңіз жағалауындағы, 370 жылы ғұндардан жеңіліп, сол жерде қалып қойған Германарих патшалығының қалдықтары — гот тайпалары деген жорамалды қостайтынын жазды. «Славянин» терминін көпшілік орыс-кеңес тарихшылары «слава», «славные дела» ұғымынан шығаратынын, сондай-ақ түркі тілдес хазарлардың, аварлардың, Еділ булғарларының және орыстардың (рустардың) славяндарды Византияға және Араб Халифатына құлдыққа сататынын, олардың «әскери олжа», «тірі тауар» ретінде кірістің қайнар бұлағы болғандықтан, кейбір ғалымдар «славян» терминін «слейв» (латынша) – «құл», «кіріптар» ұғымынан шығаратынын әңгіме етеді.

Кілтті сөздер: славяндар, шығыс славяндар, «славян» термині, славян тайпалары, веден, склавин, словендер, ант, Русь, Орыс қағанаты.

Славян тайпаларының көне дәуірде «венед» деп аталып, кейін «склавин» және «ант» деп аталғанын мамандар біледі. Тарихшылар өз еңбектерінде «склавиндерді» ешбір түсіндірусіз «славян» деп атай береді. Гот тарихшысы Йордан венед, склавин және ант деген тайпаларды суреттегені белгілі [1].

VI ғ. аяғы – VII ғ. басында өмір сүрген император Маврикий мен Прокопий Кесарийский (VI ғ.) де «склавин және ант» деп өмір қалпы, салт-дәстүрлі, әдет-ғұрпы ұқсас тайпаларды атапты. Мәселен, император Маврийкийдің «склавин» деген сөзін кейінгі уақыттағы өмір сүрген тарихшылар өз еркінше «славян» деп атап кеткені байқалады [2].

«Славян» деген терминнің шығуы төңірегінде талас баршылық деп айтуға болады.

Жоғарыда атап өткен «склавин» терминімен қатар Ильмень көлі маңындағы «словендер» кенеттен славянин болып атала бастады. «Славян» деген сөзді XVIII ғ. басындағы орыс тарихшысы А.И.Манкиев жеті томнан тұратын «Ядро Российской истории» деген кітабында «Синописис, или краткое описание...о начале славянского народа, о первых Киевских князях.. до царя Федора Алексеевича» атты қысқаша шолуда «Русь», «Москва» терминдеріне берген түсініктердің жалғасы ретінде славяндардың шығуын «слава» — даңқ деген ұғымнан шығарады: «славяне» — «славные» [3; 15].

Ал академик Б.А.Рыбаков «славные дела» («даңқты істер») деген ұғымнан шығарып осы ұғымға кірген тайпаларды «славян» деп атаған. XVII ғ. тарихшылары «славян» атын «даңқты істерден», ал «Россия» атын олардың «рассеянии» — бытыраңқы қоныстанғанымен шығарады [4].

Бұлай түсіндірудің әлсіз жағы бар, себебі славяндар бөтен елдерді өзінің жаулап алуымен, ғажап ерлігімен ешкімді таңғалдырған жоқ. Даңқты жорықтар жасамады. Готтар, ғұндар, көне түркілер сияқты тарихтың төрінен құтты орнын алған тайпалардың қатарынан славяндарға көне және ертеортағасырлық авторлар еш ауқытта орын бермеген. Керісінше, барлық дерлік авторлар славяндардың сыртқы жауларға қарсылық көрсетпей, жан-жаққа: оңтүстікке, батысқа және солтүстік-шығысқа, әсіресе бір тоқтамай Балқан жартыаралдарына, Адриат және Эгей теңіздеріне шашырай қашқаны жөнінде ғана айтады. Славяндардың өзінен күшті гот, ғұн, авар тайпаларының әскери құрамаларының құрамына кіріп, жорықтарға қатынасқандарын, оларға құл болғанын кейінгі кездерде «Русь», хазар, Еділ булгарларының шапқыншылығына душар болып, «әскери олжа», «тірі товар» ретінде кірістің қайнар бұлағы болғанын шетел деректері, соның ішінде Византия және мұсылман деректері жиі айтқаны белгілі.

VIII–IX ғғ. көп қолданылатын товарлар — славяндар, аң терісі, балық, балауыз, бал және т.б. болды деп көрсетеді А.П.Новосельцев [5; 11].

Мәселен, Византия императоры Константин Багрянородный және басқа да авторлар славяндарды құл ретінде русь тайпаларының саудагерлерге сатқаны туралы хабарлаған.

«Славян» және «құл» деген сөздер Еуропада синоним болған. Латын тілінде «слейв» құл деген мағынаны берген. Олай болса, «славян» деген сөздің кіріптар, құл деген ұғымнан шығуы әбден мүмкін. «Славян» мен «Русь» синоним емес. Бір мағынаны бермейді. Шығыс Еуропаға IX ғасырда келген славяндар мен «Русь» тайпаларының арасы ашықтан-ашық дұшпандық жағдайда болған. А.Е.Ефименко келтірген, мұсылман географтарының мәліметі бойынша, Ибн-Руст, «Худуд ал-Алемнің» авторы Мукаддаси, Гардизи және Марвазидің айтуынша, «Русь» тайпалары «корабльдермен келіп славяндарға шабуыл жасайды», оларды тұтқындап, Хазарияға және Булгарияға апарып құлдыққа сатады екен [6; 13].

Академик Б.А.Рыбаковтың айтуынша, «Русь» полян тайпаларының негізінде пайда болған ірі саяси бірлестік көрінеді. «Русь» деген ұғымға славяндардың бір бөлігі кіреді екен. «Русь» халқының «Рос» және «Рус» деген екі аты өте ертеден белгілі болыпты. Византийлықтар «Рос», ал араб-парсы авторлары IX–X ғасырларда «Русь» деп қолданыпты. Орыстардың ортағасырлық жазуында «Орыс жері» және «Орыс правдасы» атауы қатар қолданылады екен. Осы екі атауда біздің заманымызға дейін жетіп отыр: «Россия» және оның тұрғындары — орыстар. Ал, академик Б.А.Рыбаков «Рос» және «Русь» тайпалары б.з. IV ғ. белгілі славяндардың өз атаулары деген тұжырымды ұсынады [7].

«Русь» сөзінің шығуы төңірегіндегі талас көне авторлардың, жылнамашылардың түсінігінің және болжам-жорамалдарының молшылығынан болуы мүмкін. «Русь», «россы» сөздерін Днепрге құятын, Киевтен төменірек орналасқан Рось өзенінен шығаратындар да бар. Орыстың атақты ғалымы М.В.Ломоносов, Г.Ф.Миллердің варяг-рустардың скандинавиялық немесе германдық пікіріне, славяндардың Шығыс Еуропада ежелгі халық екендігін, славяндар мен рустардың этникалық тұтастығын «русь» атының Рюрикті шақырғанға дейін болған көне атау екенін дәлелдеуге тырысты [8].

В.Н.Татищев, XVIII ғ. II-ширегіндегі ірі дворян тарихшысы «Русь» тайпаларын варягтарға туыс тайпа ретінде сарматтарға жатқызып, Новгород жерінің көне тұрғындарының қатарына қосты. Рюрик-Гостомыслдың әулетін жалғастырушы, оның қызының күйеуі ретінде бейнеленеді. Сөйтіп, Татищев «Повесть временных лет» жылнамасындағы аңызды өзінше түсіндіріп, көне орыс мемлекетін құрудағы норманн-германдықтардың ролі жөніндегі Байердің теориясын алып тастайды [9].

А.И.Манкиев «Сказание о князьях Владимирских» жылнамасына сүйеніп, Рюрик бастап келген варягтардың, Рим императоры Августың туысы Прусстың атынан келгенін айтады. Прусстың мирасқоры, орыс князьдерінің әулетінің негізін құрған Рюрик көрінеді [3; 67].

Ал, шыққан тегі серб Юрий Крижанич «Политика» деген кітабында көне орыс мемлекетінің құрылуына байланысты айтылатын славяндардың «Августпен әулетті байланысы» бар екендігін ертегі деп санады. «Русь» сөзі, нормандықтардың пікірінше, алғашқыда, өз билігін, қол астындағы бағынышты славян халқына берген нормандарға байланысты шығыпты [10].

Б.А.Рыбаков алғашқы айтқан ойынан мүлт кетпей, бұрынғыдай, «Русь» терминін Днепрдің ортанғы ағысын бейнелейтін географиялық мәні бар ұғым деп түсіндіреді. «Русь» терминінің шығуы жөніндегі дау-дамай әлі күнге дейін басылған жоқ. Негізінде, ғалымдардың барлығы дерлік, «Русь» терминінің шығуын скандинавтар мен швед-герман тайпаларымен, Шығыс Еуропада қимыл жасаған нормандықтармен тығыз саяси қарым-қатынаста болған славяндардың олардан «Русь» атын алуы немесе жергілікті тайпалардың «Русь» деген атын нормандардың алуы мүмкіндігімен байланыстырады. «Русь» терминін Скандинавиядан келген нормандықтарға қатынасы бар деп санайтын ғалымдар, «Ruotsi», немесе «Roslagen», атымен байланыстырады. *Ro(d)slagen — Ruotsi — русь — Rhos* — бұл нормандықтардың классикалық формуласы. Швецияның *Ruotsi* деген финдер қойған аты тікелей *Roslagen* деген терминінен емес, осы территорияда тұратын халықтардың атынан шыққан көрінеді. Ал, осы жердегі халықтарды «ескекшілер», «теңізде жүзушілер» — *Ruotsi* деп атапты. Сөйтіп, «Ruotsi» термині «ескекпен есетін жауынгерлер» деген мағына береді. Сонда «Русь» шведтер болды ғой.

Шығыс славяндар, немесе Византия қызметіндегі шведтер, өздерін кейде «Рос» немесе «Русь» деп атапты. Ал шведтерді шығыс славяндар «свей» немесе көбінесе «варяг» деп атайды екен. Олай болса, Ильмень словендері, кривичтер және угро-финдер варягтарды «бізді билеңдер» деп шақырғаны, «Русь» атының Балтық жағалауына байланысты шыққаны Новгородта құрылған мемлекетті варягтардың көсемі викинг Рюрик құрғаны шынымен расталады. Бірақ «Русь» терминінің скандинавиялық екенін мойындағанның өзінде IX ғ. 30-шы жылдарында белгілі болған «Орыс қағанатын» құрған орыстар («русстер») Киевке қалай келген? Сонда 882 жылы әскербасы Олег Киевке билікті кімдерден тартып алған? Варягтардың көсемі — Олегтың ұлты орыс, әлеуметтік жағынан варяг болғаны ғой. Біздің түсінігімізше, варяг жалдамалы әскер деген мағынаны береді. Англиядан Руське дейінгі орасан зор территорияда мемлекеттердің құрылып жатқан өзгерісті кезеңінде, варягтар (нормандар) ертеортағасырда Еуропаның аренасына шығып, әр түрлі елдердің тарихында маңызды роль атқарды. Мәселен, 1066 жылы варягтар Англияны жаулап алып, онда өзінің билеуші әулетін орнатады. Бірақ та ағылшындар бұл фактіні жасыру немесе мойындамау дегеннен аулақ, ол олардың абыройына дақ түсірмейді.

Византия және мұсылман авторларының сөз қылған «руссть» тайпалары осы әңгіме болған «Скандинавия (норманн) тайпалары ма, әлде Қара теңіз жағалауында мекендеген, готтардың қалдықтары ма?» деген сұрақ тууы мүмкін. Қалыптасқан көзқарас бойынша, варягтар нормандарға жатады. Ал орыстар — Византияға славяндарды құлдыққа сатып, пайда табатын теңізшілер. Олар Қара теңіз, Тамань жартыаралында мекендеп, кейін қанатын кең жайып, Днепрдің ортанғы ағысына дейін барып, хазарлармен бірігіп «Орыс» қағанатын құрған, шыққан тегі солтүстік-германдық тайпа деп айтуға болады. IX–X ғғ. I-жартысындағы жылнамашылар «Русьті» «варяг» деп, славяндарға қарама-қарсы қояды да оларды оның жаулары варягтармен теңестіреді.

Ярослав Мудрыйдың «Орыс правдасында»... кісі өлтірген адамнан, басқаша айтқанда, орыс (варяг) тайпасынан немесе славяниннан 40 гривен штраф алу керек деп белгілеген [11].

«Әулие» Владимирдің (*Владимир Святославич*. — Б.Қ.) тұсында, X ғ. басында, орыс пен славянин бірігіп кетті деген пайымдаудың қате екенін айтқымыз келеді. Жоғарыдағы мәтіннен орыстар мен славянин, әлі де болса, бөлек халықтардың өкілі екендігі айқын байқалады. Оның есесіне русьтер (немесе орыстар) мен хазарлардың арасы алғашқыда тату-тәтті болған. Парсы дерегі «Русь» пен Хазар бір әке, бір шешеден туған. Русь өскен соң, оған ұнаған жер болмаған соң Хазарға хат жазып, оның елінің бір бөлігін беруін және өзінің сонда қоныстанатыны туралы айтады. Сосын Русь Неаполь Скифский деп аталатын Симферопольдің қасындағы Қырымға орналасады. Осы деректерге үңілсек, «Русь» тайпасының Шығыс Еуропада мекендеген көне «варвар» тайпасы болғанын, олардың Болгар (Кама) жағында, «Сакалиба» арасында, Еділ өзенінде тұрғанын, «Куябаның», мүмкін, Киевтің Русьтердің қаласы емес екендігін түсінуге болады. Осы мәтіндегі «Сакалиба» жөніндегі талас ұзақ уақытқа созылған. Кейбір авторлар оларды түркі тілдес-буртас жерінде тұратын түркі-финнің қоспасы деп санаса, ортағасырлық әл-Куфи бұл «Сакалиба» деген ұғымға Шығыс Еуропадағы барлық «кәпірлерді» кіргізеді. Ал Хорезми 836–847 жж. «Германия Сакалибаның елі» деп жазыпты. Әл-Масуди Сакалибаға «немістер мен түріктерді» (венгрлерді)

кіргізіпті. Әрине, славяндар да сатылатын құлдардың қатарында болған. Бірақ әл-Масуди славяндарды «воляндыр» деп атап, славяндар мен сакалибаның бір ұғым емес екендігін дәлелдейді [5; 137].

А.П.Новосельцев Киев қаласы ол кезде волян славяндарын — дулебтердің қарамағында болуы мүмкін, ал олардың патшасы — Дир болуы ықтимал деген жорамал жасайды. Осыдан ол «русьтердің аралы», дұрысында — елі, Шығыс Еуропаның солтүстік бөлігінде орналасқан деп қорытынды жасайды. Кейінірек Киевті алдымен Аскольд, сосын Олег жаулап алды дегенді де айтады. IX ғасырда русь пен славяндардың ешқандай ұқсастығы да болмаған. Тіпті олар қатар өмір сүрмеген. Олардың арасында немесе Балтық теңізі немесе түркі тайпалары (*Солтүстік Қара теңіз жағалауы*. — Б.Қ.) орналасқан. Бұлай дейтініміз, 370 жылы ғұндардан жеңілген русьтердің Тьмутараканьда тұрып қалған, готтардың бір бөлігі дейтіндер де бар. Олардың Қырымға Дон-Донец аралынан келгені, Сурожда (Судак) жеткенше Қырымның жағалауларын, Корсунь (Херсонес) мен Керчке дейінгі жерді тонағанын, әсіресе шіркеулерге көп зиян келтіргенін Сурожда (Судакта) русьтің көсемінің шоқынып, сосын тартып алған олжаларын шіркеулерге қайтарғанын Г.В.Вернадский айтқан болатын. Русь тайпалары сан жағынан шамалы, бірақ та жігерлі, батыл, кейде көпес, кейде теңіз қарақшылары болып та суреттеледі. Қай жақтан да алып қарамасаңда орыстардың әйтеуір гот тайпасынан шығатыны анық. Русь тайпаларының жыртылған жері болмайды, славяндардан тартып алынған азық-түлікпен қоректенеді деп жазыпты X ғасырдың I-жартысында өмір сүрген шығыс ғалымы Ибн-Рус [5; 140–143].

Русь тайпаларын ортағасырдағы Византия және Еуропа географтары жақсы білген, ал славяндарды оларға түсіндіру қажет болыпты. Басқа деректерде, арабтар мен византиялықтар оңтүстік-шығыста тұратын бір-біріне мүлдем ұқсамайтын екі халықты біліпті: біреуі — славяндар оларды византиялықтар анттар деп атайды, екіншісі — русьтар. Соның ішінде арабтар мен византиялықтар славяндардан гөрі русьтарды жақынырақ біледі екен. Олардың суреттеуінше русьтар — теңізде жүзетін халық және өте-мөте пысық: өз кемелерімен тонау мақсатымен біресе Кіші Азия жағалауларына, біресе Константинопольге, тіпті, ең ақырында Каспий жағалауларына да барады. Сонымен қатар бұл халық — саудагерлер, көбінесе құлдар мен аң терісін сататын халық. Русьтарды, оларға жеткен хабар бойынша, қаған титулы бар адам басқарады екен, хазарлардың да билеушісін де — қаған деп атайтыны белгілі. Бірақ осы теңізде жүзетін, демек, теңіз бойында тұратын Русь қай жерде мекендеген екен? Мүмкін, Қара теңіз жағалауында мекендеген шығар, оны бостан-бос сол кезде Орыс теңізі деп атамады ғой?! Нақты қай жерде орналасқан екен? Алғашқы орыс жылнамасы жиі-жиі және жұмбақ түрде былай деп жазады: «Бір жер бар, нақ, осы жерде, нақты белгілі болғандай, готтардың, византиялықтар айтатын, тераксит, немесе тмектрасита (Таматарка, Тьмутаракань), деп аталған қалдықтары уақытында кідіріп қалып қалған көрінеді».

Ол жөнінде араб жазушысы Ибн-Русь былай деп жазыпты: «Русь көл қоршаған аралда тұрады. Оның көлемі орман мен балшықтардан тұрады, үш күндік жерге тең келеді». Шамасы, осы суреттеуге Тамань жарты аралы дәл келеді. Қалай болса да, IX ғ. ортасында хазарлардың шешімі бойынша Константинопольге шабуыл жасаған Русь Балтық немесе Варяг теңізінде емес, Қара теңіз немесе Орыс теңізінде болуы әбден ықтимал. Константин Багрянородныйдың айтуынша, сол кезде, тіпті кейініректе, Русь тайпалары славяндар арасында тұрғанда да өз тілінде сөйлеген. Император Днепр табалдырықтарының аттарын екі тілде (славян және «орыс», яғни герман тілінде) келтіреді. Гректер, Олег пен Игорь қол қойған елшілермен қонақтардың аты бүтіндей немісше естіледі, әрине, олар славян емес еді, олар «русь руынан еді»: Карл, Фарлаф, Рулав, Роалд, Игельд, Либпарь» [6; 34,35].

Не дегенмен де, Русь терминімен «Руг» деген терминді византиялықтар шатыстырып алған да кездері болған. Мәселен, 959 ж. епископ Адальберт, Ольганы ругтердің королевасы, ал Англияның принці Эдуард (989–1017 жж.) Ярослав Мудрыйды «Руссия деп атайтын, руг жерінің королі» деп атапты [12].

Мұндағы «ругтар» кім? II–V ғасырлардағы готтарға қарсы соғысқан тайпалар екендігі ғана белгілі екен. Осыдан олардың германдық емес, готтарға қарсы тұрған «солтүстік иллириецтер» болуы мүмкін [13].

IX–X ғғ. өмір сүрген авторлар русь пен славяндардың екі түрлі этнос екендігін хабарлаған. Русь тайпаларының славяндардың дұшпаны, хазарлардың вассалдары және варягтардың достары ретінде суреттеген. Сонымен қатар скандинавиялық варягтарды жергілікті русьтермен теңестіру, ұқсатуға негіз жоқ. Бірақ орыс мемлекеттігінің шығуына бір-біріне жақын, туыс екі элементтердің қатысқанын айту қажет. Қара теңіз жанындағы русь пен скандинавиялық нормандар (варягтар) араларындағы

болған қақтығысуларды орыс жылнамалары хабарлайды. Мәселен, варягтардың көсемі Хельге (*Олег. — Б.Қ.*) Киевке келіп, сол жерде билік еткен славян князьдерін Аскольд пен Дирді өлтіріп, билікті өз қолына алып, Киевте варягтардың үстемдігіне қол жеткізеді. Сөйтіп, Рюрик әулеті Киев қаласында өз билігін орнатады. Бұл бір вариант. Екінші вариантта Аскольд пен Дир славян князьдері емес, уақытында викинг Рюриктің (Константинопольге әлде жорыққа, әлде елшілікке жіберген) өзі жіберген воеводалары, жалдамалы әскерлері (варягтары) болыпты, Киевке келіп, өз биліктерін орнатқан екен. Осы суреттерде Русь пен варягтарды бір этнос ретінде біріктіріп жіберу бар.

Ең анығы, біріншіден, «Русь» солтүстік-германдық тайпаларға жатады, ал екіншіден, ол Киевке халық немесе тайпа ретінде емес, жасақшылар мен жалдамалы топ (шайка) ретінде келді деген кейбір авторлардың көзқарастары да бар. Русь санымен күшті болмады, саны көп болса, олар аз уақыт ішінде өздерінің ұлттық ерекшеліктерін, тілін және тұрмысын жоғалтып, славян элементтеріне сіңісіп кетпес еді. Русь әскер және сауда саласындағы тәжірибесімен, әскери ұйыммен, теңіз және Балтық жағалауындағы варягтармен туыстық байланысымен ерекшеленеді. Сөйтіп, ат төбеліндей, аздаған келімсектер тоғыз жолдың торабы, Днепрдің ортаңғы ағысында орналасқан Киев қаласы арқылы, жергілікті адамдарға (*туземецтерге. — Б.Қ.*), соның ішінде славян, угро-финн т.б. тайпаларға өз үстемдігін орнатып, билігін Днепр және оның құйылыстарында орналасқан тайпаларға оңай таратты деп айтуға әбден болады. Оның үстіне солтүстік-батыс славяндар тұрғысында келімсектердің табысының нәтижелі болуына жергілікті славян, угро-финн тайпаларының жағдайы да себеп болды. Шығыстан оларға өздерінің қанатын, Еділ өзенінен, Дон бойынан Днепрге дейінгі зор аймаққа кең жайған мықты түркі тілдес хазар тайпалары қауіп төндіріп тұрды [14].

Ол кезде хазарлар ең мықты, дамуы, қабілеті жағынан басқа славян тайпаларынан, ілгері тұрған поляндардан, радимичтерден, северяндардан, вятичтерден (*егіс өнімімен, аң терісін, бал т.б. өнімдерден. — Б.Қ.*) алым-салық ретінде алып тұрған болатын.

Билік басына келген варягтар (русь тайпаларымен бірге) тек хазарлар жағынан төнген қауіпті ғана жойған жоқ, сондай-ақ көршілес жатқан славян және угро-финн тайпалары территориясы тұрғысынан орыс мемлекетінің шекарасын кеңейтуді де ойлайды. Жаңадан құрылып тарихи сахнаға шыққан орыс мемлекетіне жалғыз хазарлар жағынан ғана қауіп төнген жоқ. Мадьяр, печенег, торкі, қара бөріктілер және басқа да үлкенді-кішілі түркі тайпаларынан төнген қауіп орыс мемлекетінің тағдырының қалай болатынын күн тәртібіне қойды. Керісінше, X ғ. таман жеңіске қол жеткізген орыстар мен Киев және Новгород славяндары арасында қарқынды қан араласуы (метисация) болып, сонымен бірге сан жағынан едәуір көп славяндардың әдет-ғұрыптары, салт-дәстүрі мен тілі салтанат құрды. Олай болса, ертеортағасырлық Орыс мемлекеті, түпкі нәтижесіне, славяндық болды деп айтуға болады. Киев Русі, орыстардың атын және Рюрик әулетін алады, бұл әулет 882–1598 жылға дейін Иван IV баласы, Федор Иванович, өлгенге дейін өмір сүреді.

Алғашқы жүзжылдықта этноним «Русь» мемлекетінің және сол мемлекетті құрған, негізгі халықтың атына айналады. Осыдан 100 жыл бұрын атақты орыс тарихшысы В.О.Ключевский «Русь» термині жөнінде: «Әлі күнге дейін осы құпия сөздің не шығу тарихы, не этимологиялық мәні қанағаттанарлық түсіндірілмеді» деген екен [15].

Бүгінде «Русь» терминінің шығуы туралы мәселе ақырына дейін шешілген жоқ. Ұзақ уақыт тарихнамада «Русь» терминінің шығуына байланысты бірі «сырттық импульс» (норманн), екіншісі автохондық (славяндық) бағытқа бейімделген екі көзқарас орын алды.

«Повесть временных лет» жылнамалар жинағында шығыс славяндарда мемлекеттің шығуының варяг (*Новгородтың. — Б.Қ.*) концепциясымен қатар, славяндық (*Киевтік. — Б.Қ.*) концепциясы да әңгіме болады. Нестордың («*Повесть временных лет*» жылнамалар жинағының авторы. — Б.Қ.) варягтардың кезеңіне дейінгі дәуірді қамтитын әңгімесінде славяндардан шыққан ағайынды үш адам: Кий, Щек және Хорив жөнінде мәлімет келтіріледі. Жылнамашының айтуынша, ағайындылардың үлкені Кий, кейбіреулер ойлайтындай Днепрден кісілер таситын ескекші емес, Царьградқа (*Константинопольге. — Б.Қ.*) жорықпен барған славян князі ретінде суреттеледі. Кий князьдердің славян әулетінің негізін салушы, ал Киев полян тайпа бірлестігінің әкімшілік орталығы ретінде бейнеленеді [6; 65].

Византия, араб деректерінде «Русь» термині тек IX ғ. айтыла бастаған. Сондай-ақ славяндар туралы мәліметтер грек-латын әлемінде кейініректе пайда болған. Венедтер туралы Римде тек б.з. I ғ. айтылады немесе жазылады (Плиний, Тацит); грек және латын деректерінде славян аты тек VI ғ. белгілі болады.

Византия деректері VII ғасырдан бастап аттары аталмайтын анты тайпаларынан басқа шығыс славяндардың ертеортағасырлық этнонимдерін білмеген, тек X ғ. ортасында Константин Багрянородный олардың біразының тізімін береді [16].

Славяндар туралы мәліметтердің тым аз болуын Византия мен шығыс славяндардың арасындағы саяси байланыстардың болмауымен, сауда байланыстарының дамымағанымен, сондай-ақ, ең бастысы, Византия мен шығыс славяндар арасында, Солтүстік Қара теңіз жағаларында күдіретті көшпелі: хазар, авар, печенег, оғыз тайпаларының кең орналасуымен түсіндіруге болады. Сондықтан да византия және араб деректерінде «Славян» және «Русь» терминдерінің тым кеш белгілі болуына таңғалуға болмайды. Днепрдің құйылысы — Рось өзенімен байланыстырып, оның бассейнінде русь (орыс) этносының тайпалық орталығын — поляндар мекендеді дегенде көзқарас бар. Бірақ та лингвистер «Русь» терминінің «Росьтен» шыққанын жоққа шығарады. Олардың дәлелдеуінше, орыс тілінің даму тарихында сөйлемдегі сөздердің дағдылы тәртібін өзгеру, алмастыру (инверсия) мүмкін емес көрінеді.

Кейбір тарихи әдебиеттерде, сондай-ақ академик Б.А.Рыбаков қолдайтын, Русь — бұл славян тайпаларының бірі деген версияны да кездестіруге болады. Тіл мамандарының кейбіреуінің айтуынша, «Русь» термині оңтүстікке солтүстіктен келген. Олардың пайымдауынша, этимологиялық жағынан бұл термин финдердің шведтерді Ruotsi деп атағанынан шыққан. «Русь» финн сөзі «Ruotsi» деп шықса, ол өз кезегімен шведтің «Roods» («ескекшілер») сөзінен шыққан деген «нормандар» мен «антинорманистердің» нәтижесіз таластары «Русь» терминінің шығуы туралы мәселеге мүлдем ғылыми сипаты жоқ түсініктерді енгізу өзінің белгісін қалдырады. Бұл ұғымда таза славянизмді көруге тырысу XVIII–XIX ғғ. ғылыми ортада болса, ол түсінікті еді, бірақ та қазіргі кезеңде этникалық «Русь» терминін әуел бастан ежелгі славяндық деп жобалау (априорлық) негізсіз жобалау, негіздеу болып табылады. Себебі осы гипотезаны дәлелдейтін бірде-бір дерек өмірде жоқ тайпалардың, халықтардың, өзінің атын сырттан, көршілерінен алатыны тарихта көптеп кездеседі, мұның ұлттық намысты қорлайтындай түгі жоқ.

Киев дәуірінде «Русь» алғашқыда әулеттік ат болады, кейіннен бұл термин славян, чуд және варяг элементтерінен тұратын жоғарғы билеуші таптарға тарайды. Тек XII ғасырда ғана русьтер мен славяндар түпкілікті бірігіп кетеді де бір этносты — орыстарды құрады деп қорытынды жасауға болады. Осы кезде варягтардың «Рюрик» әулеті, шамасы славянданып кетеді де, «Русь» термині этникалық атқа, этнонимге айналады. Сонымен қатар «Русь» термині территориялық бөлік ретінде де қолданыла бастайды. Егер де IX ғ. аяғында Русь Днепрдің оң жағалауындағы кішкене ғана орталығы Киев және оңтүстіктегі шекарасы Рось өзенімен шектелетін территорияны иемденген болса, XII ғ. «Русь» ұғымы оңтүстік-орыс жері деп аталатын территорияны біріктіреді. Сол кезде Русь жөнінде мемлекет ретінде көзқарастар қалыптаса бастайды.

Русьте де, мәселен, Францияда болған жағдай қайталанады. Онда алғашқыда «франк» деген этникалық атты кішкентай ғана Иль-де-Франс облысы («Франк аралы») алды, ол кейін дамып келе жатқан Францияның орталық ядросына айналады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Йордан*. О происхождении и деяниях готв. Комментарий. — М.: АН СССР, 1960. — С. 17–78.
- 2 *Прокопий Кесарийский*. Война с готами / Пер. с греч. С.П.Кондратьева. — СПб.: Алетей, 2001. — С. 37.
- 3 *Манкиев А.И.* Ядро Российской истории. — М.: Сенатская типография, 1784. — 392 с.
- 4 *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. — М.: Изд-во АН СССР, 1963. — С. 3.
- 5 *Новосельцев А.П.* Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв. // Древнее русское государство и его международное значение. — М.: Наука, 1965. — 931 с.
- 6 *Повесть временных лет* / Под ред. А.А.Шахматова. — Ч. 1. — М.: Изд-во АН СССР, 1950. — 555 с.
- 7 *Рыбаков Б.А.* Мир истории. Начальные века русской истории. — М.: Молодая гвардия, 1984. — С. 36, 37.
- 8 *Ломоносов М.В.* Полное собрание сочинений. — Т. 6. — М.: Сов. Россия, 1955. — С. 35, 36.
- 9 *Татищев В.Н.* История Российская с самых древних времен. — Т. 1. — М.; Л.: Император. Москов. ун-т, 1962. — С. 223.
- 10 *Историография истории СССР. С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции* / Под ред. В.Е.Иллерицкого, И.А.Кудрявцева. — М.: Высш. шк., 1971. — С. 56.
- 11 *Юшков С.В.* Русская правда. Происхождение, источники и ее значение. — М.: Гос. изд-во период. лит., 1950. — С. 136, 137.
- 12 *Гумилев Л.Н.* Древняя Русь и Великая Степь. — М.: Наука, 2001. — С. 174.

- 13 *Кузьмин А.Г.* Падение Перуна. Становление христианства на Руси. — М.: Наука, 1988. — С. 83.
14 *Ефименко А.* История украинского народа. — Вып.1. — СПб.: Акц. общ-во Брокгаузъ – Ефронъ, 1906. — С. 24.
15 *Ключевский В.О.* Сочинения. — Т. 2. — М.: Политиздат, 1957. — С. 13.
16 *Ловмянский Х.* Русь и норманны / Пер. с польск. Общ. ред. члена-корр. АН СССР В.Т.Пашуто, В.Л.Янина. — М.: Прогресс, 1985. — С. 188.

Б.Кыздарбеков

О терминах «славяне» и «Русь»

В статье всесторонне рассматриваются понятия «славяне» и «русы». Выясняется, что славяне и русские не один и тот же народ. Красной нитью в работе проходит мысль о том, что «русы» (русские) относятся к готским (германским) племенам. В отличие от большинства русско-советских историков, которые считают, что «русы» — это скандинавы (варяги) Балтийского побережья, автор поддерживает высказывание и гипотезы украинских ученых о том, что «русы» — это потомки готов царства Германариха, «отставшие от них» в результате поражения от гуннов в 370 г. В статье отмечается, что большинство ученых термин «славяне» выводят от слова «слава», «славные дела», но в то же время, его можно вывести из латинского слова «слейв», означающего «раб». Автор приходит к выводу, что для многих народов славяне являлись в свое время «живым товаром» и «военной добычей», источником наживы.

B.Kyzdarbekov

On the term «Slavs» and «Rus»

The article comprehensively addresses the content of the terms «Slavs» and «Rus». It turns out that the Slavs and Russian are not the same people. The common thread in the work is the idea that «Russes» (Russian) refer to the Gothic (Germanic) tribes. Unlike the majority of Russian-Soviet historians, who believe that «Russes» is a Norse (Vikings), the Baltic coast, the author supports the statement and the hypothesis of Ukrainian scientists that «Russes» is a descendant of the kingdom is ready Germanarich, «lagging behind» as a result of the defeat of the Huns in 370 g.

The article notes that most scholars, the term «Slavs» derive from the word «glory», «glorious deeds». But at the same time, states that the term «Slavs» can be derived from the Latin word — «slave», meaning — «slave». Based on the data that for many peoples Slavs were at one time in human beings «and «spoils of war», a source of profit.

Б.Қыздарбеков

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті***Славяндардың атамекені туралы пікірлер**

Мақалада славяндардың атамекені туралы айтылған славян және орыс-кеңес ғалымдарының пікірлері жан-жақты қарастырылған. Сондай-ақ славяндардың, соның ішінде шығыс славяндардың, қазіргі Шығыс Еуропаға қайдан және қашан келді деген «мәңгілік сұраққа» жауапты іздеумен қатар, олардың осы территорияның автохонды халық екенін жақтайтын, шартты түрде «антинорманистер» деп аталатын ғалымдардың көзқарастарына барынша талдау жасалған. Автор тарихи ғылымда осы мәселеге байланысты сан түрлі пікірлерді барынша саралап шығып, Шығыс славяндар қазіргі «тарихи отаның» автохонды халқы емес, олар Шығыс Еуропаға Балқан түбегінен және Польша территориясынан кейініректе келген келімсектердің ұрпағы деген тұжырымды үзілді-кесілді қолдайтынын айтады.

Кілтті сөздер: славяндар, шығыс славяндар, «славян» термині, славян тайпалары, Русь, Орыс қағанаты, территория, қоныс, жылнамалар, үнді-еуропалық қауымдастық.

«Славяндар өздерінің тарихи территориясына қайдан және қашан келді?» деген сұраққа алғашқы жауап беруге талаптанған, XII ғ. өмір сүрген «Повесть временных лет» жылнамалар жинағының авторы Нестор болатын. Нестордың айтуынша, славяндардың ең көне территориясы төменгі Дунай мен Паннония болған көрінеді [1].

Славяндардың Дунайдан қоныс аударғаны туралы жылнама әңгімесі, славяндардың шығу тегін түсіндіретін Дунай (немесе Балқан) теориясының қалыптасуына негіз болады. Бұл көзқарасты ортағасырдағы авторлар (XIII–XV ғғ. поляк және чех хронистері) [2] және XVIII–XX ғасыр басында өмір сүрген дворян ғалымдары (С.М.Соловьев, В.О.Ключевский және т.б.) қолдайды.

Жылнамалардағы «славян тайпаларының Азиядан келгендерін, оларға ол жақтан алып келген көсемнің атын ұмытып қалса да, славяндардың Дунай жағалауында болғандарын есте сақтап қалған аңыздардың дұрыстығына» сенген С.М.Соловьев, славяндардың отанын сол жақта болған деп есептейді [3].

Славяндардың Еуропадағы ең көне отанын Н.М.Карамзин Дунай мен Карпат баурайынан іздестіреді [4].

Славяндардың шығу тегі проблемасын ғылыми түрде зерттеу XVIII ғ. 30-жылдары басталады. Алғашқының бірі болып бұл мәселеге мән берген ғалым — П.И.Шафарик болатын. Оның тарихи ізденісіне негіз болған дерек көне антика авторларының венедтер туралы және Йорданның этногеографиялық мәліметтері болып есептеледі. Шафарик славяндардың Орталық Еуропада өте ерте кезден бастап мекендегенін дәлелдеуге тырысты. Карпаттың солтүстігі мен солтүстік-шығысында, басқаша айтқанда, Галлиция, Подолия және Волын территориясындағы, тайпалар славян тілінде сөйлеген көрінеді. XVIII ғасырда П.И.Шафарик құрастырған славяндардың шығуының Карпат маңы (Прикарпатье) теориясы пайда болады [5; 7–13].

XVIII–XIX ғғ. лингвистер мен тарихшылар славяндардың отанын алғашқыда Азиядан, Иран таулы үстірттерінен іздейді. Еуропа материгін үнді еуропалықтар игеру бірінен соң бірі іске асқан қоныс аударумен түсіндіріледі. Осы қоныс аудару кезінде үнді-еуропалықтар бірнеше тіл тобына бөлінеді. Солардың біреуі қазіргі славяндардың ата-бабаларының тілі көрінеді [6].

Көрнекті буржуазия тарихшысы А.А.Шахматов өзінің еңбектерінде славяндарды «үнді-еуропа» тіл қауымдастығынан шығарады. Оның айтуынша, үнді-еуропалық қауымдастық ыдырағаннан соң славяндар алғашқыда Неман мен Батыс Двинада қоныстанған, славян-литва тайпалар семьясының құрамына кіреді. Славяндар Балтық жағалауындағы литва тайпаларынан бөлініп шыққаннан соң Висла өзені бассейніне жылжып, сол жерде өздерінің жалпыславяндық тарихын бастан кешіреді. Ең ақырында, жаңа бөлінулердің нәтижесінде және батысқа, оңтүстікке және шығысқа қоныс аударуы барысында алдымен олар көне, сосын XX ғасыр басында славяндардың этникалық картасын жасайды [7].

А.А.Шахматовтың пайымдауынша, Шығыс Еуропа жазығына славян тайпалары шығыс славяндардың отаны — Карпат тауынан келеді. Бұл өте кеш уақытта I-мыңжылдықтың ортасында болған тәрізді. Шығысқа және солтүстік-шығысқа жылжыған славяндар алдымен Днестр және

Днепрдің ортаңғы ағысын, сонан соң ғана тұрғылықты халықтарды (туземецтерді) ығыстыра отырып, солтүстік облыстарды да басып алады. Сөйтіп VIII–IX ғғ. славяндар Днепрдің, Волховтың және Еділдің жоғарғы ағысына жетеді.

Шамамен славяндардың шығу тегін басқа да буржуазия славистері, мәселен, А.Л.Погодин, украин тарихшысы М.С.Грушевский де бейнелейді [8]. Олардың А.А.Шахматовтан ерекшелігі, славяндардың Еуропадағы алғашқы қоныстарын кеңейтіп Висла және Волын территориясына дейін таратады. 1901 жылы А.Л.Погодин көне авторлардың өзен аттары жөніндегі мәліметтеріне сүйене отырып, славяндардың Польша, Подолия және Волынь территорияларында мекендегенін дәлелдейді.

Поляк-ғалымдар да барлық славяндардың отанын Висла бассейніне апарды.

Русьтің тарихын В.О.Ключевский «варягтарды шақырудан» бастамайды. Орасан зор шығыс еуропалық жазықты славян тайпаларының игеруін, олардың VIII ғ. Дунай жағалауынан қоныс аударып келуінен бастайды. Ол: «Орыс халқына жататын славяндардың шығыс бұтағы, орыс жазығына оның бір пұшпағы оңтүстік-батыстан, Карпат баурайынан келген», — деген қорытынды жасаған [9].

Славяндардың Шығыс Еуропа жазығына келімсектер ретінде келді деген теорияға қарсы болғандар антинорманистер еді. Славяндардың «нағыз» отанын нақты дәлелдеуге тырысқан «норманистерге» қарсы олар өздерінің көзқарастарын білдіру үшін грек және латын авторларының мәліметтеріне сүйенеді. Антинорманистердің айтуынша, славяндар біздің заманның алғашқы жылдарында Балтық жағалауы мен Висла өзені бойын, сондай-ақ Карпат және Днепр бойының едәуір жеріне қоныстаныпты [10; 11].

Антинорманистердің алғашқы толқынын бастаған адам — орыстың атақты ғалымы М.В.Ломоносов болды. Орыс қызметіндегі белгілі тарихшы, неміс Г.Ф.Миллердің «Диссертациясына» пікір...» деген мақаласында, Ломоносов Шығыс Еуропа халықтарының, әсіресе славян-рустардың шығу тегі (этногенез) туралы өзінің ілімін жасайды [11].

Шығыс Еуропа территориясында екі этникалық тіл топтары — сарматтар мен скифтер өмір сүрген. Сарматтарға Ломоносов славяндарды және Балтық жағалауы халықтарын жатқызады. Алғашқыдағы славяндардың орналасқан жеріне Таяу Шығысты жатқызып, шығыс, оңтүстік және батыс славяндардың негізгі территорияларының көлемін белгілейді. Шығыста сарматтар-славяндарға, Кавказдағы аландармен байланыста болған роксолана тайпаларын енгізеді. Сонымен қатар ол славян тайпаларының үнемі Шығыстан Батысқа жылжуын қалпына келтіруге күш салады. Осыған байланысты ол варягтар-рустар туралы мәселені жанаша шешуге кіріседі. Ол варяг-рустарды летто-литва тобындағы сармат-славян тайпаларына жатқызып, олардан прусстарды-«порустарды» шығарады. Сөйтіп Ломоносов орыс халқының және көне Орыс мемлекетінің славяндардан шыққаны туралы ілімді қалыптастыруға тырысқанын байқаймыз.

XIX ғасырдағы бірден бір антинорманист С.Гедеонов саналды. Ол норманистер сүйенген барлық деректерді сынға алып, Нестор жазба айғақтарға емес, «халық аңыздарына» сүйеніп, өзінің жорамалдарын ғана баяндаған деген тұжырымды ұсынады [12].

XIX ғасыр аяғында славяндардың байырғы жерлерін Орталық және Шығыс Еуропаның орасан зор кеңістігіне апаратын ғалымдар да болды. XX ғасырда чех ғалымы Л.Нидерле топонимикалық материалдардың көмегімен славяндардың отанының шекарасын Припять өзенінің тармағына және батысында Эльбаға, шығыста Днепрдің жоғарғы ағысына дейін апарды [5; 10].

Көптеген тіл мамандары сол кезде үнді-еуропалықтар Еуропаға Азиядан Ұлы Қоныс аудару арқылы келді деген аңызды жоққа шығарады.

Славяндардың арғы ата-бабалары — үнді-еуропа тіл қауымдастығы тайпаларының б.з.д. III–II мыңжылдықтарда, Таяу Шығыста, Тигр мен Ефрат өзені арасында және Кіші Азияда түркі тілдес тайпалармен, соның ішінде шумерлермен көршілес тұрғанын, сол кезде үнді-еуропа (славян) тілдеріне түркі тілдес халықтардың көптеген сөздерінің (оны лингвист-ғалым Олжас Сүлейменов «көзге көрінбейтін түркі сөздері» («невидимые тюркизмы») деп атаған енгенін білеміз [13; 48–60].

Олай болса, славяндардың атамекені Таяу Шығысқа, Кіші Азияға жатқызу аңыздан гөрі шындыққа көбірек ұқсайтынын айтуымыз керек.

Славяндар мен түркілердің көне дәуірде, өте ертеде тіл жағынан байланысты болғанын поляк тарихшысы және этнографы К.Мошинскийдің ғылыми жорамалынан да байқауға болады [10; 13].

К.Мошинскийдің айтуынша, б.з.д. VII–V ғғ. славяндар Азияның бір жерінде өмір сүрген, шығыста олардың көршілері түркі тілдес халықтар, батысында — угорлар, оңтүстігінде скифтер болған. Мошинскийдің жорамалы ғалымдар тұрғысынан қатаң сынға душар болады. Олар славяндар

мен түркілердің қандайда болмасын байланыстарына күмән келтіреді. Не дегенменде батыс еуропа ғалымдарының пайымдауларының қате екендігіне Олжас Сүлейменовтың «Тюрки в доистории» атты еңбегінде келтірілген славян тілдеріндегі «көзге көрінбейтін түркі сөздері» дәлел бола алады.

Мәселен: *утро, явь, ярко, осень, весна, буран, пурга, ураган, туман, овраг, бархан, капкан, собака, коза, кабан, волк, барс, барсук, шакал, суслик, саранча, орел, беркут, осина, сено, пишено, табун, косяк, лошадь, карий, чубарый, саврасый, алый, багровый, вор, улика, пахан, кореш, тюрьма, палач, башика, коса, кулак, кукиш, кадык, щека, рот, уста, ус, темя, кишка, ягодица, грязь, кирпич, язва* және т.б. көне түркі сөздері өте ертеде үнді-еуропа халықтарының, соның ішінде славяндардың сөздік қорына кіргені талас тудырмайды [13; 10, 11].

Жоғарыда келтірілген «көзге көрінбейтін түркі сөздері» түркілер мен славяндардың нәрестелік және жасөспірім шақтарында кездескендерінің куәсі екендігіне күмән келтіруге болмайды.

Олжас Сүлейменов айтқандай, көптеген еуропа халықтарының тілдері түркі тілдеріндегі қолданудан ертеде шығып қалған түркі сөздерін тамаша сақтайтын орны болып саналады екен [13; 18].

Еуропаға жойқын күш ретінде басып кірген түркі тілдес сақ (скиф), ғұн, сармат, авар, болгар, печенег, оғыз (*қазіргі Дағыстан территориясында ұлы мемлекет құрған хазарларды да міндетті түрде осылардың қатарына жатқызуымыз керек.* — Б.Қ.), қыпшақ (половецтер мен кумандар), ең соңында түркі-монғол (*Алтын Орданың негізін құрған түркі халықтары.* — Б.Қ.) тайпаларының славян және тағы да басқа үнді-еуропа халықтарына ықпалы б.з.д. VIII ғғ. – б.з. XIII–XV ғғ. дейінгі ұзақ мерзімді қамтиды.

Ал «көзге көрінбейтін түркі сөздері» үнді-еуропа халықтарына соның ішінде славяндарға б.з.д. III-II мыңжылдықтарда Азияның бір түкпірінде, мүмкін, Таяу Шығыс, Кіші Азия аймағында немесе, Исмаил Мизиевтің пайымдауынша [14], Еділ мен Жайық өзендері арасындағы, қорған мәдениетін таратушы — үңгір, шұңқыр, қималы археологиялық мәдениет тайпаларының көршілерімен қарым-қатынасы нәтижесінде славяндарға түркі сөздерінің енуінің әбден мүмкін екендігін айтуымыз керек.

XX ғасырдың 50-жылдарында археологияның мәліметтері негізінде славяндардың шығу тегі мәселесін М.И.Артамонов пен П.Т.Третьяков шешуге тырысады. М.И.Артамоновтың айтуынша, лужицк, теңіз бойы (помор) және пшевор мәдениеттерін көне славяндар қалдырыпты. Бірақ та славяндардың территориясы Висла-Одер аймағымен шектелмепті, ежелгі дәуірден славяндар Днепрге дейінгі жерді алып жатыпты. Геродоттың неврлері, гелондары және будиндері, М.И.Артамоновтың айтуынша, славяндар болған. Оның айтуынша, славян тілі Висла және Днепр бойында энеолиттің соңында — қола дәуірінің басында үстем болыпты. Днепр бойындағы зарубинец және черняков мәдениеттері славяндардікі көрінеді [15].

П.Т.Третьяковтың айтуынша, Эльбадан Днепрге дейін қоныстанған «баулықталған керамика» («шнуровая керамика») тайпалары (б.з.д. II-мыңжылдық) прославяндар болыпты [5; 19].

Славяндардың тарихын, соның ішінде, Русьтің тарихын жан-жақты зерттеген белгілі кеңес тарихшысы, академик Б.А.Рыбаковтың айтуынша, б.з.д. II мыңжылдықтың арасы жалпы үнді-еуропалық массивтен славян тілдері семьясының бөлініп шыққан кезеңі көрінеді. Ол сол кездегі славяндардың ата-бабасын «праславяндар» деп атаған. Славяндар алғашқы қоғамдық құрылыс деңгейінен бастап барлық тарихи дәуірді басынан кешіріпті. Кейінірек бірыңғай праславян әлемі біртіндеп ыдырауға ұшырап әр түрлі этникалық тайпалардан жаңа қауымдастықтар құрала бастайды. Праславяндардың осындай бір жаңа қауымдастыққа кіруі олардың бірыңғай мәдениетін бұзады. Бірақ та, Б.А.Рыбаков атап өткендей, ол жалпы праславян тіліне әсерін тигізбейді [16; 12].

Шығыс славяндардың сол кездегі мекендеген жерін Б.А.Рыбаков кейін Киев Русінің ядросына айналған Днепр өзенінің ортаңғы бөлігіне орналастырады. Ол жерде олардың шаруалығы тез дами бастаған. Днепрдің ортаңғы бөлігіндегі егінші славяндар бидай, сұлы, қара бидай, тары өсіріпті. Рим империясына астықты экспортқа шығару үшін егін шаруашылығының дамуына көп көңіл бөліпті. Шығыс славяндардың халықаралық жағдайы бүкіл Еуропада тарихи процесті анықтап тұрған Рим империясының тағдырымен тығыз байланысты болыпты. Катализаторы Рим болғандықтан, жүздеген варвар тайпалары, соның ішінде славяндар да бар, тез қарқынды даму жағдайында болған көрінеді. Сауда-саттықтың дамуы, көсемдерді сатып алып, жалдамалы әскерлерді шақыру, жерлерді жаулап алу, міндеттіктер тағайындау — осының бәрі тайпалар арасында жіктелуді жеңілдетіп, тайпа жасақшыларын (дружиналарды) Рим билігінен босануға және Рим қалаларындағы байлықтарды тартып алуға итермелепті. Ішінде славян тайпалары да бар, «варварлар» бірнеше жаулап алу жорықтарын ұйымдастырыпты. Осы кездегі соғыстар славяндардың болашақтағы тарихи дамуына өз ізін қалдырыпты.

370 жылғы ғұндардың Солтүстік Қара теңіз жағалауларындағы гректердің құл иеленуші қала мемлекеттерін талқандауы, ортаңғы Днепр бойында өмір сүрген славяндардың гүлденуіне кері әсерін тигізді деп санайтын тарихшыларды бар.

Олардың айтуынша, жаулап алу процесінде ғұндар орманды-далалық славяндардың құл-талқанын шығарғанмен ортаңғы Днепрді өздерінің билік жүйесіне қоса алмапты (*сонда «егінші-скифтер» кімге салық төлеп тұрған екен?* — Б.Қ.) [17].

Енді осы және жоғарыда көрсетілген фактілерге тереңірек үңілсек, көп шикіліктің бар екендігіне көзіміз жетеді. Ең бастысы, славяндардың ата-бабаларының — орманды-далалық славяндардың тым ерте уақыттан бастап, Днепрдің ортаңғы ағысында мекендегені жөнінде жазылғандардың шындыққа жанаспайтындығын айтуға тиіспіз. Кейбір авторлар украиндік және поляктық бағыттарды біріктіретін компромисті шешімдерді іздестіруге тырысады. Жалпы түрде бұл идеяны 1978 жылы VIII Халықаралық славистер съезінде академик Б.А.Рыбаков ұсынған болатын.

Поляк және украина археологтарының еңбегіне сүйенген Б.А.Рыбаков славяндардың атамекенін анықтаудың екі варианты бар екендігін айтқан болатын. Кейбір зерттеушілердің пайымдауынша, праславяндардың алғашқы мекені 1) батыста Висла мен Одер өзендері бассейнінде орналасыпты (*Қазіргі Польша территориясы.* — Б.Қ.); 2) келесі бір зерттеушілер олардың атамекенін орманды-далалық және Киев орталығы болған орталық Днепр орман алқабына апарды [18].

Славяндарды Шығыс Еуропадағы автохонды халық екенін көрсеткісі келген орыс-кеңес тарихшылары осы екі вариантты біріктіріп қарауды ұсынады да, оларды қола дәуірінің гүлденген кезінен бастап, Орталық және Шығыс Еуропаның арасындағы кең алқапты орналастырады. Поляк және Украина археологтары б.з.д. XV–XII ғғ. жататын Тшинецк мәдениетін осы праславяндар қалдырды деп санайтындары белгілі.

Б.А.Рыбаков өзінің басқа да еңбектерінде, оның ішінде славяндардың пұтқа табынушылығы (язычество) жөнінде жазғанында осы позицияға сүйенеді [19].

Барша жұртқа белгілі болғандай, Б.А.Рыбаковтың ықпалының нәтижесінде қалың көпшіліктің әдеттегі санасына ғылыми кітаптарда, оқулықтарда, аксиомаға айналған славяндардың шығу тегі туралы қазіргі көзқарас қалыптасты. Б.А.Рыбаковтың концепциясы өте қарапайым және оның мәні төмендегіге саяды. Барлық уақытта Одер мен Днепрдің арасында белгілі бір «славяндық» біртұтас мәдениет: қола дәуіріне жататын Тшинецк — Комаров, темір дәуірінің басындағы лужицк-скифтік ғасыр шегіндегі пшевор-зарубинец кезеңі және Рим дәуіріндегі пшевор-черняков мәдениеттері өмір сүрген. Пшеворлық та, зарубинец және черняков мәдениеттері, шын мәнінде, құрылымы бойынша ұқсас. Бәрінде де үлкен қабірлер кездеседі, өлікті жерлеген жерден көптеген және әр түрлі фибулдер, жылтыратылған қыш құмыралар және т.б. табылады. Бұлардың барлығы, шын мәнінде, біртұтас «мәдени әлемді» құрастырады. Ал Одер өзені оның ешқандай да батыс шекарасы болып табылмайды екен. Оның артында осы «әлемге» жататын германдықтардың ясторф мәдениеті жатқан көрінеді. Пшевор мәдениетінің ескерткіштерінің батысында орналасқан, зарубинец және черняков мәдениеттеріне қарағанда айырмашылығы тым айқын байқалады екен. Олай болса, тек мәдениеттерінің ұқсастығына ғана қарап, славяндарды Рейнге және Оңтүстік Скандинавияға шейін «орналастыру» қажет көрінеді.

Б.з.д. VII–IV ғғ. скиф дәуіріндегі Орталық және Шығыс Еуропаның мәдени айырмашылығын Б.А.Рыбаков жорта айтпай, жасырын қойыпты. Осы жерлерде ешқандай Одер-Днепр мәдени біртұтастығы болмаған көрінеді. Нағыз скифтердің және олардың милоград, юхнов мәдениеттерін таратушы солтүстік көршілерінің ескерткіштері, синхронды теңіз бойындағы Польшаның мәдениеті мен жеке элементтері жағынан да, құрылымы жағынан да мүлдем ұқсамайды екен. Олар әр түрлі «мәдени әлемдерге» жататын көрінеді. Осы жорамалдан ертеславяндық мәдениет пен оның алдында болып өткен мәдениеттің айырмашылығын түсіндіру қиынға соғады [16; 12].

Археологияға жүгінсек, Шығыс Еуропаның оңтүстік-шығысында алғашқы далалық мәдениет ол — «үңгірлік» (*«катокомбная».* — Б.Қ.), олай аталу себебі молалардың түріне байланысты болған. Ол археологиялық мәдениеттің гүлденген шағы б.з.д. II-мыңжылдықтың I-жартысына дәл келеді. Б.з.д. II-мыңжылдықтың екінші жартысында «үңгірлік» мәдениетті қималы («срубная») мәдениеті ығыстырып шығарады.

Шығыста ол б.з.д. XVII–XII ғасырларға жататын Тарбағатай мен Минусинск шұңқырына дейін созылып жатқан «андронов» мәдениетімен қиылысты. Осы орасан зор территорияда кейінірек (б.з.д. XI–III ғғ.) қорған мәдениетін таратушылар (*носители.* — Б.Қ.) кимерліктер мен сақ-скиф тайпалары

мекендеді. Олардың қай тілде сөйлейтінін бірден айтып кетуге болады — олар көне түркі тілінде сөйлеген!

Б.А.Рыбаков праславяндарды Шығыс Еуропаның, соның ішінде Днепрдің ортаңғы ағысына дейінгі жерлерде, тіпті тас дәуірінен бері мекендегенін айтады. Еуропада қола болмағандықтан, скиф шапқыншылығы кезінде праславяндар тас дәуірінен темір дәуіріне бірден аттап өткен. Ал молаларда табылған қоладан жасалған әшекей заттарды өздері шығармаса, қайдан әкелді деген сұраққа ашық жауап бермесе де, тас дәуіріндегі адамдар сауда-саттықты дамытуы арқылы — қола өндірілетін жерлерден әкелді деген ой сезіліп тұрады. Ол кезде сауда қалай жүргізіледі екен? Славяндар қоланы қай аймақтан әкелді екен? Әрине, бұл сұрақтарға жауапты еш жерден кездестіре алмаймыз.

Б.з.д. II мыңжылдықтарда лужицк мәдениеті деп аталған аймаққа, қазіргі Польша территориясында, батыс славяндармен көршілес осы жердегі үлкен тайпа бірлестігінің көшбасшысы болған, кельт тайпалары да орналасқаны белгілі. Осы аталған қауымдастыққа алғашқыда әр түрлі тілде сөйлеген қырық құрақ (конгломерат) тайпалары кірген. Кельт және герман тайпалары жеке бөлініп шыққанда «венеттер» («венедтер») деген ат сол батыс славяндардың атауы ретінде сақталынған. Көне авторлар (Плиний, Тацит) венед деген атпен славян тайпаларын атапты. Плинийдің, Тациттің және Птоломейдің мәліметтеріне сүйенсек, біздің заманымыздың алғашқы ғасырларында венедтер (*славяндардың ата-бабасы боп есептеледі.* — Б.Қ.) Балтық теңізі мен Карпат аралығында, Висла өзені бассейнінде мекендеген.

Ал б.з. I-мыңжылдығының ортасында славяндар туралы мәліметтер молырақ және әр түрлі. Славян этнонимінен басқа «ант» тайпалары аталады, Йордан олардың бұрынғы аты венедтер деп санаған. Византия авторлары (Прокопий Кесарийский, Агафий, Менандр Протектор, Феофилакт Симокатт, Маврикий) негізінде Дунай мен Балқан жартыаралығындағы славяндар туралы жазған [20].

Йорданның айтуынша, славяндардың батыстағы көршілері герман тайпалары, оңтүстік-шығысында — фракиялықтар, шығысында — түркі тайпалары (*болгар тайпалары: кутугор және отугорлар.* — Б.Қ.), ал солтүстік-шығыста — эст (балт) тайпалары орналасыпты [21].

Еуроцентристік теорияны қолдайтын ғалымдар славян әлемінің шығысында, Шығыс Еуропаның даласында скифтер келгенге дейін жергілікті славяндар прогрессивті даму жағдайында болғанын сөзге тірек етеді.

Б.з.д II–I-мыңжылдықтың арасында соқалы егіншілік пайда болды, ол шаруашылықтың барлық жүйесін шұғыл көтереді. Б.з.д. VI–V ғғ. жүйелі түрде Грецияға, Қара теңіздегі Ольвия арқылы праславяндар (*скифтердің билігі кезінде?* — Б.Қ.) астық шығарып тұрыпты. Осыған байланысты заңды сұрақ туады. Егінші славяндар «көшпелі-скифтерге» және «патша-скифтерге» бағынышты құл жағдайында бола тұрып, Скифияның территориясынан аттап өтіп, Грецияға сауда-саттық мақсатымен астықты қалай шығарып тұрған екен?» Сауда-саттық болсын, басқада дипломатиялық қатынастар тек үстемдік еткен халықтардың функциясы, солар ғана ондай нәрселермен шұғылданады. Мәселен, Алтын Орда үстемдігі кезінде орыстар көршілес елдермен сауда-саттықпен тек ханның рұқсатымен ғана шұғылдануға міндетті болған. Олай болса, бұл схема барлық бағынышты халықтарға тән болуы керек. Астық өнімдерін славяндар емес, тек скифтер ғана Ольвия және басқа қалалар арқылы Грецияға үнемі шығырып тұрған десек, ол ақиқат болар еді.

Б.А.Рыбаковтың айтуынша, қола мен темір ғасырында Орталық Днепрдегі «чернолес» археологиялық мәдениетін таратушылардың (*носители.* — Б.Қ.) славяндық сипатын кеңес лингвисті О.Н.Трубачев дәлелдеп беріпті. Академик Б.А.Рыбаков Днепрдің орта ағысында орналасқан егінші тайпалары славяндардың арғы ата-бабасы деген тұжырым жасайды. Скифтер келу қарсаңында славяндар бұл жерде үлкен тарихи жолды өткен көрінеді. Сол кезең туралы мифтер (аңыздар), батырлар эпосы сақталыныпты-мыс. Нақты осы кезде өмір сүрген тарих атасы Геродот, славяндардың бақытына славяндардың аты-тегі туралы естеліктер қалдырып кетіпті. Үш патшалық туралы жазыпты. Соның біреуі алтын патшалық. Скифия деп шартты түрде аталған үлкен аймақта әр түрлі тілде сөйлейтін халықтар тұрыпты. Оларды Геродот «жер жыртушы-скифтер», «егінші-скифтер», «эллин-скифтер», «көшпелі-скифтер», «патша-скифтер» деп бөледі. Осы жерде мекендеген егінші тайпалар көшпелі скифтерге егін өнімінен алым-салық төлеп тұрған. Сол егінші-скифтерді, Геродоттың пікіріне сүйене отырып, академик Б.А.Рыбаков «сколоттар» деп атайды. Рыбаковтың айтуынша, Геродот қателесіп оларды «скифтерге» қосып жіберіпті. Шындап келсек, скифтер Геродот «сколоттар» деп атағанын біз білеміз. Егінші-славяндар, немесе «егінші-борисфениттер» (*Борисфен— Днепрдің ескіше аты.* — Б.Қ.), басқаша айтқанда, «сколоттар», немесе «егінші-скифтер», скиф

заманында иран тілдес скифтерден көп сөздерді үйреніпті деп отырып, мысал ретінде екі сөзді келтіреді: топор и собака [13; 26,27]. Олардың түркі сөздері екендігін О.Сүлейменов баяғыда дәлелдеп берген. Металдан («жез», «қалайы» және «кола») және темірден жасалған қару-жарақтарды, құрал-жабдықтарды түркі тектес халықтардың жасағаны жөнінде айтылып та, мақалаларда, кітаптарда жазылып та жүр [22].

Академик Блэрдің айтуынша, металдан жасалған бұйымдардың бәрі түркіше аталған. Оған «топор», «акинак», «молот», «секира» және т.б. қару-жарақтардың аты және үй жануарлардың аттары, мәселен, «собака» — «ит» дәлел бола алады. «Собака» түркілердің «із бақ», «ізді ал» деген сөзінен шыққан. Олжас Сүлейменовтың «Азия», «Тюрки в доистории» деген кітаптарын қараңыздар.

Геродот Днепр өзенін (Борисфен) Скифияның басты өзені деп атап, сол өзенмен скифтердің шығу тегі туралы аңызын байланыстырады. Зевс — басты Құдай — «Борисфеннің» (Днепрдің) күйеу баласы. Осы Днепр өзенін Б.А.Рыбаков славяндардың арғы ата-бабаларының өзені етіп көрсеткісі келген. Сол өзен бойындағы егіншілікпен шұғылданған тайпаларды — «сколоттар» деп, оның тек славяндардың ата-тегі етіп көрсеткісі келгеніне таң қалмауға болмайды. Өзінің мақсатына жету үшін академик Б.А.Рыбаков фактілерді ашықтан ашық бұрмалауға барып отыр.

Академик Б.А.Рыбаковтың «сколот» деген скифтердің өз атын, нағыз атын «егінші-борисфениттерге» теліп жүрген нағыз сөздің мағынасын бұрмалау болып табылады. Геродот еш уақытта сколот деп егінші-скифтерді атамаған. Ол академик Б.А.Рыбаковтың ақиқатқа балта шапқаны. Геродоттың «Тарихының» төртінші томын ашып, оның сколот деп кімді атағанын білгіңіз келсе, шындықтың беті ашылады. Онда былай деп жазылған: «Сколоты — это самоназвание скифов». «Сколоттар — бұл скифтердің өз аты» [23]. Бұдан артық не керек? Рыбаковтың тарихи фактіні өзінше түсіндірудің артында бір-ақ нәрсе жатыр. Көне славяндардың арғы ата-бабалары атам заманнан Днепрдің ортаңғы ағысында мекендегенін дәлелдеудің амалы ғана. Сондықтан да егіншілікпен шұғылданған тайпаларды славяндардың арғы ата-бабасы деп көрсеткісі келген славяндарды Шығыс Еуропаның аборигені етіп көрсетуі тарихи шындыққа қарсы келеді. Славяндар Днепрдің ортаңғы ағысында өмірі тұрмаған, сол жерде тұрған үнді-еуропалық тайпаларға жататын халықтардың мәдени ескерткіштерін біздікі деп айтып, сол ескерткіштерді қалдырған халықтарды жойылып кеткен халықтардың қатарына қосу орыс-кеңес тарихшылары үшін әдетке айналған шаруа. Мәселен, Ш.М.Мунчаев, В.М.Устиновтың «История России» атты оқулығында «Ұлы Болгарияның» кімдердің мемлекеті екендегін түсіндірмейді. Ол ол ма, Аспарух ханның Балқан түбегінде құрған мемлекетін славян мемлекеті деп көрсетеді. Жергілікті славяндарға болгарлар өз атын беріп, өздері славянданып кетті деп жазылған. Сол сияқты Еділ Булгариясын кімдер құрғанын атамай, көптеген себептер арқылы кейініректе ыдырап кетті деп, немқұрайлы түрде жазыпты. Шынын айтсақ, Еділ Булгариясы алдымен Хазар қағанатының құрамында болып, 922 жылы мұсылман дінін қабылдағаннан кейін, Шығыс Еуропадағы ертефеодалдық мемлекет — дербес «Еділ Булгариясын» құрғаны белгілі. Бұл ертефеодалдық түркі мемлекеті 1237 жылға дейін толыққанды өмір сүрді. Тоғыз жолдың торабында тұрған бұл мемлекет Батыстан, Солтүстіктен әлемнің әр бағытына баратын сауда жолында орналасты. Қолөнер, сауда дамыды. Өте бай мемлекет болғаны белгілі. Осы мемлекетті құрыла салып тез құрып кетті деу барып тұрған қылмыс. Неліктен осылай бұлыңғыр сөздермен, ешқандай мәнін ашпай оқулықтарда түркілердің мемлекеті туралы дұрыс мәлімет бермеуді түсіну қиын. Оқулық студенттердің алғаш оқып, өмір сүрген тайпалардың, халықтардың шығу тегін, пайда болуын, қалай дамығанын, кімдермен араласқанын білуге көмектесетін құрал ғой. Еділ болгарлары жөнінде, сол сияқты алғаш Орыс мемлекетін құрған хазарлар жөнінде де мардымды түк айтылмайды. Еділ Булгариясын Аспарух ханның бауыры — Корраг хан бастап келген көне түркілердің құрғанын неге айтпасқа?! Еділ болгарлардың Шыңғыс ханның қолбасшылары Сүбедей баһадүр мен Жебе ноян бастаған түркі-монғол әскерлеріне алғаш соққы бергенін айтпай-ақ қойсын, олардың қазіргі Қазан татарларының арғы ата-бабасы болғанын айтып кетсе, нағыз парасаттылық болар еді. Шығыс Еуропада үш жүз жыл үстемдік еткен ертефеодалдық Хазар қағанатының Ашын әулетінен шыққан көне түріктердің мемлекеті екендігін айтса, студенттерге арналған оқулықтың құндылығы төмендеп кетпейтіні ақиқат.

Сөйтіп, біз ертеортағасырлық Орыс мемлекетін құру тақырыбына байланысты айтылған пікірлерге сын көзбен қарауға мәжбүр болдық.

Осыған байланысты тағы да айтпауға болмайтын нәрсе, ол «Көнеорыс мемлекеті», «көне орыс халқы» деген сөз тіркестерінің кеңінен пайдалануы. Көне дәуір мен ортағасырдың айырмашылығы бар емес пе? Еуропа үшін ортағасырды дәстүрлі дәуірге бөлу схемасы Рим империясының екіге

бөлінуіне сәйкес (V ғ.) басталатынын бәріміз білеміз. Олай болса, неге орыс-кеңес тарихшылары табанды түрде Көнеорыс мемлекеті деп IX ғасыр аяғында құрылған мемлекетті айтатынына таң қаласың. Шығыс Еуропада славяндардың, орыстардың көне тарихи болмағанынан кейін, мүмкін, алғашқы пайда болған славян-орыс мемлекетін көне мемлекет, оның халқын көне деп көрсеткісі келген ойдан шыққан болар. Алтайда VI ғ. ортасында құралған Ұлы Түркі қағанатын ғалымдар ертеортағасырлық мемлекет деп жазып жүр ғой. Одан 300 жылдан кейін пайда болған мемлекетті «көне мемлекет» деу адам күлерлік нәрсе ғой. Айтпақшы, VIII ғасырдың ортасында (657 ж.) құрылған Хазар қағанатын да біз ортағасырға жатқызып жүрміз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Повесть временных лет / Под ред. А.А.Шахматова. — Ч. 1. — М.: Изд-во АН СССР, 1950. — С. 13.
- 2 Седов В.В. Восточные славяне VI–XIII вв. — М.: Наука, 1982. — С. 133–140.
- 3 Соловьев С.М. История России с древнейших времен / Отв. ред. И.Д.Ковальченко, С.С.Дмитриев. — М.: Мысль, 1988. — Кн. I. — Т. 1. — 798 с.; Ключевский В.О. Курс русской истории. — Ч. 1. — М.: Гос. соц.-экон. изд-во, 1937. — С. 42.
- 4 Карамзин Н.М. История государства Российского. — Изд. 5. — Кн. I. — СПб.: Изд-во Евг. Евдокимова, 1982. — С. 37–53.
- 5 Шафарик П.И. Славянская взаимность с древнейших времен до XVIII в. — СПб.: Универ. типография, 1874. — 387 с.
- 6 Третьяков П.Т. Восточно-славянские племена. — М.: Изд-во АН СССР, 1953. — С. 88–92.
- 7 Шахматов А.А. Древнейшие судьбы русского племени. — Л.: Изд-во АПН РСФСР, 1908. — С. 303–317.
- 8 Погодин А.Л. Из истории славянских передвижений. — СПб.: Универ. типография, 1842. — 396 с.; Грушевский М.С. Очерки истории украинского народа. — СПб.: Универ. типография, 1904. — С. 10–40.
- 9 Ключевский В.О. Курс истории: В 9 т. — Соч. 6. — Т. 1. — Ч. 1. — М.: Наука, 1987. — С. 49, 50.
- 10 Седов В.В. Происхождение и ранняя история славян. — М.: Наука, 1979. — 297 с.
- 11 Ломоносов М.В. Полное собрание сочинений. — Т. 6. — М.: АН СССР, 1955. — С. 35, 36.
- 12 Геденов С. Варяги и Русь. Историческое исследование. — Ч. 1, 2. — СПб.: Типограф. Императорской акад. науки, 1876. — С. 446.
- 13 Сулейменов О. Тюрки в доистории. — Алматы: Қайнар, 2003. — 237 с.
- 14 Мизиев И. Шаги к истокам этнической истории племен Центрального Кавказа. — Нальчик: Эльбрус, 1986. — С. 10–53.
- 15 Артамонов М.И. Происхождение славян. — М.: Политиздат, 1950. — С. 17.
- 16 Рыбаков Б.А. Киевская Русь и Русские княжества. — М.: Наука, 1982. — 187 с.
- 17 Мунчаев Ш.М., Устинов В.М. История России: Учеб. для вузов. — 2-е изд., изм. и доп. — М.: Норма-Инфра, 2000. — С. 12.
- 18 Щукин М.Б. Рождение славян. — СПб.: Наука, 1994. — С. 14–16.
- 19 Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. — М.: Наука, 1987. — С. 182.
- 20 Мишулин А.В. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н.э. // ВДИ. — 1941. — № 1. — С. 230–284.
- 21 Иордан. О происхождении и деяниях готв. Комментарии. — М.: АН СССР, 1960. — С. 71, 72, 90.
- 22 Қыздарбеков Б. Көне Русь (Ежелгі және ертеортағасырлық тарихы): Монография. — Қарағанды: «Санат-Полиграфия» ЖШС, 2004. — 89-б.
- 23 Геродот. История: В 9 т. — Т. IV. — М.: Наука, 1988. — С. 143.

Б.Қыздарбеков

Мнения о прародине славян

В статье всесторонне рассматриваются точки зрения славянских и русско-советских ученых о прародине славян. Наряду с поиском ответа на «вечный вопрос», когда и откуда пришли славяне, в том числе восточные славяне, в Восточную Европу, автор большое внимание уделяет взглядам, мнениям ученых, условно называемых «антинормалистами», которые считают, что славяне являются автохтонным населением этой территории. Подробно проанализировав различные точки зрения по данному вопросу, автор поддерживает выводы тех ученых, которые считают восточных славян пришельцами для нынешней их родины — Восточной Европы.

Kyzdarbekov B.

Opinions on ancestral home of the Slavs

This article provides Slavic and Russian-Soviet scientists' opinions and thoughts about Motherland of Slavs. There was not only given the question of when and from where the Eastern Slavs (Russians, Ukrainians, and Byelorussians) come to Eastern Europe, but also a big attention was played to the thoughts of those scientists who think that Slavs are autonomous population of this territory. By analyzing different points of views on this topic author supports conclusions of those scientists who think that Eastern Slavs were strangers come from the territory of Balkan Peninsula and Poland to the territory of Eastern Europe in the ninth century.

УДК 94(574)

Н.Е.Кузембаев

Павлодарский государственный университет им. С.Торайгырова

Дискуссии о характере кипчакской государственности

В статье представлен историографический анализ исторической литературы по проблеме кипчакской государственности. Рассмотрены точки зрения казахстанских, зарубежных и российских ученых на характер государственности у кипчакских племен. Определен вклад исследователей в разработку проблематики. Отмечено, что одни исследователи придерживаются мнения об отсутствии государственности у кипчаков, другие признают наличие государственности. Автором предложены пути по решению сложной научной проблемы. Показано, что остается нерешенным целый ряд проблем, имеющих непосредственное отношение к вопросу исследования, в частности, специфика кочевого общества, этнический состав, административно-политическая структура и социальная организация, обычное право, налогообложение, письменность кипчаков.

Ключевые слова: кипчаки, государственность, кипчакское государство, кипчакские племена, половецкое государство, этнополитические объединения, союзы племен, союзы орд, княжества, ханства, территориальные объединения, государственные образования.

Проблема разработки кипчакской государственности — сложная научная проблема. При ее изучении необходимо использовать обширный круг исторических, этнографических и археологических источников. Однако и это не является залогом успеха исследователя. Необходимо иметь цельное представление об истории кипчакских племен, их связи с древнетюркскими кочевыми государствами и особенностях специфики кочевого общества.

Первым ученым России, обратившим внимание на проблему кипчакской государственности, был В.В.Бартольд. Востоковед на основе анализа нарративных источников пришел к выводу, что у кипчаков отсутствовало единое государство: «Были отдельные кыпчакские ханы, но никогда не было хана всех кыпчаков» [1; 99]. Точка зрения В.В.Бартольда была активно воспринята в научной среде не только России, но и за ее пределами.

Такой научный взгляд подразумевает отсутствие единого государства у кипчаков, но не ставит под сомнение факт существования государственности у кипчакских племен вообще. «Одним из чрезвычайных обстоятельств, под влиянием которых создавалось государство, — по мнению ученого, — могло быть обострение сословной борьбы между богатыми и бедными, между беками и простым народом. В кочевом обществе имущественные и сословные различия уже достигают таких пределов, что такое обострение вполне возможно» [1; 23].

Сведения повествовательных источников вполне определенно констатируют наличие в кипчакском обществе социальной стратификации и имущественного неравенства. Однако в источниках не сообщаются факты классовой борьбы между богатыми и бедными. Возможно, обострение социальных противоречий было одним из многих факторов, подталкивавших к борьбе отдельных предводителей кипчакских родов между собой.

Выводы В.В.Бартольда оказали влияние на весь последующий ход разработки проблематики кипчакской государственности российскими учеными. В историографии возобладала точка зрения о кипчакском племенном союзе, внутри которого имеются отдельные этнополитические объединения с разным уровнем социально-политического развития, определявшимся степенью близости и влияния оседло-земледельческих государств и элементов оседлости и городской культуры кочевников.

При рассмотрении половецкой государственности исследователи выделяли наличие нескольких этнополитических объединений, обозначаемых по-разному, — союзы племен, союзы орд, княжества, ханства, территориальные объединения, государственные образования.

А.Ю.Якубовский считал, что у половцев в XIII в. были кочевые княжества [2; 18]. К.В.Кудряшов предполагал наличие у половцев шести территориальных центров кочевий, представлявших самостоятельные объединения во главе с ханами [3; 134]. А.И.Попов отмечает отсутствие у половцев единого централизованного государства, но выделяет половецкие объединения по названиям основных родовых групп [4; 99, 5; 129–130]. Исследователь З.М.Шарапова также говорит об отсутствии у половцев единого государства, однако, по ее мнению, «каждое половецкое объединение являлось своеобразным государством дофеодалного периода» [6; 131–138].

Археологические экспедиции, проводимые в местах кочевания половцев, дали новый толчок в развитии проблематики. Археолог С.А.Плетнева выделяет восемь половецких объединений, позже сокращая список до трех крупных группировок [7; 19–23, 8; 57–58]. Г.А.Федоров-Давыдов развивает положения К.В.Кудряшова и насчитывает шесть центров половцев [9; 147–150]. Ученый считает, что союзы кипчакских племен никогда не охватывали всего половецкого населения, не имели управленческого аппарата и налоговой системы, что в совокупности не дает оснований для характеристики союзов племен как государственных образований [9; 222–223]. Я.А.Федоров и Г.С.Федоров отказываются признавать северокавказское половецкое объединение централизованным государством или монархией [10; 242].

Археологические материалы позволили исследователям вплотную подойти к вопросу о количестве и территории этнополитических объединений кипчаков-половцев. По мнению С.А.Плетневой, развитие процесса государственности у половцев напрямую связано с оседанием кочевников. Исследователь разработала классификацию кочевого хозяйства во взаимосвязи с уровнем развития социально-политической организации и государственности. Согласно ей хозяйство половцев стоит на второй ступени — «полукочевание», характеризующейся созданием объединений государственного типа — ханства. Этого уровня достигли приднепровское и донецкое объединения. К началу монгольского нашествия половцы подошли к третьей ступени «полуоседлости» и могли создать собственное государство. Однако этого не произошло по причине вторжения монголов [8; 23].

Объединение хана Кончака не стало государством ввиду кочевого скотоводческого характера экономики, отсутствия армии, суда, монотеистической религии и письменности. «Таким образом, — заключает С.А.Плетнева, — ни экономика, ни социальный строй, ни культура не созрели еще для создания раннефеодалного государства» [11; 168].

Большинство советских ученых считали, что у кипчаков-половцев не было единого государства, а были различные этнополитические и территориальные объединения. Половцы не имели собственного государства, однако достигли уровня государственных образований — ханств. Была высказана мысль о безгосударственной природе кочевого общества, что кочевники могли создать государство, только осев на землю или покорив земледельческое общество.

В этой связи интересно рассмотреть взгляды Г.Е.Маркова, считавшего, что кочевое общество не знало классового расслоения. Как только процессы классового образования усиливались, это неизбежно вело к распаду кочевничества. Другими словами, кочевники не знали классового расслоения ввиду специфики кочевого хозяйства. Фактически здесь мы видим, что этнограф не признает государственности у кочевников. Создававшиеся кочевниками империи, по мнению Г.Е.Маркова, были временными и эфемерными образованиями, не имевшими прочного экономического базиса. Их создание было инициировано войнами и переселениями кочевников. Происходил процесс превращения «общинно-кочевой» в «военно-кочевую» структуру, когда появляются более или менее централизованная власть, аппарат управления, усиливается власть вождей — военных предводителей. В отдельных случаях племенная структура временно заменялась военной на десятичном принципе. На месте империй, после их распада, оставались аморфные племенные образования [12; 305–312].

По меньшей мере вызывает удивление следующее заявление Г.Е.Маркова: «Десятичная «структура» усиливала смешанность племен, но поскольку родственный принцип в организации кочевников

играл лишь идеологическую, чисто формальную роль, то временная замена его централизованной организацией при сохранении скотоводческого экономического базиса принципиально ничего не меняла (выделено нами. — Н.К.)» [12; 312]. Игнорирование реальной роли родоплеменной структуры в жизни кочевников неизбежно ведет к непониманию специфики кочевого общества и, как следствие, невозможности понять уникальный характер кочевой государственности.

В поле зрения российских ученых оказалась проблема половецкой государственности, известной по русским летописям, археологическим данным, близкой в территориальном отношении, а также объединенной общностью истории кипчаков-половцев и русских. Здесь практически все исследователи придерживаются мнения, что половцы никогда не создавали единого государства, этнополитические и территориальные объединения кочевников южнорусских степей никогда не достигали уровня государства, только промежуточного уровня государственных образований — ханств или союзов племен.

Малоизученной является проблема государственности кипчаков и кимеков. Первым исследователем, обратившим серьезное внимание на государственность кимеков, был Б.Е.Кумек. Востоковед на основе изучения свода арабских источников реконструировал этнополитическую историю Кимекского каганата. По мнению ученого, кимеки создали собственное государство, с центром на Иртыше. Первоначально это был союз племен, глава которого носил титул «шад-тутук». После распада Уйгурского каганата в 840 г. часть входивших в него племен вошла в состав кимекского племенного союза, и глава кимеков принял титул «байгу» (ябгу). В конце IX – начале X вв. кимекский предводитель принял официальный титул «хакан» (каган), и с этого времени в арабских источниках появляется первое упоминание о государстве кимеков — Кимекском каганате [13; 367–369, 14; 32–33].

По мнению Б.Е.Кумекова, наследниками традиций кимекской государственности стали кипчаки. Кимекский каганат и Кипчакское ханство были наследниками древнетюркских государственных традиций. Это прослеживается в наличии династийного рода ельбори у кипчаков (ашина — у древних тюрков), разделении Восточно-Кипчакского государства на центр в Торгайских степях Центрального Казахстана, восточную часть — г. Сыгнак на Сырдарье и западную часть — ставка на Жаике (Урал), идентичности в древнетюркской титулатуре кимеков и кипчаков (шад-тутук, байгу, хакан) [15; 129, 16; 74–77, 14; 34–35].

Крупное значение для понимания характера государственности кипчаков Западного Дешт-и Кипчака имеет разбор кипчакской этнонимии, произведенный Б.Е.Кумек. Ученый на основе анализа обширного круга источниковых сведений и историографических материалов по кипчакской этимологии реконструировал племенной состав и внутрплеменную иерархию кипчакских родов и племен. Династийное племя ельбори, из которого избирались ханы Восточного Дешт-и Кипчака, было самым главным в Дешт-и Кипчаке. По иерархии племен Западного Дешт-и Кипчака вначале идет династийное племя токсоба, за ним следует иетиоба, затем бурджогли, из среды которого выдвинулся ряд султанов в государстве Мамлюков, после него ельборили, кангароглы, анджогли, дурут, кулабаогли, джартан, карабиркли и котан [17; 67, 14; 26].

Концепция кипчакской государственности, предлагаемая Б.Е.Кумек, характеризуется признанием факта создания собственных государств кимеками и кипчаками. Государственные традиции Кимекского государства были унаследованы кипчаками при создании собственного государства. Кипчакское государство состояло из двух крупных объединений: Восточно-Кипчакское ханство, с правящей династией ельбори, и Западно-Кипчакская конфедерация, с правящей династией из племени токсоба. При этом Западно-Кипчакское объединение находилось в зависимости у Восточно-Кипчакского ханства и признавало его верховенство. Аналогичная ситуация была в Тюркском каганате, когда он разделился на Восточно-Тюркский и Западно-Тюркский, с приоритетом восточных тюрков.

Свое видение проблемы представляет С.М.Ахинжанов. Казахстанский ученый анализирует ситуацию с половецкой государственностью в российской историографии и отмечает, что у кипчаков Восточного Дешт-и Кипчака имели место отдельные раннефеодальные государственные объединения, находившиеся в разных формах отношений к государству Хорезм — от подчинения до полной независимости. В государственных объединениях кипчаков были отдельные ханы, передававшие свою власть не сыну, а племяннику или брату, и династии, из которых происходили ханы. Исследователь выделяет три кипчакских владения. Первое, в районе Мангышлака, которое в середине XII в. попало под власть хорезмшаха. Второе располагалось в Западном Казахстане, севернее Аральского моря, во главе его стояли ханы из племени ильбари (ельбори). В начале 30-х годов XII в. поход хо-

резмшаха Атсыза и внутренние беспорядки привели к приходу к власти в этом объединении племени байаутов на место ильбари (ельбори). Третье объединение находилось на территории Сыгнака, возникло после разгрома Атсызом племени ильбари (ельбори) и вобрало в себя территории кимекской области Андар аз-кифчак. Во главе объединения стояли представители племени кимеков, известного в источниках как уран [18; 282–285, 19; 66–67].

На наш взгляд, верной является мысль С.М.Ахинжанова о выделении двух наиболее крупных этнотерриториальных объединений: Западно-Кипчакского, или половецкого, и казахстанско-среднеазиатского, или Восточно-Кипчакского. Эти объединения состояли из родственных по происхождению родов и племен. Те, в свою очередь, делились на более мелкие этнотерриториальные единицы [19; 56]. Правда, следует оговорить, что выделение двух этнотерриториальных объединений было сделано ученым условно, и он не претендовал на безошибочность своего предположения.

Из этого следует: С.М.Ахинжанов придерживался мнения, что единое государство у кипчакских племен отсутствовало и считал их достигшими уровня раннефеодальных государственных или этнотерриториальных объединений.

Востоковед Е.И.Кычанов впервые обратил внимание на специфику кочевого общества, без понимания которой невозможно определить характер кочевой государственности [20; 301–302]. На наш взгляд, такая постановка проблемы является единственно верной и ведет к действительному осознанию уникальности форм государственного устройства средневековых кочевников евразийских степей. К сожалению, приходится констатировать, что данная проблематика является одной из самых слабо разработанных на сегодняшний день в исторической науке, поэтому дальнейшие исследования в области государственности у кочевников будут неизбежно наталкиваться на трудности.

Продолжателем идеи Е.И.Кычанова был его ученик А.Ш.Кадырбаев. Востоковед полагал, что кимеки создали свое государство, но собственно кипчаки создали раннегосударственные объединения, или «государства первоначального типа», по терминологии Е.И.Кычанова, который однозначно придерживался мнения о наличии у средневековых кочевников государственности [21; 34]. Верно наблюдение А.Ш.Кадырбаева о традициях преемственности кипчакских государственных объединений и предшествующих государственных и этнополитических объединений, существовавших на территории Казахстана [21; 19].

Американский ученый П.Б.Голден твердо придерживается мнения, что у кипчакских племен государства и государственности вообще не было. Он определяет кипчаков как союз или конфедерацию, а хана кипчаков именуется «вождь» (chief). Важное значение при определении уровня государственности у кочевников, и кипчаков в частности, исследователь придает контактам и влиянию оседло-земледельческих обществ. Однако под давлением фактов из арабских источников востоковед все же принял точку зрения Б.Е.Кумекова, признав наличие института государства у кимеков [22; 277–281, 203].

Как видно из историографического обзора научной литературы, в исторической науке существуют две точки зрения на проблему кипчакской государственности. Представители первой точки зрения считают, что кипчакские племена, в силу специфики кочевого скотоводства, не имели собственной государственности. Развитие государственности возможно только в обществах оседлых, а образования кочевников носили временный эфемерный характер. Последователи второй точки зрения однозначно говорят о наличии у кипчакских племен государственности, расходясь только в вопросах о форме и ступени развития государственности. На наш взгляд, дискуссия будет плодотворной только в том случае, если ее участники разберутся в вопросе о специфике кочевого общества и четко определяются в подходе к проблеме, с каких позиций подходить к рассмотрению феномена кочевой государственности — оседлоцентризма и опыта изучения оседло-земледельческих обществ или кочевничества.

Среди сторонников, признающих наличие государственности у кипчаков, выделяются две основные точки зрения. Большинство исследователей предлагают пойти по пути выделения отдельных государственных этнополитических и этнотерриториальных объединений кипчаков внутри Восточного и Западного Дешт-и Кипчака. Эти объединения находятся в разной степени зависимости друг от друга и соседних оседло-земледельческих государств и народов. Принципиально другую точку зрения высказывает Б.Е.Кумек. Ученый предлагает рассматривать государственность кипчаков как целостную систему, имеющую древнетюркские государственные традиции. Разделение государства кипчаков на восточное и западное крыло было связано с переселением части кипчакских племен на запад. Ведущие позиции в государстве занимало Восточно-Кипчакское ханство, а Западно-Кипчакская конфедерация находилась в зависимости от кипчаков Восточного Дешт-и Кипчака.

Мы также являемся сторонниками точки зрения наличия государственности у кипчаков и кимеков. Кимеки действительно создали собственное государство с центром на Иртыше. Кипчаки, наследники древнетюркских и кимекских государственных традиций, обладали необходимым потенциалом для создания собственного государства. Однако мы воздержимся от признания целостного государства или отдельных государственных образований у кипчаков, так как остается нерешенным целый ряд проблем, имеющих непосредственное отношение к этой теме, связанных со спецификой кочевого общества, с его этническим составом, административно-политической структурой и социальной организацией, обычным правом, налогообложением, письменностью кипчаков. Только разработка этого комплекса проблем может поставить точку в вопросе о кипчакской государственности в исторической науке.

Список литературы

- 1 *Бартольд В.В.* Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии // Сочинения. — М.: Наука, 1968. — Т. V. — С. 19–192. — 760 с.
- 2 *Греков Б.Д., Якубовский А.Ю.* Золотая Орда и ее падение. — М.-Л.: АН СССР, 1950. — 478 с.
- 3 *Кудряшов К.В.* Половецкая степь. Очерк исторической географии. — М.: ОГИЗ Гос. изд-во географ. лит-ры, 1948. — 162 с.
- 4 *Попов А.И.* Кипчаки и Русь // Учен. зап. ЛГУ. — Сер. истор. наук. — 1949. — Вып. 14 (№ 112). — С. 94–119.
- 5 *Попов А.И.* Названия народов СССР. Введение в этноимику. — Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1973. — 172 с.
- 6 *Шарапова З.М.* Социально-экономический и политический строй у половцев // Учен. зап. МОПИ. — Тр. кафедры истории древнего мира. — 1953. — Вып. 2. — С. 109–138.
- 7 *Плетнева С.А.* Половецкие каменные изваяния // САИ. — 1974. — Вып. Е 4–2. — 200 с.
- 8 *Плетнева С.А.* Закономерности развития кочевнических обществ в эпоху Средневековья // Вопросы истории. — 1981. — № 6. — С. 50–63.
- 9 *Федоров-Давыдов Г.А.* Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. — М.: Изд-во МГУ, 1966. — 274 с.
- 10 *Федоров Я.А., Федоров Г.С.* Ранние тюрки на Северном Кавказе. — М.: Изд-во МГУ, 1978. — 296 с.
- 11 *Плетнева С.А.* Половцы. — М.: Наука, 1990. — 208 с., илл.
- 12 *Марков Г.Е.* Кочевники Азии. Структура хозяйства и общественной организации. — М.: Изд-во МГУ, 1976. — 320 с.
- 13 *Кумеков Б.Е.* Кимаки и кыпчаки // История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней): В 5 т. — Т. I. — Алма-Ата: Наука КазССР, 1977. — 479 с.
- 14 *Кумеков Б.Е.* Арабские источники по истории кипчаков, куманов и кимаков VIII – нач. XIII вв.: Дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.09. — СПб.: Санкт-Петербургский филиал Института востоковедения РАН, 1994. — 40 с.
- 15 *Кумеков Б.Е.* Государство кимаков IX–XI вв. по арабским источникам. — Алма-Ата: Наука, 1972. — 156 с.
- 16 *Кумеков Б.Е.* О древнетюркских государственных традициях в Кимакском каганате и Кипчакском ханстве // Известия НАН РК. — Сер. обществ. наук. — 2003. — № 1. — С. 74–77.
- 17 *Кумеков Б.Е.* Об этнонимии кыпчакской конфедерации западного Дешт-и Кыпчака XII – начала XIII века // Известия НАН РК. — Сер. обществ. наук. — 1993. — № 1. — С. 58–70.
- 18 *Ахинжанов С.М.* Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. Изд. испр. — Алматы: Ғылым, 1995. — 296 с.
- 19 *Ахинжанов С.М.* Государственное объединение кыпчаков // История Казахской ССР (с древнейших времен до наших дней): В 5 т. — Т. I. — Алма-Ата: Наука КазССР, 1977. — 479 с.
- 20 *Кычанов Е.И.* Кочевые государства от гуннов до маньчжуров. — М.: Издат. фирма «Восточная литература» РАН, 1997. — 319 с.
- 21 *Кадырбаев А.Ш.* Тюрки и иранцы в Китае и Центральной Азии XIII–XIV вв. — Алма-Ата: Ғылым, 1990. — 160 с.
- 22 *Golden P.B.* An Introduction to the History of the Turkic peoples: ethnogenesis and state formation in medieval and early modern Eurasia and the Middle East / Peter B. Golden. — Wiesbaden: Harrassowitz, 1992. — 484 p.

Н.Е.Кузембаев

Қыпшақ мемлекеттілігінің сипаты туралы пікірталастар

Мақалада қыпшақ мемлекеттілігі мәселесі бойынша тарихи әдебиеттердің тарихнамалық талдауы берілген. Қыпшақ тайпаларының мемлекеттілігінің сипаты туралы ресей, шетел және қазақстан ғалымдарының көзқарастары қарастырылған. Әр кезең зерттеушілердің осы мәселені шешуге қосқан үлестері көрсетіледі. Ғалымдардың бір тобы қыпшақтарда мемлекеттілік болмаған деген көзқарасты ұстанса, екінші тобы олардың мемлекеттілігін мойындайды. Автор осы күрделі ғылыми мәселенің шешу жолдарын ұсынады. Осы мәселеге қатысты бірнеше шешім тапқан сұрақтар бар, мәселен, көшпелі қоғамның ерекшелігі, қыпшақтардың этникалық құрамы, әкімшілік-саяси құрылымы және әлеуметтік ұйымдасуы, әдет заңдары, салық жүйесі, жазуы тәрізді мәселелер.

N.E.Kuzembaev

Kipchak discussions about the nature of state

The article presents a historiographic analysis of historical literature on the problem of Kipchak statehood. Viewpoints of Kazakhstan, foreign and Russian scientists on the nature of Kipchak tribes statehood are considered. The contribution of researchers in the problem elaboration is emphasized. Some scholars hold the view of the Kipchak statehood's absence, the others accept the existence of the statehood. The author proposes ways to solve difficult scientific problem. There remains a number of issues of direct relevance to the problem. In particular, the problem of specificity of nomadic society, ethnic composition, administrative and political structure and social organization, customary law, taxation, writing Kipchak.

Н.Е.Кузембаев

Павлодарский государственный университет им. С.Торайгырова

История, культура и хозяйство кипчаков в работах дореволюционных исследователей России

Статья посвящена проблемам истории изучения кипчакских племен в исторической науке России периода XVIII – начала XX вв. Отмечены основные достижения русских ученых, дан историографический обзор исторической литературы. При историографической анализе выделены особенности дореволюционного периода. Подчеркнуты вклад и значение трудов русских ученых в разработке проблем этнической и политической истории, материальной и духовной культуры, хозяйства кипчакских племен. Отмечено, что был сделан ряд важных открытий в кипчаковедении: кипчаки, куманы и кимеки входили в состав кипчакских племен, кипчаки были обнаружены в родоплеменном составе казахов, башкир, узбеков, что послужило основанием для вывода о влиянии кипчакского этнического компонента на этническую историю этих народов. Было выяснено, что кипчакский язык оказал большое влияние на формирование языков казахов, киргиз, башкир, узбеков, алтайцев, татар.

Ключевые слова: кипчаки, государственность, кипчакская государственность, кипчакские племена, половецкое государственность, этнополитические объединения, союзы племен, культура, хозяйство, проблемы этнической и полиэтнической истории.

Проблемы истории и культуры кипчаков стали объектом исследования в работах дореволюционных ученых России. Этому, на наш взгляд, способствовали два фактора. Во-первых, кипчаки длительный исторический период соседствовали с Киевской Русью. Во-вторых, кипчаки вошли в этнический состав тюркских народов России и оказались в орбите интересов колониальной администрации, проводившей изыскания в области родоплеменного состава, расселения, материальной и духовной культуры народов с целью эффективного управления и проведения в жизнь политических реформ Российского государства.

Сложной проблемой в исторической науке была этническая история кипчакских племен. В курсе ее разработки требовалось рассмотреть этногенез и происхождение, этнический и родоплеменной состав кипчакских племен, как в историческом прошлом, так и в современности.

Известный китаист Н.Я.Бичурин (о. Иакинф) первым высказал соображение по поводу нахождения сведений о кипчаках в китайских источниках. В своем историко-источниковедческом исследовании «История первых четырех ханов из Дома Чингисова», опубликованном в 1829 г., синолог приводит выдержку из китайского источника «Тхун-цзянь-ган-му», где сказано, что «Монгольский Субут (полководец Субудэй-багатур. — *Н.К.*) напал на Киньча и уничтожил то владение. Он произвел великие грабежи в западных пограничных народах и возвратился» [1; 95]. В комментарии Н.Я.Бичурин написал: «Киньча есть Кипчак» [1; 95].

Мнения Н.Я.Бичурина, что кюе-ше есть кипчак, придерживались также русский китаевед П.И.Кафаров, Г.Е.Грум-Гржимайло [2; 247, 3; 38], советские ученые Н.В.Кюнер, А.Н.Бернштам, Д.Г.Савинов [4; 11, 5; 154, 6; 54].

Исследователь Г.Е.Грум-Гржимайло отождествляет кюе-ше с кипчаками и выдвигает собственную теорию этногенеза народов Центральной Азии, согласно которой «белокурая раса, динлины китайцев, имела на заре китайской истории обширное распространение в Средней Азии» [3; 38]. Кипчаки, по мнению ученого, являются народом динлинского происхождения и в эпоху бронзы древние кипчаки были андроновцами [3; 57–59]. Впоследствии кипчаки были отмечены на Алтае, но когда они смешались с черноволосым народом «канглы», получились половцы русских летописей, или куманы венгерских хроник. Название «половцы» сопоставляется с цветом их волос — половым, т.е. соломенно-желтым. Это подтверждается сведениями китайских и мусульманских авторов [3; 57].

Специальное рассмотрение теория получила в статье «Белокурая раса в Средней Азии», где ученый прямо говорит о том, что европеоидная раса вне пределов Китая была представлена четырьмя народами — усунями, хагясами (хакасами. — *Н.К.*), динлинами и бома. Все они имели голубые (зеленые) глаза и белокурые (рыжие) волосы [7].

Эта смелая гипотеза Г.Е.Грум-Гржимайло не встретила поддержки у современников, как и не находила оппонентов, которые могли опровергнуть ее на основе исторических фактов. По-видимому, это в большей степени связано с уровнем развития исторической науки того времени и сложностью поставленной проблемы.

Поиски предков кипчаков в древнекитайских источниках и отождествление их с кюе-ше, динли-нами, были не единственными гипотезами этнического происхождения кипчаков. Исследователи поднимают проблему этнических связей кипчаков с кочевыми племенами Средней Азии.

П.В.Голубовский первым отметил несостоятельность мнения об этнических связях половцев и кипчаков с огузами, сблизив кипчаков с канглами, назвав их одним племенем [8; 146]. Однако Н.А.Аристов, полагаясь на легендарный мотив Огуз-хана, связанный с происхождением эпонима «кипчак», равно как и «канглы», «карлык», «калач», возобновил точку зрения о тождестве огузов с кипчаками [9; 224]. Мнение Н.А.Аристова подверглось справедливой критике В.В.Бартольда [10; 272]. По нашему мнению, между огузами и кипчаками существовали реальные отличия, которые были обусловлены, прежде всего, их происхождением, исходным ареалом формирования и основной территорией расселения.

В связи с разбором мнений об этнических связях кипчаков и огузов будет уместно рассмотреть еще одну теорию об этнических связях кипчаков с канглами. Ряд исследователей придерживались мнения, что кипчаки и канглы являются родственными племенами. Это отмечал в середине XIX в. В.П.Васильев [11]. Н.А.Аристов, подтверждая данное положение, вместе с тем провел дополнительные параллели между Канка в Авесте, Кангхой в китайских летописях и канглы по мусульманским источникам. Он считал родовую тамгу кипчаков удвоенной тамгой канглов [9; 219].

Этого же мнения придерживался П.В.Голубовский: «Кипчак и Канглы до своего разделения составляли одно целое племя, может быть Гузов; затем это единое турецкое племя начинает дробиться на отдельные колена, из которых в Европе являются три — Печенеги-Канкли, Торки, сохранившие старое племенное имя Узов или Гузов, и Кумане-Кипчаки. В этом только смысле Кипчаки-Половцы и могут считаться Гузами или Узами, как вид этого рода. Кипчаки могли быть некогда Гузами, но Гузы никогда не были Кипчаками» [8; 146]. Г.Е.Грум-Гржимайло высказал мнение о смешении кипчаков с канглами, впоследствии образовались куманы и половцы Восточной Европы [12; 57]. С.П.Толстов выразил схожую с Й.Марквартом точку зрения, воспринимавшую этноним «канглы» как переоформление имени «кангар» (кенгерес) в результате ассимиляции части печенежских племен кипчакской конфедерацией.

Другую позицию по этому вопросу занимал В.В.Бартольд, который отличал кипчаков от канглов, но отметил, что в мусульманских источниках XII–XIII вв. этнонимы «канглы» и «кипчаки» употребляются как синонимы [10; 272].

В связи с разработкой проблем этнической истории кипчакских племен рассматривается проблема племенного состава кипчакского союза племен.

Исключительно важный период связан с научной деятельностью В.В.Бартольда. В 1897 г. в своей речи на защите докторской диссертации востоковед высказал мнение об общих исторических закономерностях Запада и Востока, тем самым поставил изучение истории кипчаков на научную основу. Ученый осуществил перевод главы о тюрках из персоязычного сочинения Гардизи «Зайн ал-ахбар», в котором содержатся данные об этногенезе и родоплеменном составе кимекского племенного союза, о мифологии и расселении кимеков на Иртыше [13]. Было определено значение кимеков: «Историческое значение кимаков состоит в том, что из их среды вышел многочисленный впоследствии народ кипчаков (называемых в Европе команам, а у русских — половцами), который первоначально был лишь одним из племен кимеков» [14].

Он первым вводит в научный оборот ценные сведения «Диван лугат ат-турк» Махмуда ал-Кашгари касательно этнического состава и расселения кипчакских племен [15–17]. Наряду с этим впервые привлекаются сведения о кипчаках из мусульманских сочинений «Худуд ал-алам» и ал-Багдади, на основе изучения которых был разработан вопрос кипчакско-хорезмийских отношений.

С легкой руки В.В.Бартольда в русском, а затем в советском востоковедении утвердились положения о тюркоязычности кипчакских племен, о едином этническом происхождении кипчаков, кимеков, куманов и половцев, а также о том, что кипчаки составили ядро казахского народа и явились важным этническим компонентом в образовании современных тюркоязычных народов.

Необходимо заметить, что многие русские ученые, в большей степени В.В.Бартольд, привлекали в свои исследования научные достижения зарубежных ученых и публиковали свои работы на немец-

ком, французском, английском языках. Это указывает на высокий уровень развития русской науки и говорит в пользу того, что наука в России развивалась не обособленно, а в гармоничной связи с развитием науки в странах Западной Европы.

Крупное научное значение имеет рецензия В.В.Бартольда на труд немецкого ориенталиста Й.Маркварта «О народности куманов». Этот отзыв позволяет оценить одну из лучших работ в области кипчаковедения немецкой исторической науки [18].

Й.Маркварт, основываясь на сведениях из персоязычного источника «Зайн ал-ахбар» Гардизи, считал, что кипчаки монгольского происхождения. После вхождения их в кимекский племенной союз они тюркизируются и утрачивают свои монгольские корни. Эта концепция была подвергнута справедливой критике В.В.Бартольда и П.Пельо и не получила в дальнейшем поддержки у востоковедов. В одной из своих последних работ «Die iki — Imak» Й.Маркварт меняет свои взгляды на эту проблему [19, 20; 256–257].

Ощутимые результаты были достигнуты при разработке проблем этнических связей кипчаков с современными тюркскими народами и родоплеменного состава кипчакских родов. П.И.Рычков приводит сведения о родоплеменном составе кипчаков в составе башкирского народа. Это кипчакские роды Бушмаский, Сун-Кипчатский, Чанкимский, Сарыш-Кипчатский, Геряс-Кипчатский и Карагай-Кипчатский [21; 56].

Подробное изучение в историко-этнографической литературе получило описание родоплеменного состава кипчаков в составе казахского народа. Эти сведения приводят в своих трудах П.И.Рычков, И.Г.Андреев, А.И.Левшин и Н.И.Красовский [21; 81, 22; 28–101, 23; 290–291, 24; 364–365]. Сбор этнографических сведений о родоплеменном составе кипчаков продолжили Н.И.Гродеков и А.Н.Харузин. Н.И.Гродеков обследовал земли южного и частично юго-восточного Казахстана, при этом не только указывал на волости, находящиеся под кипчакскими родами, но также на численность семей родов, не забывая отмечать ураны и родовые тамги [25; 19–20, приложения № 1 и 2]. Видный ученый-этнограф А.Н.Харузин в работе «К вопросу о происхождении киргизского народа» перечисляет кипчакские роды: «Торы-Айгыр, Туючка, Кытабак, Бултун, Кара-Балык, Кундялян, Тана-Буга, Узун, Кук-борон» [26; 62–76].

Уникальные сведения о родоплеменном составе кипчаков содержат мусульманские источники. В.Г.Тизенгаузен приводит список кипчакских родов из сочинения Ибн ал-Асира: «1) Токсоба, 2) Йета, 3) Бурджоглы, 4) Бурлы, 5) Кангуоглы (или Кангароглы), 6) Анджоглы, 7) Дурут, 8) Карабароглы, 9) Джузнан, 10) Карабиркли, 11) Котян» [27; 64]. Другой список представлен из сочинения Ибн Халдуна: «1) Токсоба, 2) Сета, 3) Бурджогла, 4) Элбули, 5) Канааралы, 6) Оглы, 7) Дурут, 8) Калабаалы, 9) Джерсан, 10) Кадкабиркли и 11) Кунун» [27; 65]. Данные арабских источников проливают свет на этнонимии кипчакских племен Западного и Восточного Дешт-и Кипчака. Сведения из работы В.Г.Тизенгаузена часто приводили исследователи, занимавшиеся проблемами этногенеза тюркских народов.

Исследования в области выявления родоплеменного состава кипчаков в составе тюркских народов стали основой для прослеживания этнических связей между народами.

А.Н.Харузин пришел к важному заключению: «Несмотря на отсутствие общих родов, мы должны признать родство между кипчаками узбеков, киргизов (казахов. — *Н.К.*), башкир и племенем современных кипчаков, с одной стороны, и древними кипчаками — с другой» [26; 76].

Этнограф Н.Н.Харузин говорит о наличии кипчаков в составе казахов и далее развивает это положение в гипотезу о схожести родоплеменных этнонимов у казахов, киргизов, башкир, узбеков, туркмен, алтайских тюрков и др. тюркоязычных народов [28; 161].

Этнографические изыскания в регионах, способствуя прояснению этнического состава тюркских народов, активизируют начинающиеся исследования по изучению антропологического облика народов Казахстана и Средней Азии.

Указывая на присутствие кипчаков в Фергане, в составе киргиз, казахов, Н.А.Аристов приходит к выводу, что антропологический состав современных тюркских народов не может быть выявлен на основе антропологических данных о кипчаках [29; 473]. Это мнение базировалось на представлении о полной самостоятельности в составе тюркских народов кипчаков, которые сохранили свои родовые подразделения, уран, тамгу и имели свои родовые территории.

Этнографические работы позволяют проследить историю и расселение кипчакских родов в Новое время, возможно, помочь в реконструкции средневековой этнической истории кипчаков. Весь

этот богатейший материал в дальнейшем был востребован в работах советских и современных исследователей.

Особо следует выделить разработки, посвященные проблеме политической истории кипчакских племен. В этой области наиболее значительны исследования В.В. Бартольда. Ему принадлежит первенство в постановке и разработке проблемы кипчак-хорезмийских отношений, оказывавших серьезное влияние на геополитическую ситуацию в Средней Азии. Ученый указывал, что центром кипчаков был город Сыгнак, имевший большое значение еще в золотоордынский период [30; 236–392]. Кипчаки служили в войске хорезмшаха и принимали участие в военных кампаниях государства. Они занимали высокие посты в Хорезме при хорезмшахе Текеше, который породнился с кипчакской знатью, женившись на Туркан-хатун (Теркен-хатун), родившей ему наследника Мухаммеда. Влияние кипчаков значительно возросло в период правления Мухаммеда под покровительством его матери [30; 413]. Однако Мухаммеду пришлось воевать на два фронта — с кара-китаями и кипчаками, из которых только часть признала власть правителя Хорезма [30; 421–422, 426]. В.В. Бартольд в целом объективно показал место и роль кипчаков в государстве Хорезм, оценил влияние кипчаков на политику хорезмшахов.

Введение в научный оборот сведений из мусульманских, древнерусских, китайских и западноевропейских источников позволяет выделить ряд общих линий и сюжетов. Это хорошо прослеживается при описании покорения кипчаков монголами и дальнейших исторических судеб кипчаков в составе Монгольской империи. Фактически во всех группах источников имеются сведения о походе Джебенойона и Субудэй-багатура в Дешт-и Кипчак и последовавшее за этим поражение объединенной коалиции русско-кипчакских войск на р. Калке.

Дальнейшее продвижение монгольских войск в глубь кипчакских степей сопровождалось бегством кипчакского населения на запад. Описывая покорение куманов монголами, Плано Карпини пишет: «Этих Команов перебили Татары. Некоторые даже убежали от их лица, а другие обращены ими в рабство; однако весьма многие из бежавших возвращаются к ним. ... в Комании, мы нашли многочисленные головы и кости мертвых людей, лежащие на земле подобно навозу...» [31; 307–308].

Много ценных данных содержится в произведении Гильома Рубрука. Так, он описывает ужасы, постигшие кипчаков во время нашествия монголов: «На этой равнине, до прихода Татар, обычно жили Команы и заставляли вышеупомянутые города и замки (города Крымского полуострова. — *Н.К.*) платить им дань. А когда пришли Татары, Команы которые все бежали к берегу моря, вошли в эту землю в таком огромном количестве, что они начали пожирать друг друга взаимно, живые мертвых, как мне рассказывал видевший это некий купец...» [32; 79].

В мусульманском сочинении Ибн ал-Асира представлены сведения о покорении кипчаков татарами, завоевании Хорезма и Восточного Дешт-и Кипчака, разгроме русских и кипчаков на р. Калке [27; 47–48].

Эти ценные свидетельства позволяют понять, что же на самом деле произошло с многочисленным кипчакским населением в период монгольского нашествия. Выходит, что многие из кипчакских семей были вынуждены перейти на сторону завоевателей, частью погибли, а большая часть бежавших вернулась на родину.

Судьба благосклонно отнеслась к кипчакам, попавшим на невольничьи рынки в Крым, а затем в Египет под именем мамлюков. Государственный переворот, осуществленный мамлюками, привел к приходу к власти выходцев из тюркской среды, среди которых кипчаки занимали ведущие позиции. Именно им под руководством кипчака султана Бейбарса было суждено остановить монгольское нашествие на Ближнем Востоке.

Изменившаяся международная обстановка того времени требовала налаживания дипломатических связей между Мамлюкским султанатом и государствами Чингизидов. Сведения о дипломатических посольствах и международных отношениях между эмирами мамлюков и ханами Золотой Орды содержатся в арабоязычных сочинениях, переведенных В.Г. Тизенгаузен. Это сведения из биографии Султана ал-Малика ал-Мансура Калавуна, летописей Рукн ад-дина Байбарса и Шафи, сына Али, энциклопедии ан-Нувайри, сочинения ал-Муфаддала, летописей аз-Захаби и Ибн ал-Фурата, ал-Макризи [27; 78–81, 88–120, 146–157, 261–265, 300–313]. Тема дипломатических отношений Золотой Орды и Мамлюкского султаната была озвучена востоковедом еще на Пятом археологическом съезде в городе Тифлисе в 1881 г., где арабист выступил с рефератом под названием «Эпизод из дипломатических сношений ханов Золотой Орды с султанами мамлюков» [33; XXXVI]. Из протокола съезда следует, что В.Г. Тизенгаузен четко прослеживает тенденцию объединения сил хана Узбека и султана

ал-Малика ал-Мансура с целью противодействия завоевательным планам персидских монголов или хулагуидов.

Сведения мусульманских источников позволяют в общих чертах охарактеризовать хозяйство кипчакских племен. Интереснейшие сведения о хозяйственном укладе населения Восточного Дешт-и Кипчака содержатся в сочинении Ибн Фадлаллаха ал-Умари и в описании путешествия Ибн Батуты [27; 170, 207–238].

Интерес представляет сообщение Н.Н.Пантусова, основанное на сочинении арабского путешественника Абу-Долефа, в котором, в частности, указывается, что при постройке своих жилищ кимеки используют шкуры животных, питаются они горохом, овощами и мясом баранов и козлов. В землях кимеков имеются рудники золота и алмазы. Имеется также камень, вызывающий дождь. Кимеки не имеют царей и храмов, уважают стариков [34; 129–130]. Все это указывает на комплексный характер хозяйства кипчаков, с преобладанием скотоводства.

Не менее важным представляется рассмотрение проблем материальной и духовной культуры кипчаков. Пожалуй, самым ярким свидетельством культуры кипчакских племен следует считать каменные изваяния, распространенные от Алтайских гор на востоке до реки Дунай на западе. Наверное, самым волнующим вопросом в русской археологии XIX – начала XX вв. был вопрос об этнической принадлежности каменных изваяний. Слабость археологической методики раскопок и интерпретации археологического материала не позволяла исследователям достаточно уверенно связать погребальные памятники с одним из кочевых народов. Так, А.С.Уваров приводит палитру мнений по этому вопросу. Одни исследователи приписывают происхождение статуй команам, другие — гуннам, ногайцам, казахам и, наконец, скифам. Сам археолог не отдает предпочтения ни одной из этих гипотез [35; 518–519].

Археолог Н.Е.Бранденбург обращает внимание исследователей на факт нахождения отдельных статуй на скифских курганах, чем и пытается доказать древность происхождения изваяний. Правда, в своих замечаниях он не категоричен и оставляет окончательное решение вопроса на будущее. Он выделяет тенденцию в науке — признание фактом половецкого обычая ставить каменные статуи, что следует из путевых заметок Гильома Рубрука, приписывавшего этот обычай команам, однако сам не признает этого обычая за кипчаками [36; 15–16].

В 1915 г. Н.И.Веселовский публикует свою известную работу «Современное состояние вопроса о «каменных бабах» или «балбалах» (ЗООИД, вып. 32. Одесса), в которой отмечаются их древнетюркское и кипчакское происхождение [37; 378]. Но была допущена ошибка в отождествлении «балбалов» орхоно-енисейских памятников, изображающих убитых врагов, с древнетюркскими каменными фигурами погребенного человека, которая была замечена и исправлена советским археологом Л.Р.Кызласовым [38; 35].

Весомый вклад в разработку проблемы внес востоковед В.В.Бартольд, верно подчеркнувший тот факт, что после половцев никто не воздвигал каменных балбалов над могилами, чем окончательно указал на верхнюю границу хронологии памятников [37; 379]. Анализируя сведения, приводимые Г.Рубруком, он разбирается в происхождении слов «курган», «балбал», «курук» и т.д. из погребальной терминологии половцев и монголов [37].

Примечательно, что академик выделяет круг проблем, требующих своего решения по вопросу о балбалах: «...по-прежнему остается невыясненным происхождение этого обычая, установление такого типа статуй, хронологическая последовательность встречающихся разновидностей этого типа, отношение статуй типа каменных баб к другим человеческим изображениям, встречающимся в тех же степях» [37; 378].

Ссылаясь на сведения Гильома Рубрука, В.В.Бартольд считал основными чертами половецкого погребального обряда холм, насыпанный над погребенным, и статую, повернутую лицом на восток, воздвигаемую в честь умершего. Для богатых строились мавзолеи в виде остроконечных домиков или кирпичных башен, иногда в виде каменных домов [37; 379].

Параллельно с выявлением памятников на юге России и в Казахстане выявляются новые памятники на Алтае и в Монголии. Так, Г.Н.Потанин в Северо-Западной Монголии обнаружил и зарисовал несколько экземпляров скульптур, при этом путешественник не высказал собственного мнения по поводу находок [39]. Многочисленные памятники на Алтае были обнаружены и описаны Н.М.Ядринцевым, первооткрывателем рунических памятников плато Кошо-Цайдам в Монголии [40]. Ученый пытается интерпретировать памятники, найти следы обычая ставить скульптуры на могилах у современных алтайцев, татар, соенов, но приходит к ошибочному выводу, что алтайцы не имеют родственного отношения к обнаруженным им памятникам [40; 200]. Вместе с тем исследователь де-

лает вывод, что «...здесь обитали племена, представляющие довольно высокую степень культуры и обладавшие весьма совершенным искусством» [19; 201].

Наряду с некоторыми успехами в археологическом изучении кипчакских памятников, видевшихся прежде всего в накоплении богатого эмпирического материала, наблюдаются и негативные стороны этого процесса: несовершенство археологической методики раскопок и разведок, частое отсутствие или бессистемное хранение археологических коллекций, отсутствие или отрывочность сведений полевых дневников и отчетов, недостаток в высококлассных специалистах-археологах. Все эти моменты затрудняли и порой делали невозможным профессиональное изучение кипчакских древностей.

Немаловажное значение имеет изучение духовной культуры (языка и литературы, религиозных верований) кипчакских племен.

При изучении словаря «Codex Cumanicus» В.В.Радлов пришел к важному наблюдению о близости языка кипчаков с языками казахов, татар Поволжья, мишарей, тем самым выразив мысль о единой языковой основе средневековых и современных тюркских языков [41; 52–53].

Менее известными в научной среде, чем словарь «Codex Cumanicus», являются грамматики и словари кипчакского языка на арабском языке. Одним из первых в русском востоковедении П.М.Мелиоранский обращается к проблеме введения в научный оборот филологических сведений из произведения арабского филолога Ибн Муханны XIII–XIV вв., писавшего о персидском, тюркском и монгольском языках. Этой проблеме исследователь посвятил свою докторскую диссертацию на тему «Араб-филолог о турецком языке». В результате работы тюрколог опубликовал в 1900 г. факсимиле рукописи, перевод на русский язык, снабдив издание глоссарием и комментариями [42, 43; 134]. Работа над арабо-тюркскими и тюрко-арабскими словарями будет впоследствии продолжена советскими востоковедами.

На наш взгляд, сложно переоценить значение словарей для филологов, историков и этнографов, занимающихся проблемами кипчаковедения. Материалы арабо-тюркских и тюрко-арабских словарей могут быть сопоставлены с материалами словаря «Codex Cumanicus» с целью выявления общих и особенных черт в культуре кипчаков Западного Дешт-и Кипчака и мамлюков Египта.

Тюркологи поднимают проблему кипчакских тюркизмов в русском языке и литературе. П.М.Мелиоранский обратил внимание на памятники древнерусской письменности, среди которых «Слово о полку Игореве» занимает видное место, и исследовал их на предмет тюркских заимствований в древнерусском языке. Указывая на арабские и персидские заимствования, тюрколог подробно останавливается на половецких (кипчакских) заимствованиях и далее говорит об обширности и глубиной характере влияния кипчакского языка на древнерусский [44, 45]. Это положение стало основой для последующих филологических исследований в тюркологии. Фактически это означало, что половцы, считавшиеся «варварами» и «поработителями», внесли свою лепту в формирование современного русского языка, т.е. здесь подразумевался высокий культурный уровень кочевников южнорусских степей.

В связи с исследованиями в области культуры кипчакских племен поднимается вопрос наличия письменности у кипчаков.

Г.С.Саблуков отмечает по этому поводу: «Все кипчакские племена, слившиеся в один народ, не были знакомы с ученостью держав Ирана, Самарканда, где господствовала или куда проникла ученость арабов и где могли хвалиться книжным просвещением» [46; 138].

Это мнение является ошибочным, так как в сочинении арабского путешественника Абу-Долефа указывается, что у кимеков практикуется письменность: «... есть однако калям, который употребляют для письма» [34; 129–130].

Здесь необходимо заметить, что проблемы изучения кипчакского языка и литературы носят постановочный характер.

Попытки решить вопрос о религиозных представлениях и верованиях кипчаков были безуспешными, так как не имелось надежных данных исторических источников о характере их религии. Лишь у арабского путешественника Ибн Баттуты отмечается, что часть кипчаков приняли ислам ханафитского толка [27; 238].

Таким образом, был сделан ряд важных открытий в кипчаковедении. Кипчаки, куманы и кимеки входили в состав кипчакских племен. Кипчаки были обнаружены в родоплеменном составе казахов, башкир, узбеков, что послужило основанием для вывода о влиянии кипчакского этнического компо-

нента на этническую историю этих народов. Было выяснено, что кипчакский язык оказал большое влияние на формирование языков казахов, киргиз, башкир, узбеков, алтайцев, татар.

В научный оборот введены памятники письменности: латинско-половецкий словарь «Кодекс Куманикус», источники мусульманского круга, западноевропейские источники, русские летописные своды. Проводятся изыскания в области тюркских наречий, заимствований половецких слов в древнерусском языке при изучении «Слово о полку Игореве». Вместе с тем приходится констатировать, что не все эти категории источников были изучены в полной мере, как и использованы при проведении исторических, археологических и этнографических исследований. Особенно это замечание касается трудов русских историков, которые опирались на данные древнерусских исторических источников, пренебрегая восточными и западноевропейскими.

Список литературы

- 1 Бичурин Н.Я. История первых четырех ханов из Дома Чингисова. — СПб., 1829 // История монголов. — М.: АСТ: Транзиткнига, 2005. — 476 с.
- 2 Кафаров П.И. Примечания к Юань-чао-ми-ши // Тр. членов Российской духовной миссии в Пекине. — СПб., 1872. — Т. IV. — С. 50–350.
- 3 Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Урянхайский край. — Т. 2. Исторический очерк этих стран в связи с историей Средней Азии. — Л.: Типография Главного ботанического сада, 1926. — 896 с.
- 4 Кюннер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. — М.: Вост. лит-ра, 1961. — 392 с.
- 5 Бернштам А.Н. Древнейшие тюркские элементы в этногенезе Средней Азии // СЭ. — 1947. — Вып. VI–VII. — С. 148–158.
- 6 Савинов Д.Г. Об основных этапах развития этнокультурной общности кыпчаков на юге Западной Сибири // История, археология и этнография Сибири. — Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1979. — 200 с. — С. 53–72.
- 7 Грумм-Гржимайло Г.Е. Белокуроая раса в Средней Азии // Гумилев Л.Н. История народа хунну / Сост. и общ. ред. А.И.Курочки: В 2 кн. — Кн. 1. — М.: Ин-т ДИ — ДИК, 1998. — 448 с.: ил. — С. 340–360.
- 8 Голубовский П.В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар // Университетские известия. — 1884. — № 1. — С. 1–184.
- 9 Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // Аристов Н.А. Этногенез и этническая история казахов. — Павлодар: ТОО «ЭКО», 2005. — 372 с.
- 10 Бартольд В.В. Рецензия на: Н.А.Аристов. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. — СПб., 1897 (отдельный оттиск из «Живой старины». Вып. III и IV, 1896 г.). — 182 с. // Сочинения. — М.: Наука, 1968. — Т. V. — С. 266–279.
- 11 Васильев В.П. История и древности восточной части Средней Азии от X до XIII века, с приложением перевода китайских известий о Киданях, Джурджитах и Монголо-Татарах // ТВОРАО. — 1859. — Ч. 4. — С. 1–235.
- 12 Бисембаев А.А. Археологические памятники средневековья Западного Казахстана (VIII–XVIII вв.). — Уральск: Полиграфсервис, 2003. — 232 с.
- 13 Бартольд В.В. Извлечение из Гардизи «Зайн ал-Ахбар». Приложение к «Отчету о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893 — 1894 гг.» // Сочинения. — М.: Наука, 1973. — Т. VIII. — С. 23–63.
- 14 Кумекоев Б.Е. Об этническом составе кыпчаков XI – нач. XIII вв. по арабским источникам // Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана / Отв. ред. Б.А.Литвинский, Т.А.Жданко. — М.: АН СССР, 1990.
- 15 Бартольд В.В. Очерки истории Семиречья // Тр. акад. В.В.Бартольда по истории Центральной Азии. Очерки истории Семиречья. Лекции по истории Туркестана / Под ред. А.Е.Абишева. — Астана: Казахст. ин-т «Свободное Общество», 2005. — 275 с.
- 16 Бартольд В.В. Тюрки (историко-этнографический обзор) // Сочинения. — М.: Наука, 1968. — Т. V. — С. 576–595.
- 17 Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии // Сочинения. — М.: Наука, 1968. — Т. V. — С. 19–192.
- 18 Бартольд В.В. Новый труд о половцах // Сочинения. — М.: Наука, 1968. — Т. V. — С. 392–408.
- 19 Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. — Изд. испр. — Алматы: Ғылым, 1999. — 296 с.
- 20 Есмагамбетов К.Л. Этнополитические процессы на территории Казахстана в древности и средние века: обзор зарубежной литературы // Есмагамбетов К. Тарих таңдақтары. Бірінші кітап. — Алматы: Арыс, 2008. — 416 б.
- 21 Рычков П.И. Топография Оренбургской губернии. — Уфа: Китап, 1999. — 312 с.: ил.
- 22 Андреев И.Г. Описание Средней Орды киргиз-кайсаков. — Алматы: Ғылым: 1998. — 280 с.
- 23 Левшин А.И. Описание киргиз-кайсацких орд и степей / Под общ. ред. акад. М.К.Козыбаева. — Алматы: Санат, 1996. — 656 с.
- 24 Красовский Н.И. Область сибирских киргизов. — Ч. I. — СПб.: Типография Траншеля, Ретгера и Шнейдера, 1868. — 427 с.
- 25 Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. — Т. I. Юридический быт. — Ташкент: Типо-Литография С.И.Лахтина, 1889. — 397 с., 9 с. прил.
- 26 Харузин А.Н. К вопросу о происхождении киргизского народа // Этнографическое обозрение. — 1895. — Вып. XXVI.

- 27 Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — Т. 1. Извлечения из арабских сочинений, собранные В.Г.Тизенгаузен / Подготовка к новому изд., введ., доп. и коммент. Б.Е.Кумекова, А.К.Муминова. — Алматы: Дайк-Пресс, 2005. — 711 с.
- 28 *Харузин Н.Н.* Рецензия на: Аристов Н.А. Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков большой орды и каракиргизов на основании родословных сказаний и сведений о существующих родовых делениях и родовых тамгах, а также исторических данных и начинающихся антропологических исследований // Живая старина. — 1894. — Вып. III–IV. — С. 391–486 // Этнографическое обозрение. — 1895. — Вып. XXVI. — С. 160–165.
- 29 *Аристов Н.А.* Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков большой орды и каракиргизов на основании родословных сказаний и сведений о существующих родовых делениях и родовых тамгах, а также исторических данных и начинающихся антропологических исследований // Живая старина. — 1894. — Вып. III–IV. — С. 391–486.
- 30 *Бартольд В.В.* Сочинения. — М.: Наука, 1963. — Т. I. — 760 с.
- 31 *Иоанн де Плано Карпини.* История Монголов. Вильгельм де Рубрук. Путешествие в восточные страны / Введ., пер. и примеч. А.И.Малеина, с прил. 8 рис., карты и указателей. — СПб., 1911 // История монголов. — М.: АСТ: Транзиткнига, 2005. — 476 с.
- 32 Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Гильома де Рубрука. Серия: Путешествия. Открытия. Приключения. — Алматы: Ғылым, 1993. — 248 с.
- 33 Труды пятого археологического съезда в Тифлисе, 1881. — М., 1887. — 250 с.
- 34 *Пантусов Н.Н.* Сведения арабских географов о Средней Азии // Известия общества археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском ун-те. — 1909. — Т XXV. — Вып. 5. — С. 91–152.
- 35 *Уваров А.С.* Сведения о каменных бабах // Тр. первого археологич. съезда в Москве, 1869. — 1871. — Кн. 2. — С. 501–520.
- 36 *Бранденбург Н.Е.* К вопросу о каменных бабах // Тр. восьмого археологич. съезда в Москве, 1890. — 1897. — Т. 3. — С. 13–18.
- 37 *Бартольд В.В.* К вопросу о погребальных обрядах турков и монголов // Сочинения. — М.: Наука, 1966. — Т. IV. — С. 377–396.
- 38 *Кызласов Л.Р.* История Тувы в средние века. — М.: Изд-во МГУ, 1969. — 211 с.
- 39 *Потанин Г.Н.* Памятники древности в Северо-Западной Монголии, замеченные во время поездки в 1879 г. // Древности. Тр. Императорского Моск. археологич. об-ва. — 1885. — Т. 10. — С. 50–57.
- 40 *Ядринцев Н.М.* Описание сибирских курганов и древностей. Путешествие по Западной Сибири и Алтаю в 1878 и 1880 гг. // Древности. Тр. Императорского Моск. археологич. об-ва. — 1883. — Т. 9. — Вып. 2, 3. — С. 181–205.
- 41 *Радлов В.В.* О языке куманов по поводу издания куманского словаря. Приложение к XLVIII тому Записок Императорской Академии наук. — СПб.: Типография Заводьского, 1884. — № 4. — 53 с.
- 42 Араб-филолог о турецком языке / Арабский текст издал и снабдил переводом и введением П.М.Мелиоранский. — СПб., 1900. — 85 с.
- 43 *Самойлович А.Н.* Памяти П.М.Мелиоранского // Самойлович А.Н. Тюркское языкознание. Филология. Руника / Сост. и отв. ред. Г.Ф.Благова, Д.М.Насилов. — М.: Вост. лит., 2005. — 1053 с.: ил. — С. 126–145.
- 44 *Мелиоранский П.М.* Турецкие элементы в языке «Слова о полку Игореве» // Изв. II Отделение Императорской Академии наук. — 1902. — Т. VII. — Кн. 2. — С. 273–302.
- 45 *Мелиоранский П.М.* Вторая статья о турецких элементах в языке «Слова о полку Игореве» (Отв. Ф.Е.Коршу). — СПб., 1905. — 27 с.
- 46 *Сабдуков Г.С.* Очерк внутреннего состояния Кипчакского ханства // Известия общества археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском ун-те. — 1895. — Т. XIII. — Вып. 3. — С. 89–146.

Н.Е.Кузембаев

Революцияға дейінгі ресей зерттеушілерінің еңбектеріндегі қыпшақтардың тарихы, мәдениеті және шаруашылығы

Мақалада XVIII–XX ғғ. Ресейдегі тарих ғылымындағы қыпшақ тайпаларының зерттелуі мәселесі қарастырылған. Ресей ғалымдарының негізгі жетістіктері көрсетіліп, тарихи әдебиеттерге тарихнамалық шолу жасалды. Тарихнамалық талдауда революцияға дейінгі кезеңнің ерекшеліктері анықталған. Ресей ғалымдарының қыпшақ тайпаларының этникалық және саяси тарихын, материалдық және рухани мәдениетінің, шаруашылығының мәселелерін зерттеуге арналған еңбектерінің маңызы және қосқан үлесі көрсетілген. Қыпшақтануда маңызды мәселелер ашылды. Қыпшақтар, құмандар және кимектер қыпшақ тайпаларының құрамына енді. Қыпшақтар қазақ, башқұрт, өзбек халықтарының рулық құрамында кездеседі. Бұл қыпшақ этникалық компонентінің осы халықтардың этникалық тарихына, сондай-ақ қыпшақ тілінің қазақ, қырғыз, башқұрт, өзбек, алтай, татар тілдерінің қалыптасуына үлкен әсері болғанын көрсетеді.

N.E.Kuzembaev

History, culture and agriculture kipchaks in prerevolutionary research work in Russia

This article deals with the problems of studying the history of Kipchak tribes in the historical science of Russia in the period of XVIII – early XX centuries. Main achievements of Russian scientists are noted in the work, historiographic review of historical literature is given. Features of pre-revolutionary period are emphasized in the historiographic analysis. Contribution and importance of works of Russian scientists in the ethnic and political history problem, material and spiritual culture, economy of Kipchak tribes are accentuated. A number of important discoveries instady kipchak. Kipchaks, Kumans and Kimeks were part of Kipchak tribes. Kipchak were found in the tribal composition of the Kazakh, Bashkir, Uzbek, which served as the basis for conclusions about the influence Kipchak ethnic component to the ethnic history of these peoples. It was found that Kipchak language had a great influence on the language of Kazakh, Kirgiz, Bashkir, Uzbek, Altai, the Tatars.

ӘОЖ 94: 355.48 (574) «17»

Ж.К.Кеңесов

*Приозерск қаласының мемлекеттік мұрағаты, Қарағанды облысы***Сартай батыр бастаған «Мың бала жорығы»**

Мақалада қазақ жеріне тұтқиылдан соққы жасап, қазақ халқын туған жерінен айырмақшы болған жоңғар басқыншыларының жетпіс мың әскеріне қарсы шыққан қазақ жауынгерлерінің құрамында өзінің «Мың бала» деген атауға ие болған қолымен, соғысқа қатысқан Сартай батыр жөнінде баяндалды. Автор XVIII ғасырдағы туған елі мен жері үшін басын тіккен «Мың бала» қолымен және оны бастаған, есімі халық жүрегінде сақталған Сартай батыр жөнінде ауыздан ауызға жетіп, әкеден балаға мұра болып қалған мадақтау өлеңдерін, эпостарды, жырларды және т.б. мұрағат құжаттарындағы мәліметтермен салыстыра отырып, сол заманға тарихи сипаттама берген.

Кілтті сөздер: Кіші жүз, шекті руы, Ұлытау, жоңғарлар, Сартай батыр, жорық, Мың бала жорығы, дастан, көтеріліс-соғыс, жасақ, батыр.

Сартай Байжанұлы — Кіші жүздегі Шекті руының ішіндегі ең ірі тарихи тұлғалардың бірі. Оның 1727 жылы Ұлытауды жоңғарлардан босату үшін болған негізгі шайқаста Кіші жүз сардарларының қатарында мың баланы бастап барып, үлкен ерлік көрсетіп, жауды жеңуге шексіз үлес қосқаны туралы ақын Нұрмағанбет Қосжанұлы «Сартай батыр» туралы дастанын жазып, кейіннен 1927–1953 жылдардағы елдегі тоталитарлық жүйенің салдарынан дастан жерге көміліп тасталады. Ақынның өзін Ақтөбенің НКВД үштігі халық жауы деп айыптап, 1937 жылдың 29 тамызында ату жазасына кескен. Үкім сол жылы 4 қыркүйекте орындалған [1]. Ақын жазықсыз жаламен бұл дүниеден өтсе де, ол жазып қалдырған «Сартай батыр» дастаны халықтың Сартай батырға деген, жазған ақынға деген сүйіспеншілігінің арқасында осы кезге жетті. Ақын Нұрмағанбет Қосжанұлының дастанын ел арасынан іздестіріп тауып, туған елімен қауыштырған белгілі журналист, профессор Өмірзақ Жолымбетов. Бұл да толық нұсқасы емес, кейіннен жыршы-термешілердің айтуымен жазылған нұсқалары. Дастанды жазба күйінде сақтауға Кеңес үкіметінің сол кездегі саясатынан қорыққан халық жасырын ауызша таратып, кейінгі ұрпаққа жеткізген. Өмірзақ ағамыз бастырып шығарған нұсқасында жер атаулары өзгертілген.

Осы Н.Қосжанұлының жазып қалдырған «Сартай батыр» туралы дастанының түпнұсқасын Қызылорда облысы, Арал ауданы, Ақшатау елді мекенінің қасындағы Майтөбедегі Махамбет сұпы мешітінің күнбатыс бетіне батырдың ұрпағы Томаұлы Жетпістің айтуымен құрым киізге орап, сыртын былғарымен су өтпейтіндей етіп қаптап көмеді. Томаұлы Жетпіс көзі тірісінде «Сартай батыр» дастанын бір жырлатып тыңдай алмай, бар сырын ішіне бүгіп, 70-ке қараған шағында 1952 жылы қайтыс болады. Өлер алдында Байжан Асан аталығынан туыс інісі Жұбатханға аманаттаған. Кейіннен Жұбатхан қасына жігіттер ертіп, ағасының айтып кеткен жерін қазып іздестіреді, бұл кезде

ол маңнан ел көшіп, мешіт үйі құлап қалған еді, — дейді. Өкінішке орай, қанша қазып әрекеттенгендерімен еш нәтиже шығара алмайды [2].

Жұбатхан өмірден өткенмен, баласы Шанжарханның көзі тірі деп, Сартай бабамыздың ұрпақтарының бірі Әйтенова Күләй дастанның табылмағаны жөнінде «Толқын» газетіне жазған. Осы газетте Сартай бабаның мөрі мен қылышының кейінгі 1980 жылдарға дейін келіп, кейіннен жоғалғаны туралы да айтып, өкініш білдірген [3].

Сонымен, «Сартай батыр» дастанының толық түпнұсқасы Майтөбедегі Махамбет сұпының мешітінің күнбатыс бетінде, алтын қазынадай сақтаулы жатқанын ақшатаулықтар айтып келеді.

Алғаш рет Сартай батыр және оның жоңғарларға қарсы ұйымдастырған «Мың бала» жасағы жөнінде ауыл ақсақалы Орынбет арқылы қағазға түсіргенмен, арнайы мақала жазу ниеті болған емес. Дегенмен батыр туралы жинастырылған бірегей құнды мәліметтерді тарихи деректермен салыстыру жұмысы қолға алынды.

Орынбет ақсақал 1930 жылы тамыз-қыркүйек айларында Кеңес үкіметінің күштеп ұжымдастыру саясатымен алым-салық, азық-түлік, мал жинау науқандарына қарсы шыққан, «Асан көтерілісіне» қатысқан [4]. Көтерілісшілер жеңіліс тауып Өзбекстан арқылы Ауған жеріне қашқанда Орынбет ақсақал Ұлытауға қарай қашқан. Сталин қайтыс болғаннан кейін елге оралса керек. Өмірінің соңына дейін Арал ауданының Шөміш станциясында тұрып, жасы 100-ден аса қайтыс болған. Көзі тірісінде «Мың бала» жасағын басқарған Сартай батырдың жоңғарлармен болған соғыстағы ерліктерін, батырлығымен қоса ел басқарған би болғанын әңгімелеп келген. Ұлытау маңында 24 жыл бойы Сартай батыр соғысқан жерлерге, оның ішінде «Қалмақ қырылғанда» болып, Кіші жүз руларының таңбаларын өз көзімен көріп, елге жеткізген.

Ақын Н.Қосжанұлына «Сартай батыр» дастанын жаздырғанға дейін, қолбасшының ерлігін мадақтаған жекелеген өлең-жырлар, арнаулар болған. Замандас Томаұлы Жетпіспен өзара соғыс болған жер аттары, Сартай батыр туралы жыр-толғауларды ортаға салу дәстүр еді. Ал қазір дастан жөнінде мүлдем айтылмайды. Томаұлы Жетпіс: «Батыр жөнінде кейінгі ұрпаққа жеткізу — парыз, баба бәрімізге ортақ», — деп үнемі айтып отыратын.

Негізгі соғыстар Орта, Ұлы жүз жерлерінде болғандықтан, олар туралы жыр-толғаулар осы өңірде жырланып, кейін әр жүз, әр ру өз батырларын мадақтап, Кіші жүз батырлары туралы жазылған жырлар ел ішінде ұмытыла бастаған. Бірақ халық жадында сақталған бастапқы жырлардың біздерге жеткен үзіндісіне зер салсақ, көптеген жайлардың мәнісін аңғаруға болады. Мысалы, сол кездердегі айтылған төмендегі жыр жолдарын Орынбет ақсақал:

*Сартай батыр бастаған,
Кіші жүзден мың бала,
Аттанды ұлы жорыққа.
Қамшысы бар білеулі,
Найзасы бар егеулі,
Саржасы бар кезеулі,
Ұрандап шапқан ұрыста,
Әр біреуі жүз кісіге балаулы, —*

деп жырлаған. Бұл жыр жолдарында Сартай батыр бастаған «Мың баланың» елді қорғау мақсатында, ұлы жорыққа аттанғаны баяндалып отыр. Ал келесі үзіндіде жас батырдың жоңғарлармен жекпе-жегі:

*Ел үшін болған ұрыста,
Менменсіген жоңғар-ноянға,
Сартай дайын жас қыран
Өңешке қадап сүңгіні,
Ат сауырынан аударып,
Жеңіске жол бастаған... —*

деп сипатталған. Бұл жерде Сартай батырдың жастығына қарамастан, өзінен анағұрлым күшті, мінген атына қаруы сай жоңғар ноянымен жекпе-жекке шығып, оның сауытсыз ашық өңешіне сүңгіні лақтырып дәл қадағанын, жауды ат сауырынан аударып, жеңіске жол бастағанын мадақтаған.

Айбынуды білмейтін, жолбарыстай қайратты, көкжалдай тез шешім қабылдайтын жас та болса бас бола білген Сартай батыр бұл әдіс-айласын кейінгі жекпе-жектерінде де пайдаланған. Оған төмендегі жыр жолдары:

*Сартай менен Бөлекті,
Көргеннен қалмақ үрікті.*

*Бас-көзге төпеп аттарын,
Шепті тастап зытыпты.
Ат құлағында ойнаған,
Бөлектің өзге өнері... —*

куә. Бұл жыр жолдарында аты аталған Бөлек батыр Кіші жүз қолында болмаған деген ой келеді. Себебі Бөлек батыр Қазыбек бек Тауасар ұлының «Түп тұқияннан өзіме шейін» [5] атты кітабында кездеседі. Бөлек батырдың жасы Сартай батырмен қатарлас болғандықтан, өзі ғұрыптас Сартай батыр бастаған мыңдыққа қосылып, бірге соғысуы мүмкін. Бұл жыр жолдарына қарап отырып Қосжанұлы жазған «Сартай батыр» дастанынан басқаша екеніне, соған қарағанда Орынбет ақсақалдың айтқанында шындық бар екеніне көз жеткізуге болады. Сондай-ақ ел аузында «Сартай батыр мен «Мың бала» туралы керей Қожаберген жырау жырлаған деген айтылады.

Оған нақты дәлел, осы мақаланы жазу кезінде пайдаланылған, ел аузынан жиналған жыр үзінділері және Қазыбек бек Тауасарұлының «Түп тұқияннан өзіме шейін» [5] кітабында Қожаберген жыраудың өлеңдерінен келтірілген төмендегі үзінді:

*Қатысты Кіші жүзден Тайлақ мерген,
Сұлатты көздегенін атқан жерден.
Бір мерген Саурық атты жараланды,
Ер екен екеуі де Кіші жүзден.
Ағасы Тайлақ мерген — Байрақ, Қайрақ,
Олар да жүрек жұтқан бетті екен, —*

дәлел. Бұл жырдағы Тайлақ, Байрақ, Қайрақ батырлардың аталығы Кіші жүз ішінде былай таратылады: Әлім — Жаманақ — Шыңғыс — Бөлек — Айт — Қабақ — Айбек — Бекежан — Тайлақ, Байрақ, Қайрақ, Қалнияз ишан. Кіші жүздегі Жаманақ ұрпақтарының ұранына айналған Бақтыбай батыр да, Пұсырман батыр да осы аталықтан. Қабақтан — Ханкелді, Жанкелді, Төлес, Аралбай, Айбек болып бес бала тарайды. Ханкелдіден — Пұсырман батыр, одан — Жарас мерген. Төлестен Бақтыбай батыр тарайды. Осы соғыста Пұсырман, Бекежан батырлар Бақтыбай батырдың карамағында соғысса, олардың балалары Тайлақ, Байрақ, Қайрақ және Жарас мергендер Сартай батыр бастаған мың баланың құрамында болған. Тарбағатай тауындағы «Алшын жалы» үшін болған ұрыста Жарас, Тайлақ, Байрақ, Қайрақ мергендердің ерлігіне тәнті болған ақындардың өлең-жырлары сол кезде көп айтылған болса керек, мысалы:

*Батырлар Байрақ, Қайрақ, Тайлақ
Жаудан қайтпаған кіл саңлақ.
Шайқасып, оққа қарсы қасарысып,
Айламен жауды төмен жұмалатпақ.
Сегіз сүйем оқты ер Бүкірек,
Атқанда айырылады жартас қақ-қақ,
Қашады шуылдасып жасырынған қалмақ.
Тартқанда жас мергендер көздеп садақ,
Топырласа құлайды жоңғар-қалмақ.*

Дегенмен, арнау-толғауларда жырланған үзінділер ауыздан ауызға тарап, осы уақытқа дейін келіп жетті, кейін ұмыт бола бастағанмен.

Сартай Байжанұлы шамамен 1711 жылы туып, 1785 жылы қайтыс болған деп жазылады.

Орынбет ақсақал Сартай батыр жауға аттанғанда он бес жаста болған. Қазақ қолының жоңғарларға қарсы соғысы 1726 жылы Шұбар теңіз және Бұланты мен Білеуті өзендерінің бойында өтіп, «Қалмақ қырылған» [6] соғысында бірінші рет тойтарыс бергені нақтыланды. Сондықтан Сартай батырды 1711 жылы туды деуге толық негіз бар. Батырдың өлген жылы туралы әркім әр түрлі пікір айтады. Бірақ ел аузындағы аңыз әңгімелерді, жырларды, жазба деректерді және мұрағат деректерін салыстырып қарайтын болсақ, көрсеткішті анықтауға болады. Мысалы: біріншіден, ел аузындағы әңгімеге қарағанда, Сартай батыр Ақшатау елді мекенінде 1817 жылдың желтоқсан айында, қақаған қыста қайтыс болған; екіншіден, жергілікті Арал өңірінің тарихшылары Сартай батырды және жорықтас серігі Жылқайдар батырды 1785 жылы қайтыс болған деп жазады, бұл қате пікір болуы мүмкін. Себебі, ендігі мәлімет бойынша: Жылқайдар батыр қарақалпақ Тықы батырдың қолынан мерт болып, оны кегін қайтаруға Жанқожа батыр барған. Сол кезде Жанқожа батыр он сегіз жаста болған деп, «Жанқожа батыр» жырында жазылған. Жанқожа батырдың туған, қайтыс болған жылдары тарихта нақтыланбаған. Олай болса, Жанқожа батырдың туған жылына 18 жылды қоссақ,

яғни 1774+18=1792 жыл болады, яғни Сартай батырдың жорықтас серігі Жылқайдар 1785 жылы емес, 1792 жылы қайтыс болған. Жылқайдар қайтыс болғанда Сартай батырдың көзі тірі. Жорықтас серігінің кегі қайтқанына риза болған батыр Жанқожа батырға орыс керуенін тонағанда қолға түсірген қаруларының біреуін беріп, келешек ел қамқоры, шекті қолының бас батыры осы болар деп ақыл-кеңесін айтып, бата берген, онда: «Мен болсам қартайдым, артымнан алдым жақын, ендігі жерде Аллаға мінажат етіп, иман тілеу ғана қалды. Балам, жастық шақ — батырлық жасайтын шақ. Жасымда қол бастап жауға шаптым, ел үшін, жер үшін намысты қолдан бермеуге тырыстым. Батырға бітер асыл қасиет: қылышың шапқанда шалыс кетпесін, найзаң діттеген жеріне тисін. Атқан жебең мен айтқан сөзің тигенде мерт қылатындай оқ болсын. Аңғалдық та батырға тән қасиет. Аңғалдық бар жерде аярлық бар. Аярдың арбауына түсіп, қандасқа қас болма. Күштімін деп, момынға күш көрсетпе. Әдептен озба, жүзіңнен имандылығың көрініп тұрсын. Туыс та болса азғынның азғырғанына ерме. Батырлығыңды ата жауыңа көрсет. Елдікті, ауызбіршілікті, туған еліңді сақтауға жаныңды пада ет деп, сөзін бітіріп сөз аяғын тақпақтай жөнелтіп:

*Ойдан өзбекті өргізең,
Балағыңнан кіріп, басыңа шығар.
Қырдан кәпірді кіргізең,
Қыл мойынға тұзақ түсер.
Елді бірлігінен айырсаң —
Қайта бітпес жік түсер... —*

деп, бата берген (бата шумақтары толық сақталмаған). Бұған қоса дәлел ретінде: орыс офицері Гарбердің қару-жарақ тиеген керуенінің тонағаны жайлы хабар Анна патшайымға да жеткен. Бұл жөнінде Ресей патшайымы 1732 жылы жетінші қазанда Әбілқайыр ханға төмендегідей мәтінде хат жазған, онда: «...получены здесь известия, коим образом киргиз-кайсаки, противно своему обещанию и присяге быть в верном подданстве, полк артиллерии нашей Гарбера и отправленной с ним в Хиву и Бухару купеческой караван разграбили и в нем людей и подданных наших до смерти побиили» дей келіп ханға: «...все погребленные из каравана сыскать и возратить, участников того воровства наказать и жить как добрым и верным подданным принадлежить» [7] деп талап қойған.

Жанқожа батырдың Сартай батыр қолынан алған сол қаруы батырдың ұрпақтарында осы күнге дейін сақтаулы. Мәліметтің шыншылдығы жөнінде газеттерде бірнеше рет жазылып, жарық көрді [8].

Мұрағат құжаттарына назар аударсақ, Сартай батыр туралы деректер 1732–1817 жылдарды камтиды. Соның ішінде Сартай батырдың 1817 жылға дейінгі өмірі: 1817 жылдың 16 тамызда кіші және орта орда билерінің патша ағзамға жазған мәлімдеме хатында Шерғазы Айшуақұлын өздеріне хан етуді ұсынып, ол турасында дәйекті деректерді алға тартқан жүзден астам билер қол қойған. Міне, осы хаттағы тізімде 21-ші болып «мен Сартай Байжанұлы өзімнің мөрімді бастым» [9] деп көрініс тапқан.

Кейін, 1787–1791 жылдары түріктер мұсылмандығын алға тартып, Бұхара хандығын Ресей империясына қарсы көтеру мақсатында хат жолдайды. Ал Бұхара хандығы Ресей Империясымен көршілес жатқан Кіші жүз қазақтарын осы соғысқа араластырмақшы ниетпен басты билерге, батырларға: «Храбрым воинам, биям и старейшинам Сарытай-бию, Сырым-батыру, Шукуралы-бию, Садырбеку, Барак-батыру, Даждан-батыру мир и благославение, а потом слово наше. Слава Всевышнему Богу. По милости Его Святой все наши дела текут благополучно. Одна только у нас скорбь: недавно от православного турецкого государя, наместника божия, прибыл к нам посол с грамотою, извещающею, что неверные россияне со всех сторон собирались и, соединясь с семью европейскими державами против турецкого государя, выступили поход. А как вы живете к россиянам ближе, нежели мы, и, следовательно, сражаться с ними умеете лучше нас, то мы предлагаем всем рабам Божиим и последователям Мухаммеда, уповающим на ходатайство Пророка нашего, соединиться с войском турецким делами и духом и отправиться на поражение неверных, за что великую мзду получить можно. Если же кто в том походе упустит нанести неверным возможный удар, тот имеет опасаться от Бога жестокого гнева и на ходатайство Пророка нашего да не упоает. Впрочем, просим словесному объявлению посланного дать веру»; «Слышим мы, что у вас, казахов, собственных мудрецов или ученых людей нет; почему никак не можете исполнить узаконений Пророка нашего. Поелику же господь Бог всем народом повелел знать учение его и, сообразуясь с оным молиться, содержать пост и давать милостыню из имени своего, то познание грамоты для чтения книг принадлежит к богослужению. У нас ныне находится источник мудрости: ибо из всяких народов, а именно из узбеков, таджиков, арабов и туркменцев много есть учащих в школах наших,

а от вас, народа столь многочисленного, не находится ни одного ученика. В Коране Пророк наш предписал, чтобы всякий правоверный, не только муж и жена, но и малые дети учились закону, боялись Бога, и когда в состоянии найдутся, то друг друга увещевали бы, а потому советуем вам прислать сюда из всякого рода по два или по три человека для научения. Ежели увещаний ваших не послушают, то силою возьмите от всякого рода по два или по три человека. Пропитание им будет от нас. Когда же они окончат учение и сделаются сведущими в законе, то возвратятся в дома свои с правилами благочестия, с привычкою к молитве и посту. Если же вы, народ казачий, имея возможность исполнить наше предложение, оставите оное без исполнения, то сделаетесь на сем свете изменниками Богу, а в день Воскресения будете гореть в адском огне. Ежели бы мы сей истины вам не предложили, то сами заслуживали бы в сем свете название неверных, а в будущем подвергли бы себя вечному адскому огню.

Впрочем, с нашим почтением пребываем. Лета 1202 от Эгиры (или 1788 от Рожд. Христова)».

К письму сему приложена была чернильная печать бухарского аталыка (первого министра) Шаг-Мурата [10] деп, хат жолдаған. Сартай батыр бұл хатқа: «Шекті елінің Ресей империясына ұзында өші, қысқада кегі жоқ, орыстармен соғысқысы келсе, бұхаралықтар өздері білсін. Бірақ жолда қалың қазақ елі бар, бұхара әскерін өз жерімнен өткізу-өткізбеуді мен шешем» деп үзілді-кесілді қысқа жауап қайырған.

Бұхара хандығынан Кіші жүздің батыр-билеріне хат келгенінен құлақтанған генерал-губернатор О.А.Игельстром шекті еліне, өзбектермен шекаралас жатқан төртқара, шөмекей руларының арасына құпия мәлімет жинау үшін жауапты тапсырмамен Орынбордың муфтиі Мухамеджан Хусайновты бірнеше рет жібереді. Көне ноғай жолымен Арал теңізінің жағалауын бойлап, Сырдария өзенінен Райым бекінісі арқылы өтіп, Қызылқұмдағы төртқара, шөмекей руларын аралаған М.Хусайнов Бұхара, Хиуаға дейін сапар шегеді. Өзбек хандарымен астыртын сөз байласқан М.Хусайнов өзбек хандығын қару-жарақпен жабдықтап қазақтарға айдап салмақ болады. Татар көпесінің баласы М.Хусайновтың өзбек пен екі ортаға сапарының жиілеуінен күдіктенген Сартай батыр сыр шектілерін көтеріп, 1790 жылы М.Хусайновтың керуенін тонап, өзін Ресейге кері қуады. Бұл оқиға туралы Ералы сұлтан 1794 жылғы 4-ші қаңтарда Екатерина II-ге жазған хатында мәлімдейді [9; 166–170]. Осыған қатысты, назар аударатын тарихи дерек: 1787 жылы қыркүйек айында Хобда өзенінің бойында Орынбор генерал-губернаторы барон О.А.Игельстромның ұйымдастыруымен Кіші жүз елінің старшындарының жиналысы болады. Бұл жиналыста генерал-губернатор О.А.Игельстромның Кіші жүз елін Қаракесек, Байұлы және Жетіру аталықтарына, яғни, үш ордаға бөліп басқару туралы ұсынысы өтіп, шешім қабылданады. Старшындар мен халықтың жалпы жиналысы әрбір «басты орданы» басқаратын старшындарды сайлайды. Қаракесек руына — Сегізбай би, Байұлына — Тормамбет би, Жетіруға Тіленші батыр старшын болып сайланады. Жаңа сайланған старшындарға барлық рудың үстінен қарау міндеті жүктеледі. Осы жиналыстың өтуіне басты себепкер болған, халық алдында зор беделге ие болып, Нұралы ханға басты қарсылас бола білген Сырым батыр үш орданың да кеңесшісі болып сайланады. Сонымен бірге Көккөз би мен Қаратау би де старшын болып сайланады. Бірақ олардың атқаратын қызметі түсініксіз күйде қалған [11; 189].

Дегенмен жаңа сайланған старшындар басқару реформасын патша әкімшілігі ойлағандай етіп жүргізе алмайды. Басқару жүйесінің ойдағыдай жүрмеуіне қазақтарға белгілі айтулы билердің сайланбауынан көрген генерал-губернатор О.А.Игельстром өзінің реформасына қосымша пункт енгізуге мәжбүр болады. Барон О.А.Игельстром өзінің патшайым Екатерина II-ге жазған мәлімдемесінде: «...басқаларға қарағанда өздері артықшылық халде боларлықтай қызмет жүктеу қажет» деп, өз ойын білдірген. 1787–1789 жылдар аралығында сайланған тексеру-басқару старшиналығына Әлім әулетінен Сартай би, Қаракөбек би, Мұратбек би тағайындалған. Байұлына — Сырым батыр, Қаратау би, Жетіру әулетіне Тіленші мен Жанболат батырлар сайланады. Бұдан басқа Сырым батырға «тархан» атағы берілген [11; 229, 230].

Бұл жиналысқа патша әкімшілігінің өкілі, сарай кеңесшісі А.Бекчурин мен Орынбор губерниясының бірінші ахуны, муфти Мухаммеджан Хусайнов та қатысады. Осы жиналыстан кейін старшындар өздері басқаратын рудың қожалықтары атынан патша ағзамға, оның өкіметіне адал болуға ант қабылдайды. 1786–1787 жылдардағы орыс-қазақ қатынастары туралы жазылған деректерде, осы жылғы ант беру құжатына басқа билермен қатар шекті руының он мың үйі атынан Сартай бидің де ант бергені туралы жазылған [11; 226]. Бұдан 1787–1789 жылдар аралығында тексеру-басқару старшиналығына сайланған Сартай батырдың әлі де тың екендігі байқалады.

Сартайдың батырлығымен қоса елге билік еткені осы деректерде анық көрінеді. Сартай батырдың билік ету ісіне араласқан ең алғашқы қадамы шектінің батыры Байғараның оққа ұшуынан басталған.

Байғара мен Әбілқайыр ханның баласы Нұралы сұлтанның арасындағы қақтығыс барысында Нұралы сұлтан «жау келіп қалды» деп, бар дауысымен айқайлап, атының басын елшілікке қарай қоя берген. Кешкі апақ-сапақта не болып қалғанын түсінбеген Ресей елшілігінің азаматтары қолдарына қаруларын алып, далаға жүгіріп шығады. Елшілікті қазақтар шапқалы жатыр, елшілерді түгел қырып тастамақшы деген хабарды күнде есітіп, үрей билеген елшілік адамдарының бірі Нұралыны қуып келе жатқан Байғара батырды көздеместен басып салады. Сұлтанның жау келіп қалды деп айқай салғанымен аңдамай атылған оқ қақ жүректен тиіп, батыр аттан құлайды. Қаптап келе жатқан жау жоқ екенін көрген орыс елшісі А.Тевкелев «атпаңдар» деп ақырып бұйрық береді. Осы кезде батырдың ізін ала жеткен серігі, өліп қалған Байғараны көріп, ой бауырымдап үстіне құлайды. Серігі батырдың денесін атқа өңгеріп алып кеткенше, сексиіп-сексиіп әр жерде тұрған елшіліктің адамдары не болып, не қойғанына түсінбей, осыдан кейін екі жақта тым-тырыс үнсіздік басады. Байғара батырдың денесін алып, жолай ауылды қоса көшірген қаралы көш болған оқиғаны хабарлау үшін, елге жаушы шаптырады. Қаралы көшті қарсы алған шекті елі батырдың денесін арулап, азалап, қазіргі Арал ауданы, Сексеуіл стансасынан 5–6 шақырым жердегі Тебіренбес тауының басына жерлеген. Батырдың ажалы от қарудан болғанын бәрінің көзі көрген. Бірақ кімнің қолынан қаза болғанын көрген адам болмады. Байғараның жанындағы серіктері әуелгі қақтығыс Нұралы сұлтанмен болғанын хабарлайды. Сондықтан шектілер Байғарадай арысының құнын кімнен даулауды анықтау үшін, Сырлыбайдың баласы Жылқайдар батырды, Байжан бидің баласы Сартай батырды қасына екі жүз сарбаз қосып, күннің суықтығына қарамай, атқа мінгізген. Байғара батырдың оққа ұшқан күні, орыс елшісі А.Тевкелевтің күнделігінде 1731 жылы қарашаның 3-ші жұлдызы деп нақты көрсетілген [12; 105].

1732 жылғы наурыздың 6-шы жұлдызында, іңір қараңғысын жамылып, елшілік қосынына ағайынды Қара батыр мен Бәйімбет батыр келеді. Жақайым аталығының көгісінен тарайтын Бәйімбет пен інісі Торжымбайдың немересі Қара батырдың беймезгіл келуінің тегін емес екенін А.Тевкелев түсінген. Жасы да, жолы да үлкен Бәйімбет батыр түнделетіп келген шаруасын айтады. Шектілер Баби би, Бәтжан, Жантума би, Еспембет би, Өтеғұл би, Байжан би, Малыбай би, Өтеп батыр, Ақша батыр, Сартай батыр бастаған қолдың түгелдей атқа қонып, елді дүрліктіріп осында бастап келе жатқанын хабарлайды. Бірақ олардың қандай оймен келе жатқандарын білмейтіндерін, олар елші А.Тевкелевке сақ болу керектігін ескертуге келгендерін және де жолай табын Бөкенбай батыр мен тама Есет батырға соғып, осы хабардан құлағдар еткендерін хабарлайды. Бұл хабарды алысымен Бөкенбай мен Есет батырлар да іздеріне нөкерлерін ертіп, ертелетіп елшілік қосынына жетеді. Хабарды жеткізген Бәйімбет батыр мен Қара батырға А.Тевкелев алғысын білдіріп, сый-сияпат көрсеткен [12; 104].

Бөкенбай, Есет, Бәйімбет, Қара батырлар Тевкелевті ертіп, Әбілқайыр ханның ордасына келеді. Негізінен, Бәйімбет батыр мен Қара батырды Сартай батыр алдын ала хабаршы етіп өзі жіберген. Ондағы ойы, Әбілқайыр хан біздің ісімізге араласпасын дегенді ескерту еді. Бұл хабарды батырлар Әбілқайыр ханға ретін тауып жасырын айтады. Хан хабарды естіген бойда өзінің қарауындағы Мойнақ батырды шектілердің ауылына жаңа хабар әкелуге жұмсайды. Баруынан қайтуы тез болған Мойнақ батыр, шектілердің Байғара батырды атқан башқұртты атымызға өңгеріп берсін, болмаса Байғараның құнын төлесін деген талаппен келе жатқанын жеткізген. Мойнақтың хабарын естіген Әбілқайыр өзіне қарасты батырларын ортаға алып, А.Тевкелевке құн төлеуден басқа жол жоқ екенін түсіндіреді. А.Тевкелев те өз айтқанынан қайтпай, қайдағы бір басбұзар қарақшы үшін құн төлейтін жайым жоқ деген. Хан сөзін орыс елшісіне өткізе алмай, екеуі бір тоқтамға келе алмай жатқанда, Баби мен Жантума билер бастаған шекті қолының келіп қалғаны белгілі болған.

1732 жылғы наурыздың 9-шы жұлдызында Баби би мен Жантума би орталарынан екі кісіні А.Тевкелевке жұмсайды. Олар 1731 жылғы қарашаның 3-ші жұлдызында орыс елшілігінің адамдарының қолынан оққа ұшқан Байғара батырды атқан адамды тауып, атымызға өңгеріп бересің, не болмаса ата салтымызбен батырдың құны 100 жылқы, бір қалқан, бір жесір, бір сауыт, бір мылтық, бір түйе құн төлейсің деген талабын қояған. Егер орындамасаң, өз обалың өзіңе, елшіліктен бір де бір адамды тірі қалдырмаймыз деген. Көп ойланып отырмастан А.Тевкелев: «Былыр күзде орын алған оқиғаға қазақтар өздері кінәлі. Елші қосынына ұрандатып, ат ойнатып шауып келу, беймезгіл уақытта тыныштығын бұзу нағыз бұзақы, қарақшының ісі. Осында келгелі мініс көліктерімізді қуып кету,

елшілік адамдарына шабуыл жасау оқиғалары кездесті. Міне, осыдан зәрезап болған елшілік адамдары ат үстінде шауып келе жатырған бұзақыны тоқтатпақ ниетпен оқ атқан. Өкінішке орай, қаңғыған оқ дәл тиіп, қарақшы оққа ұшты. Оған біз кінәліміз деп есептемейміз. Байғара қараңғылық уақытты пайдаланып қарақшылықпен айналысты, заңсыз шабуылдар жасады. Қай замандардан бері бұндай бұзақыларды, ұрыларды, қарақшыларды қорғамайды, қайта оларды осындай жазаға кесетінін айтады, сіздердің елдеріңізде де солай болар деп ойлаймыз деген. А.Тевкелев қайдағы бір ұры-қары үшін өз адамдарын оның өтеуіне беруге үзілді-кесілді бас тартатынын, егер сол күні оның жанындағы серіктері қолға түскенде, оларды да сондай жаза күтіп тұрғанын [12; 105] хабарлаған.

Шектілерден келген екі елші А.Тевкелевтің сөзін тыңдап, тіл қатпастан аттарының басын кері бұрып, өз адамдарына қарай шаба жөнеледі.

Төбе басында шоғырланып қарап тұрған шекті елінің батыр-билері екі елшінің хабарын естіген соң, Баби би мен Жантума би: «Орыс мәмлеге көнбеді, ендігі билік өзінде» деп, Сартай батырға қараған. Елден шықпас бұрын, егер екі жақ келісімге келе алмай, қақтығыс болатындай болса, қалған билікті Сартайға беретінін, Сартай батырдың айтуымен қимыл жасайтынын келісіп келген.

Көп ойланып тұрмастан, Сартай батыр елшілік қоныс тепкен аумақты айналдыра қоршап, іштен бірде-бір адамды шығармауды, отын, су, азық тағы басқа тірлікке қажеттілердің барлығын сырттан кіргізбеді жасаққа бұйырған. Қоршауда қалған елшіліктің сыртпен байланысы үзілген. Екі жақ андысып, осылай 10 күн тұрған. Бұл жағдай әсіресе сырттан бақылап отырған Әбілқайыр ханға қатты батса керек. Шектілермен де арасын алшақтатып алғысы келмеген, бір жағынан, екі елдің арасында қан төгіліп, ушығып, соғыс өрті тұтанбауын ойлаған хан Сартай батырға табын Бөкенбай батырды жұмсайды. Бірақ Сартай батыр бұл іске ханның араласпауын, Байғараның құнын төлетпей бұл жерден ешқайда кетпейтіндерін айтқан.

Бұдан кейін Сартай батыр тез арада шешім қабылдап, наурыздың 21-ші жұлдызында қолды екіге бөліп, Ақша мен Құл батырларды башқұрттарды шауып келуге жұмсайды [12; 106].

Бұл башқұрттар қарақалпақ тұтқынынан босап, А.Тевкелевтің өтінішімен қазақтардың арасында бір ауыл болып отырған болатын. Бірде-бір адамын өлтірмеңдер деген тапсырма алған шектілер қолы қатты қарсылыққа тап болады. Айқас таң атқанша созылады, қарсыластардың көбісі жарақаттанады.

Ақша мен Құл батырлардың башқұрттарды шабуға кеткенін естіген Әбілқайыр хан тағат тауып отыра алмай, Бөкенбай батырды нөкерлерімен сонда аттандырады. Бөкенбай батыр кеш жетеді, Бөкенбайдың нөкерлерімен келгенін көрген Құл батыр өзді-өзіміз бір-біріміздің қанымызды қайдағы бір башқұрттар үшін төкпейік деген оймен өз жасағын алып, башқұрттардың жылқыларын алдына салып қуып, бұл жерден кеткен. Бөкенбай батыр да шектілерге қарсы соғысқысы келмей, сол жерде жарақат алған шектінің үш адамын алып, ханға келіп, олардың башқұрттардың 46 жылқысын қуып кеткенін айтып келген. Бұны естіген А.Тевкелевтен маза кеткен. Бір Байғараның құнының үстіне шектінің тағы үш адамын қосып алса, не болмақ. Не болғанда да бұл үшеуі өліп қалмай тұрғанда беріп құтылайын деген ойын Әбілқайыр ханға жеткізген. Хан Бөкенбай батырды Сартай батырға жіберіп, А.Тевкелевтің де көп зиян шеккенін айтып, түсіністікке келуге, бітімгершілікке шақырған.

Құн төлеп құтылмаса, іс насырға шабатынын түсінген орыс елшісі де келіспеске амалы қалмай, осыдан кейін екі жақ бітімге келіп, А.Тевкелев шектілердің талабын қанағаттандырып, Бөкенбай батырдың алып келген үш адамын аман-есен қолдарына тапсырып, құнның көлемін үш жүз қырық жеті сом, елу алты тиынға бағалап, ақшалай есептеседі. Шектілер болса қуып әкеткен 46 жылқының 35 қайтарып, 11 өздерінің жараланған аттарының есебінен ұстап қалған. А.Тевкелев те олардан 11 жылқыны дауламақ түгіл, олармен бітімгершілікке келгеніне қуанып, ризашылықпен тарқасқан. Әбілқайыр хан да шектілердің намысты қолдан бермей, дегендеріне жеткеніне шүкіршілік еткен.

Міне, осы шекті батырының құнын даулауға Баби би мен Жантума бидің қатарында жасы жиырмадан жаңа асқан Сартай батырдың баруы оның бостандық пен еркін өмір салтын берік ұстанған тұлға екенін көрсетеді. Отаршыл орыс елшісін күштеп құн төлетуге көндіруі Сартай батырдың алған бетінен қайтпайтын қайсарлығын, батылдығын, қара қылды қақ жарған әділ би екендігін айқындай түседі.

Ғасырдан ғасырға, ауыздан ауызға тарап жеткен бұл оқиғаның желісі осындай. Бұл оқиға туралы орыс елшісі А.Тевкелевтің сол уақытта жазып қалдырған қызметтік жазба күнделігі сақталған. Одан өзге құжат көзі жоқ. Бірақ осы елдің қариялары бұл оқиғаны (негізгі желісі осы жерде болғандықтан) күні кешеге дейін айтып келген.

Би, батыр Сартай көріпкелділік және алдын ала болжау қасиеттерімен де ерекшеленген.

Ердің құнын екі ауыз сөзбен шешкен сұңғыла би, ақын, дала данагөйі, пәлсапашы Мөңке би өлерінде «жаназамды Сартай би шығарсын» деген аманатын айтып кеткен көрінеді. Бірақ Мөңке би қайтыс болғанда Сартай батырға хабар тимеген.

Сезімтал Сартай би Алла жазса ақылгөй данамен жүздесіп, келуін сұрауды, о дүниелік болса ақтық сапарға өз қолынан аттандырып, жаназасын шығаруды ойлап, баласына өрісте жүрген ақ желмаяны алдыртып, жазылауды бұйырған. Ақ желмая арғы бабасы Асан Қайғыдан қалған ақ бураның тұқымы, жүрісі жайлы, ұзақ жолға шыдамды болған. Сартай батыр соңғы уақытта ислам дініне ден қойып, Софы Әзиз пірдің бел баласы Қосым қожадан дәріс алып, бакилық болғандардың жаназасын шығарып, батыр, би атағына молдалығы да қосыла бастаған. Ақ желмаяға мінген Сартай би батысты бетке алып, қыр шектісіне жол тартқан. Бірнеше күн жол жүріп, Мөңке бидің ауылына жеткен Сартай би желмаяны шөгеріп, түсіп жатып бұл елдің адамдарының аңтарылып бұған таңдана қарап тұрғанын аңдайды. Сартай би ақылгөй, дана Мөңке бидің үйіне қарай асығыс жүреді. Ел ақсақалдары бұған қарсы жүріп, амандық-саулықтан кейін Мөңке бидің о дүниелік болғанын естіртіп, көңіл айтады. Көріпкел әулиенің «жаназамды жақайым Сартай би шығарсын» деген аманатын қоса жеткізеді. Мөңке бидің көріпкелділігіне талай куә болып жүрсе де, жиналған ел үшін мынау таң қаларлық оқиға болады. Хабарсыз жеткен Сартай бидің тегін адам емес екенін халық мойындаған.

Осы оқиғадан кейін Сартай би әулиелігімен, қара қылды қақ жарған әділдігімен, хақ жолын берік ұстаған адалдығымен, әрі дана адамгершілігімен ел жұртына кеңінен танылады. Тіпті өзбек, қарақалпақ, қырғыз, түрікпен жұрты оны «көкірегі пәк адам» деп құрметтеген. Себебі Сартай би елге өзі келіп тиген жау болмаса, жау іздеп жорыққа шығуды қолай көрмеген. Барымта, ел араздығын тудыратын, ел бірлігін бұзатын кез келген келеңсіз оқиғалардан аулақ болуды халқына насихаттап, бірлікке шақырып, ислам дінін уағыздаған. Сартай бидің болашақты айнытпай болжайтын ерекше қабілет иесі Мөңке биді өз қолынан ақтық сапарға аттандырғаны туралы аңыз ауыздан ауызға таралып, кейінгі ұрпақтарына жетті.

Сондай-ақ, ел аузында, бірде Қосым қожа, төртқара Дәулет бақсы, жақайым Сартай батыр үшеуі Қызылдың құмында келе жатып, алдарынан шыға келген қоянды көреді. Қоян да бұлардан үрікпей, арқан бойы жерде көрініп тұрған сексеуілдің түбіне жата кетеді. Сонда ат тізгінін тежеген Қосым қожа: «Мен өлгеннен кейінгі бейітім анау қоян жатқан жер, сен Сартай оң жағыма, Дәулет сол жағыма жайғасарсыңдар» деген екен.

Жасы ұлғайып, әбден қартайған Сартай батыр дүниеден озар шағында ағайын-туыстарымен, балаларымен араздасып, қоштасып: «Мені Қызылқұмдағы Қосым қожаның оң жағына жерлеңдер» деген. Қыс мезгілі болса керек, таңдана қараған балаларын түсінген әкесі: «Қорықпаңдар, мені ақ бураға артып басын бос қоя бер, межелі жерге сол жеткізер» дейді. Қайтпас сапарға аттанған баба сүйегін қыстың саршұнақ аязына қарамастан, ақ бура Қызылқұмды бетке алып, қаралы топты бастап желе жортқанда, күн райы бірден сынып, сіреу қар ери жөнелген. Ешқандай қиындықсыз Қосым қожа бейітіне жеткен қаралы топ Сартай денесін жер қойнына тапсырып, қайтуға жиналғанда, қыс қаһары қайтадан күшіне мінген (*баба құдіретіне таңданбасқа лажсың жоқ.* — Ж.К.)

Кезінде Қаздауысты Қазыбек би Сартай батырға аталық мейіріммен сынап қарап: «Үш жүзге аға болғалы тұрған бала екенсің, есімің ақырға дейін барар», — деп разылығын білдірген.

Сол айтқандай, үш ғасыр өтсе де Сартай батырдың есімін ұрпақтары ұмытқан жоқ. Бабамыздың ерлігі, айтқан билігі осы күнге дейін жетті.

Осындай құдіреттің иесі Сартай батыр қазақ тарихында ең алдымен он бесінде қол бастаған кемеңгер қолбасшы, қаһарман батыр, ел басқарған көсем, ақыл-ойдың алыбы, киелі де қасиетті көріпкел әулие ретінде мәңгі қалмақ.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қосжанов Н. Сартай батыр дастаны / Өңд. Ө.Жолымбетов. — Алматы: Қаржы-қаражат, 1997. — 13-б.
- 2 Жақып Жұмабай. Сартай батыр дастаны // Сыр бойы. — 2000. — 8 шілде. — 3-б.
- 3 Әйтенова К. Сартай батырдың мөрі // Толқын. — 2008. — 27 ақп. — 3-б.
- 4 Қазақстан: Ұлттық энциклопедия / Бас ред. Ә.Нысанбаев. — Алматы: Қазақ энцикл. бас ред., 1998. — 471-б.
- 5 Қазыбек бек Тауасарұлы. Түп тұқияннан өзіме шейін. — Алматы: Жалын, 1993. — 416 б.
- 6 Тынышпаев М. Великие бедствия: Ақтабан шұбырынды. — Алматы: Жалын, 1992. — С. 92.

- 7 Казахско-русские отношения в XVI–XVIII вв.: Сб. документов и материалов. — Т. 1. — Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1961. — С. 94.
- 8 Әбдуов Қ. Жанқожа батырдың мылтығы // Дала мен қала. — 2008. — 14 тамыз. — 24-б.
- 9 История Казахской ССР: Науч. изд. — Т. 1. / Ред. кол. М.О.Ауезов. — Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1957. — С. 317.
- 10 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. — Алматы: Санат, 1993. — 655 с.
- 11 Вяткин М.П. Батыр Срым. — Алматы: Санат, 1998. — 343 с.
- 12 История Казахстана в русских источниках XVI–XX вв. — Т. 3: Журналы и служебные записки дипломата А.Н.Тевкелева. — Алматы: Дайк-Пресс, 2005. — 482 с.

Ж.К.Кенесов

«Мың бала жорығы» под руководством Сартай батыра

В статье рассматривается история похода «Мын бала жорығы» под руководством Сартай батыра, о котором в народе сложены легенды и созданы эпические произведения. Сюжеты анализируются на фоне исторических событий, которые происходили во время казахско-джунгарских войн XVIII в. Автор на основе сравнительного исторического метода анализирует фольклорные и исторические факты, относящиеся как к личности самого батыра, так и ко всем событиям тех времен, где Сартай батыр выступает главным героем. Таким образом, автор впервые вводит в научный оборот новые фольклорные тексты и факты по рассматриваемой теме.

J.K.Kenesov

«Meng Bala zhorygy» under Sartana Batyrev

The article is considered the history «Myn vala zhorygy» under the guidance of Sartay batyr about which were legends and epic histories in the people. These themes analyzed in the historical events which occurred during the time of kazahsko-dzhunqarskih wars of the XVIII century. The author on the basis of a comparative historical method analyzes folklore and the historic facts concerning as to the person of batyr, and all events of those times where Sartay batyr was the main hero. At the first time, the author applies the new folklore texts and the facts of the considered theme.

Ж.Е.Нурбаев

Костанайский государственный университет им. А.Байтурсынова

Из истории распространения католицизма в Северном Казахстане во второй половине XIX – начале XX вв.

В статье рассмотрена история распространения католицизма на территории Северного Казахстана во второй половине XIX – начале XX вв., проанализированы причины и основные направления расселения католического населения, приведен их численный состав по Акмолинской, Тургайской и Семипалатинской областям. Выделены категории переселенцев католического вероисповедания: участники польского освободительного движения, подвергшиеся репрессиям со стороны российских властей, массовый переселенец, или участники крестьянской колонизации, и беженцы — жертвы Первой мировой войны. Приведены сведения о первых католических священнослужителях и их деятельности, а также строительстве молитвенных домов, костелов.

Ключевые слова: Казахстан, Северный Казахстан, многонациональный состав населения, религиозное своеобразие, регион, католические миссионеры, католичество, христианство, переселенческая политика, царская администрация, Российская Империя.

Многонациональный состав населения Северного Казахстана, формировавшийся на протяжении нескольких столетий, во многом предопределил и религиозное своеобразие региона. Первые проявления католицизма на территории Казахстана датируются XIII в. Связаны они с пребыванием католических миссионеров, которые по поручению римских первосвященников ездили к Великим ханам (миссии Г.Рубрука и др.).

В последующие века католичество было вытеснено исламом, и проявлений католичества на территории Казахстана почти не наблюдалось, вплоть до середины XIX в. С этого времени начался новый этап распространения христианства на территории современного Казахстана, связанный с реформами и переселенческой политикой царской администрации Российской империи.

Однако процесс оформления католических общин на соседней территории Сибири мы можем проследить начиная с конца XVIII в. Для XVIII – начала XIX вв. характерен приток на русскую службу большого числа иностранцев. В XVIII в. в Сибири немцы состояли на военной службе, нередко занимая высокие посты, организовывали деятельность государственных учреждений, делопроизводство и администрирование. Среди иностранцев были католики, выходцы из самых разных германских земель, Австрии, Польши, Литвы.

Начало XIX в. ознаменовалось бурными событиями наполеоновских войн и восстанием декабристов. В Сибирь начали поступать военнопленные, среди которых было особенно много поляков-католиков. Большая часть поляков была зачислена рядовыми в Сибирское казачье войско и размещена в укреплениях Сибирских линий. Довольно большое число поляков, которые были представлены в основном военным сословием, добровольно переселилось в западную Сибирь и на территорию Северного Казахстана во второй четверти XIX в. В исповедных реестрах Батальонных военных чинов в середине XIX в. среди списка служащих Линейного Сибирского батальона из 202 человек служащих насчитывалось 2 чиновника римско-католического вероисповедания.

Рост численности римско-католической общины в Западной Сибири и Казахстане происходил также вследствие интегрирования в Российскую империю территорий Польского государства, которое окончательно прекратило свое существование в 1815 г., поэтому среди католиков-прихожан Северного Казахстана доминировали поляки, оказавшиеся в Сибири в силу различных обстоятельств. Можно выделить три их категории: политические ссыльные, добровольные переселенцы и беженцы.

К первой категории следует отнести участников польского освободительного движения, подвергшихся репрессиям со стороны российских властей. Политическая ссылка «во внутренние губернии России» была одной из репрессивных мер правительства по отношению к ним. Значительную часть репрессированных составляло католическое духовенство западных губерний и Царства Польского, которое находилось в оппозиции к русским властям и политике русификации, что выразилось в активном его участии в польских восстаниях 1830–1831 и 1863–1864 гг. [1; 79]. Последствия этих восстаний — ссылка участников антиимперских выступлений и появление первых католических об-

щин в казахской степи во второй половине XIX в. Ссылные поляки составляли большинство католического населения Северного Казахстана. В общественном мнении слова «поляк» и «католик» были практически синонимами. После польского восстания 1863–1864 гг. в Западной Сибири были размещены 10779 ссыльных. В архивных фондах были обнаружены документы со списками лиц, высланных из Польши за участие в мятеже 1863 г. Привилегированного сословия высланных в Омск и Петропавловск было 32 человека, в Семипалатинской области — 23 лица польской национальности. Из пунктов анкеты ссыльных можно выделить основное: звание политических ссыльных, из каких губерний Западного края они происходят, в чем именно заключалось их участие в мятеже и какого они поведения [2]. Среди высланных в Казахстан были священники, получившие относительно мягкие приговоры за недоказанность вины. В г. Петропавловске проживали два ссыльных ксендза — Д.Шимбек и А.Богуш. В циркуляре МВД от 16 февраля 1874 г. было отмечено, что ксендзы оставались под надзором полиции «по неодобрительному поведению и прикосновенности к уголовным делам», несмотря на то, что все другие означенные лица были освобождены [2; 6–6 об.]. Лица, приговоренные к поселению, лишались всех своих прав, в том числе и сана. Было запрещено использование по отношению к ним титула «ксендз». Правительство прекрасно понимало, что католические священники играют интегрирующую роль для польских ссыльных, противодействуют их ассимиляции. Однако местные власти в первые годы их пребывания не мешали священникам исполнять свои обязанности в среде ссыльных католического вероисповедания. Предполагалось, что материальные трудности вынудят ксендзов отказаться от пастырской деятельности. Но этого не произошло [3].

Католическая церковь вела довольно активную тайную миссионерскую деятельность на территории России, главным образом через орден иезуитов. В 1815 г. в Сибирь прибыли иезуиты — четыре человека, двое из которых — ксендз Марцелий Каменьский и брат Казакевич — основали миссию в Томске и стали опекать всех поляков Западной Сибири, в том числе и Степного края. Но в 1820 г. орден был изгнан из России.

В Сибири иезуитов сменили бернардинцы. Они осуществляли руководство католическими приходами Сибири и исполняли обязанности настоятелей при храмах, которых было недостаточно для удовлетворения духовных нужд всех католиков региона. Томский настоятель католического прихода раз в год объезжал территорию Тобольской губернии и Степного края. В 1847–1848 гг. в Тобольске был построен костел, но его настоятелю не было разрешено ездить по территории. Вскоре от политических ссыльных католического исповедания региона начали поступать письменные просьбы властям о присылке к ним католического священника, но чаще всего они отклонялись, поскольку закона на отпуск средств из казны на длительные разъезды курата не было. Но число прошений росло: в 1867 г. одно такое прошение подписали более 60 польских ссыльных, проживающих в Петропавловске. Тобольский губернатор А.И.Деспот-Зенович и генерал-губернатор Западной Сибири А.П.Хрущов серьезно подошли к этой проблеме. Тобольский губернатор предложил открыть курату кредит в 300 рублей. Генерал-губернатор обратился в МВД с просьбой открыть для Тобольской и Томской губерний особый кредит в 600 рублей. В 1872 г. Департамент духовных дел министерства распорядился об открытии кредита специально для разъездов куратов. Благодаря настойчивости сибирских властей вопрос был решен положительно [4].

Кроме того, в 1868 г. вышел указ об амнистии, согласно которому приговоренные до 1 января 1866 г. к каторжным работам освобождались от них и направлялись на поселение. С приговоренных к поселению снимались ограничения на передвижения по территории Сибири, а также было разрешено выезжать в европейскую часть России. Осужденным на поселение в Сибири позволялся выбор рода занятия, ссыльным ксендзам разрешалось осуществлять религиозно-просветительскую деятельность. Амнистия не распространялась на тех, кто совершил преступление уже на каторге, или на неблагонадежных. Так правительство решило проблему недостатка ксендзов в регионе, представив сосланным сюда за политические преступления священникам право исполнять свои обязанности.

Известно, что в 1914 г. католическое духовенство было представлено в Петропавловском уезде 6 священнослужителями (4 мужчин и 2 женщины) и 1 куратом в г. Петропавловске, тогда как в г. Омске служили 2, а в Акмолинском уезде 31 человек духовного звания (21 мужчина и 10 женщин) [5].

История католической церкви в Казахстане продолжилась процессом формирования польского и немецкого населения Северного Казахстана в конце XIX – начале XX вв. и во многом была связана с крестьянской колонизацией восточных окраин империи. Этот период можно считать временем зарождения польской и немецкой диаспоры в Северном Казахстане. Немцы и поляки поддерживали тесные контакты друг с другом, но смешанные браки между ними были редкими. Разрешались браки

католиков с православными, но дети от такого брака должны были приписываться в православные метрические книги.

Немецкими католиками были заселены Кокчетавский (преимущественно Келлеровская волость) и Петропавловский уезды Акмолинской области.

К третьей категории переселенцев — беженцам — относились католики, в основном поляки, которые стали жертвами Первой мировой войны. Вследствие ходатайства Совета съездов польских организаций помощи жертвам войны и по соглашению с МВД в 1915–1916 гг. в Степном генерал-губернаторстве стало возможным осуществлять командирование римско-католического духовенства в районы поселения беженцев-католиков для удовлетворения их религиозных потребностей [6].

В конце XIX – начале XX вв. происходит увеличение численности католического населения Северного Казахстана. Динамику роста католиков, представленную в табличном выражении, мы рассматривали по статистическим отчетам Тургайской области за 1899, 1911 гг., Акмолинской и Семипалатинской областей — за 1900, 1911 гг.

Т а б л и ц а

Численность католиков в Северном Казахстане [7]

№	Годы	Тургайская область		Акмолинская область		Семипалатинская область		Всего Обоего пола
		м.п.	ж.п.	м.п.	ж.п.	м.п.	ж.п.	
1	1899–1900	71	23	997		175	145	1411
2	1911	4041	3710	7961	7486	469	428	24112

За 11–12-летний промежуток времени виден прогрессивный рост католического населения — в Семипалатинской области увеличилось в 2,8 раза, в Акмолинской — в 15,5, а в Тургайской — в целых 82 раза. К тому же, если в Семипалатинской области распределение католического населения по уездам и уездным городам было почти одинаковым (за исключением Зайсанского уезда), то в Тургайской и Акмолинской областях католики заселяли в основном Кустанайский и Петропавловский уезды.

Проведем сравнительный анализ количественных данных по северным уездам трех областей в разные годы, но прежде сопоставим изменения состава католического населения по уездам Тургайской, Акмолинской и Семипалатинской областей.

Католическое население Тургайской области было распределено неравномерно. Впервые католики появляются в Тургае, Актюбинске, Иргизе, проживая долгое время в городах. В г. Кустанае они были обнаружены в 1892 г. С начала нового века происходят изменения в потоках расселения католиков. Если в конце XIX в. основными территориями расселения были г. Тургай и Иргиз, то с 1904 г. — Кустанайский и Актюбинский уезды, и поселяются они преимущественно в сельской местности. Количество городского католического населения в последних двух уездах в изучаемый период было примерно одинаковым, однако число сельского католического населения в Кустанайском превышало сельчан-поляков Актюбинского уезда, например, в 1909 г. в 5 и в 1915 г. в 4 раза.

Основным районом расселения католиков в Тургайской области до второй половины 90-х годов XIX в. были собственно областной центр и 1–2 человека в г. Кустанае. В сельской местности из числа первых насельников, исповедующих католическую веру, не было. Начиная с 1904 г., т.е. с периода массовых переселений, прослеживается неуклонный рост католиков, и рост этот наблюдается в большей степени в Кустанайском уезде — городское католическое население увеличилось к 1915 г. в 10 раз, а сельское — почти в 2 раза. В Тургайском регионе происходит обратный процесс — уменьшение числа горожан (уже к 1911 г. католики в г. Тургае не проживали), но появление католиков в 1912 г. в сельской местности Тургайского уезда, где к 1915 г. было 9 мужчин и 12 женщин [8].

Ярко выраженной хаотичностью расселения католиков является Акмолинская область. Изначально самыми многочисленными по числу католиков были г. Омск и одноименный уезд. Среди уездов Акмолинской области, территории которых входят в состав современного Казахстана, в 1900 г. соотношение северного уезда — Петропавловского и других (Кокчетавского, Атбасарского, Акмолинского) выглядело так: 179 к 62, 7, 27 соответственно. Во втором десятилетии XX в. происходит увеличение сельского населения католического вероисповедания в Кокчетавском уезде. Так, в 1911 г. их количество составило 3737 чел. обоего пола, а в 1914 г. — 4116 (в Петропавловском уезде — соот-

ветственно 729 и 16). В 1915 г. в г. Петропавловске проживали 7547 католиков обоего пола. В других же городах Акмолинской области положение было следующим: в г. Омске — 4425, Кокчетаве — 37, Атбасаре — 4, Акмолинске — 9. В сравнении с другими регионами Петропавловский уезд, а особенно его уездный город, наиболее заселен католиками. С 1900 г. происходит естественный прирост описываемых конфессиональных групп, к 1911 г. — в 6,4 раза [9].

Семипалатинская область в отношении конфессионального состава характеризуется своей однородностью. Католики составляли небольшой процент от общего числа населения. Павлодарский уезд Семипалатинской области по сравнению с другими северными уездами Тургайской и Акмолинской областей являлся менее заселенным католиками, как до, так и после Столыпинской аграрной реформы. Увеличение численности католического населения в этом регионе прослеживается с 1907 г. В 1908 г. большой прирост переселенцев-католиков наблюдается в сельской местности — с 26 до 379 человек за год. Произошло увеличение числа католиков на селе по отношению к городскому населению — в 1911 г. по сравнению с 1908 г. их численность возросла с 21 до 101 человека. Однако общее количество католического населения по Павлодарскому уезду в период с 1908 по 1911 гг. заметно снизилось — с 400 до 240 человек [10].

Немецкие населенные пункты, образованные в период добровольного аграрного переселения, в основном были однородными по своему конфессиональному составу. По данным обзора Акмолинской области за 1912 г. по вероисповеданию немецкое население данного региона распределялось следующим образом: католиков — 14775 чел. (26,6 %), лютеран — 29947 (54 %), баптистов — 10061 (18,2 %), меннонитов — 580 (2 %) [11]. К колонизации северных районов Казахстана присоединились выходцы из Прибалтики, Украины, Белоруссии, среди которых также присутствовали представители католической конфессии.

Католические приходы Казахстана в то время входили в состав Могилевской архидиоцезии. Верующие, проживающие большей частью в северных областях республики, обслуживались священниками Омской епархии и не имели длительное время церквей и часовен.

С учреждением в 1857 г. Тираспольской архиепархии с центром в городе Саратове в её состав были включены католические приходы Северного Казахстана. Тогда же на территории Казахстана появились выпускники из Саратовской семинарии — священники Иосиф Вольф и Адам Гаррейс в г. Кустанае и г. Тургае, Карл (или Эдуард) Гопфауф — в Тургайской области. В г. Кустанае в конце XIX в. существовал католический храм, филиал Омского прихода. Священники прихода в начале XX в. служили также в Акмолинском и Семипалатинском районах с колониями польских и немецких переселенцев-католиков.

Строительство церквей началось в начале XX в. Согласно правилам о постройке иноверческих молитвенных зданий католические костелы могли строиться лишь там, где этого требовали рост населения или обширность католического прихода и трудность передвижения. Приход должен был быть не менее 100 дворов, или 300–400 душ. Так, 20 февраля 1901 г. МВД писало архиепископу: «Степной генерал-губернатор сообщил о ходатайстве уполномоченных от жителей-католиков г. Петропавловска Акмолинской области С.Вонсовича, К.Добровольского и Р.Клопотовского о разрешении устройства молитвенного дома (капеллы) в Петропавловске». Генерал-губернатор сообщал, что в районе Петропавловска проживают 205 католиков, в Кокчетавском и Ишимском уездах — не менее 300, поэтому ходатайство, с его точки зрения, заслуживает удовлетворения. Епископ Омский и Семипалатинский (русская православная церковь) согласился с удовлетворением ходатайства. Вновь организованная община была приписана к Омскому деканату [12].

Сведения об активных мероприятиях в области храмостроительства находим в архивных материалах переписок, полученных из Строительного отделения от 6 марта 1913 г. за № 4280, где сообщается о постройке в п. Семеновском Лаврентьевской волости Кустанайского уезда римско-католической церкви. В этом же документе говорится о постройке католического молитвенного дома в пос. Нелюбинский Павловской волости Кустанайского уезда [13]. Данные факты подтверждаем документами местных архивов, где из списков молитвенных домов и других религиозных сооружений по Кустанайскому уезду обнаружены сведения о деятельности 3 католических культовых сооружений в пос. Мариинский, Нелюбинский и Викентьевский Павловской волости и 1 костела в селе Озерном Шеминовской волости. При этом в документе указан год постройки последнего — здание выстроено из саманного кирпича стоимостью в 30 рублей в 1905 г. [14]. В 1913 г. строительное отделение Тургайского областного правления препровождало переписку, присланную при надписи Кустанайского областного правления

найского уездного начальника за № 363, благодаря которой узнаем о перестройке римско-католического молитвенного дома в п. Озерном Кустанайского уезда [13; 1].

В 1917 г. Кустанайский приход насчитывал 6000 католиков и 8 молитвенных домов. В Петропавловске существовала церковь Пресвятого Сердца Иисуса, часовни находились в поселках Стеселовка и Келлеровка. Приходы были немногочисленными. Например, перед революцией в 1917 г. в Петропавловске существовал католический приход, насчитывающий 3000 верующих, приход с. Озерное (Кустанайский приход) охватывал 3342 немца — выходцев из Тираспольской епархии и около 300 — 400 поляков [1; 80].

С 1898 г. в областном центре существовало Омское Римско-Католическое благотворительное общество, оказывавшее помощь католическому населению Степного края. Цель общества — улучшение материального и нравственного состояния бедняков католического исповедования. Для выполнения намеченного общество устраивало народные читальни, библиотеки, открывало школы, общественные столовые, ночлежные дома, общежития, дома трудолюбия, больницы и др. заведения [15; 223–224]. Аналогичную помощь оказывало отделение «Санкт-Петербургского Римско-Католического общества взаимного вспоможения на случай смерти», которое было открыто в г. Омске в 1911 г. [16].

Таким образом, на протяжении XIX в. формировались польские, а также немецкие католические общины, которые подпитывались массовыми и регулярными ссылками, специфический состав которых в определенной степени повлиял на общегосударственную и местную политику в отношении католической церкви. Кроме того, вследствие превращения Северного Казахстана в конце XIX — начале XX вв. в один из центров колонизации, это сразу же вызвало новый приток людей инославного вероисповедания. В свою очередь административно-территориальные и социально-экономические особенности региона во многом повлияли на формирование своеобразного состава местных католических общин и их развитие. С конца XIX в. очень четко прослеживается увеличение количества протестантов, в том числе за счет уменьшения числа католиков.

Резюмируя отмеченное выше, можно заключить, что католики представляли собой значительную группу населения Северного Казахстана в дореволюционный период. Характерны следующие особенности возникновения и распространения групп католиков:

1. Католики Казахстана принадлежали к представителям европейских народов. В основном это были немцы, поляки и славяне, а также небольшие группы финнов, чехов, эстонцев, литовцев, латышей. Процесс оформления католических общин на территории Северного Казахстана начинается с XVIII в. А их активное переселение на территорию края приходится на конец XIX — начало XX вв. Сначала потоки переселенцев католического вероисповедания направились в города, но в начале XX в. происходит заселение и сельской местности. Присутствие католиков на территории Северного Казахстана характеризуется неравномерностью, дисперсностью расселения. Проживали они компактно, создавая несколько селений, которые находились недалеко друг от друга, чаще всего в одной волости. Значительное число изучаемых конфессиональных групп проживало в Кустанайском уезде Тургайской области, Петропавловском уезде Акмолинской области и Павлодарском уезде Семипалатинской области.

2. Строительство церквей, молитвенных домов наблюдается в начале XX в., однако известно о существовании католического храма в г. Кустанае в конце XIX в. Приходы и общины католиков оформляются в начале XX в. С началом формирования католического населения стали появляться и первые формы начального обучения детей, на территории Северного Казахстана открытие школ происходило в 1909–1911 гг.

3. Как и в других регионах, инославные (т.е. неправославные) религиозные группы подвергались гонениям и давлению со стороны православного населения и местной власти. Это наблюдалось в момент их распространения, когда происходили резкие колебания количества католического населения (особенно в начале Первой мировой войны).

Список литературы

- 1 Иванов В., Трофимов Я. Религии Казахстана: Справочник. 2-е изд., перераб. и доп. — Алматы: Аркаим, 2003. — 238 с.
- 2 ЦГА РК. — Ф.64. — Оп.1. — Д.1388. — Л.1–34.
- 3 ЦГА РК. — Ф.64. — Оп.1. — Д.1419. — Л.1–42.
- 4 ГАОО. — Ф.3. — Оп.4. — Д.6938. — Л.1–2 об.; Оп.5. — Д.7720. — Л.2–3 об., 5, 8, 11–11об., 15–16, 18, 21–21 об., 25, 27, 30–30 об., 33, 35, 37, 47–48.

- 5 Обзор Акмолинской области за 1914 г. — Омск, 1915. — Ведомость № 1.
- 6 ЦГА РК. — Ф.64. — Оп.1. — Д.1311. — Л.6.
- 7 Обзор Тургайской области за 1899 г. — Оренбург, 1900. — Ведомость № 6, Обзор Тургайской области за 1911 г. — Оренбург, 1912. — С. 18; ЦГА РК. Ф.393. — Оп.1. — Д.52. — Л.16; Обзор Акмолинской области за 1911 г. — Омск, 1912 — Ведомость № 3; ЦГА РК. — Ф.460. — Оп.1. — Д.77. — Л.5, 7, 12, 14, 16, 18, 20, 22 об.-23.
- 8 Обзор Тургайской области за 1892 г. — Оренбург, 1893. — Ведомость № 5; Обзор Тургайской области за 1904 г. — Оренбург, 1905. — Ведомость № 6; Обзор Тургайской области за 1909 г. — Оренбург, 1910. — С. 17; Обзор Тургайской области за 1911 г. — Оренбург, 1912. — С. 18; Обзор Тургайской области за 1912 г. — Оренбург, 1913. — С. 18; Обзор Тургайской области за 1915 г. — Оренбург, 1916. — С. 9.
- 9 ЦГА РК. — Ф.393. — Оп.1. — Д.52. — Л.16; Обзор Акмолинской области за 1911. — Омск, 1912 г. — Ведомость № 3; Обзор Акмолинской области за 1914. — Омск. 1915 г. — Ведомость № 2; ЦГА РК Ф.393. — Оп.1. — Д.131. — Л.1 об.-2.
- 10 ЦГА РК. — Ф.460. — Оп.1. — Д.77. — Л.5, 7, 9, 12, 14, 16, 18, 20, 22 об.-23; Обзор Семипалатинской области за 1902 г. — Семипалатинск, 1903. — Ведомость № 2.
- 11 Обзор Акмолинской области за 1912 г. — Омск, 1913.
- 12 ЦГА РК. — Ф.64. — Оп.1. — Д.943. — Л.2, 12.
- 13 ЦГА РК. — Ф.25. — Оп.1. — Д.846. — Л.10–11.
- 14 ГАКО Ф.237. — Оп.1. — Д.149. — Л.6.
- 15 Памятная книжка. Адрес-календарь Акмолинской области на 1909 г. / Астана. История столицы и края XIV–XIX вв. / Сост. С.Алдан. — Астана: Фолиант, 2006. — 292 с.
- 16 ЦГА РК. — Ф.369. — Оп.1. — Д.2960. — Л.4–20.

Ж.Е.Нурбаев

XIX ғ. екінші жартысы — XX ғ. басындағы Солтүстік Қазақстанда католицизмның таралу тарихынан

Мақалада XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. басындағы Солтүстік Қазақстан аумағындағы католицизмның таратылу тарихы қарастырылады, қоныс аударғандардың алғышарттары және католик тұрғындарының орналастыру негізгі бағыттары талданып, Ақмола, Торғай және Семей облыстарының сандық құрамы көрсетіледі. Католик діни нанымның қоныс аударушыларының ішінде келесі түрлері ажыратылады: ресей өкіметі тарапынан қысымшылыққа ұшыраған поляк азаттық қозғалысының қатысушылары, жаппай қоныс аударушылар немесе шаруа отаршылдықтың қатысушылары, Бірінші дүниежүзілік соғыстың құрбандары — қашқындар. Алғашқы католик діни қызметкерлері және олардың қызметі туралы, сонымен бірге шіркеу, костелдердің құрылыс жүргізуі жайлы айтылады.

Zh.E.Nurbaev

History of distribution in northern Kazakhstan Catholicism in the second half of XIX — early XX centuries

In the article history of distribution of catholicism is examined on territory of North Kazakhstan in the second half XIX — beginning of XX vv., reasons and basic directions of settling apart of catholic population are analysed, their numerical strength over is brought on Akmolinskoy, Turgayskoy and Semipalatinskoy areas, categories of immigrants of Catholic religion are allocated: participants of the Polish liberation movement, to reprisals from the Russian authorities, the mass immigrant or participants of country colonization and refugees — a victim of the First World War. Information over is brought about first catholic servants of cult and their activity, and also building of meetinghouses, churches.

А.В.Перминов

*Восточно-Казахстанский государственный университет им. С.Аманжолова, Усть-Каменогорск***Периодизация развития народного образования Казахстана в XIX–XX веках**

В статье охарактеризованы подходы к периодизации развития образования в Казахстане в XIX–XX веках, представленные в историко-педагогической литературе. Обоснована целесообразность использования историко-социологической «концепции роста» в изучении эволюции образования в полиэтничном обществе. Проведены систематизация и сравнительно-сопоставительный анализ основных социально-экономических факторов, определявших специфику развития образования в условиях традиционного и индустриального общества. Представлена периодизация развития образования в Казахстане в XIX–XX вв. с учётом этапов формирования индустриального общества.

Ключевые слова: образования Казахстана, социально-экономические явления, демографическое поведение населения, проблемы образования, этапы развития общества, периодизация развития народного образования, строительство социалистического общества, колонизации Казахстана, общественное развитие.

В процессе исторического развития общества изменяется характер социально-экономических явлений, влияющих на демографическое поведение населения, в том числе и по отношению к проблемам образования. Периодизация развития народного образования в Казахстане в XIX–XX вв. обусловлена изменением его организации и содержания на различных этапах развития общества. В историко-педагогической литературе для анализа процесса развития народного образования в Российской Империи и СССР (составной частью которых являлась и территория современного Казахстана) используются периодизации, разработанные на основе: формационного развития общества [1]; развития революционно-освободительного движения в Российской Империи [2]; строительства социалистического общества в СССР [3]; колонизации Казахстана [4].

Перечисленные виды периодизации можно условно дифференцировать на общие и частные. К числу общих видов периодизации можно отнести разработанный К.Марксом и Ф.Энгельсом формационный (стадиальный) подход, который определяет решающим фактором общественного развития способ производства материальных благ, выражающийся в соотношении уровня развития производительных сил и производственных отношений [5; 422]. Социально-политическая структура и духовная сфера общества представляют собой надстройку, определяемую способом производства: рабовладельческим, феодальным, капиталистическим и социалистическим. Однако при различии географических и конкретно-исторических условий развития общественных систем неизбежно проявляются и обусловленные ими объективные различия в развитии отдельных стран и народов, определяющие многообразие и неравномерность исторического процесса.

Как правило, интенсивность и периодизация различных процессов, происходящих в жизни человеческого общества, не совпадают с периодами экономических изменений, поскольку в каждом обществе сосуществуют разные способы производства и производственные отношения, которые периодизацией процесса исторической эволюции человечества разделены значительными временными рамками. Кроме того, теория формационного подхода предполагает использование обобщающих понятий, отличающихся от конкретной эмпирики высокой степенью абстрагирования [6; 8]. Поэтому деление истории на периоды, точно соответствующие способам производства, невозможно произвести так, чтобы они полностью соответствовали исторической реальности. Таким образом, периодизация, основанная на теории формационного развития общества, не может использоваться в качестве универсального способа для изучения различных аспектов развития образования во всем многообразии их проявлений. Поэтому для её конкретизации исследователи использовали частные виды периодизаций, в зависимости от целей и задач проводимых исследований.

К частным видам периодизации развития народного образования, с учетом изменений в жизни общества, можно отнести следующие: развитие революционно-освободительного движения в Российской Империи (XIX – начало XX вв.); строительство социалистического общества в СССР (1917–1991 гг.) и колонизация Казахстана (XVIII–XX вв.). Периодизация развития революционно-освободительного движения была разработана В.И. Лениным, выделившим три его этапа: дворянский (1825–1861 гг.), разночинский (1861–1895 гг.) и пролетарский (1895–1917 гг.) [2; 93]. Специфика ка-

ждого из этапов определялась революционной деятельностью представителей различных классов и групп населения, выражавших определённую идеологию и выступавших основной движущей силой за изменение социально-экономического и политического устройства общества. Использование данного подхода к периодизации развития народного образования определялось идеологией классовой или национально-освободительной борьбы, политизировало историю развития народного образования, не учитывая объективных исторических условий социально-экономического развития народов разных регионов страны. Поэтому казахстанский историк С.Д. Асфендиаров отрицал обусловленность национального движения казахов в XIX – начале XX вв. революционным движением русского пролетариата и крестьянства [7; 47]. Таким образом, этот вид частной периодизации, используемый в истории школы и педагогики народов СССР [8], не нашёл убедительного подтверждения в условиях эволюции казахского общества того времени.

Развитие народного образования в Казахстане изучалось советскими исследователями на этапах строительства социализма в СССР: переходного периода от капитализма к социализму (1917–1937 гг.); строительства развитого социалистического общества (1938–1959 гг.); развернутого строительства коммунизма (1961–1985 гг.); модернизации экономики СССР (1985–1991 гг.) [9]. После распада СССР периодизация развития советского общества интерпретировалась историками новых суверенных государств зачастую не по научным, а по политико-публицистическим критериям. История России в составе СССР, в частности, подразделялась авторами на периоды: Октябрьского переворота и красного террора; коллективизации и раскулачивания; становления тоталитарной системы; Великой Отечественной войны; хрущевской «оттепели» и диссидентского движения; брежневского «похолодания» и стагнации тоталитарной системы; горбачевской «перестройки» и краха тоталитарной системы и др. Обобщённо история Казахстана в составе СССР подразделялась на периоды: гражданского противостояния (1917–1920 гг.); становления тоталитарной системы (1921–1940 гг.); Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.); послевоенных лет (1946–1970 гг.); развития Казахстана в 1970–80-х гг. [10]. Таким образом, периодизация, основанная на этапах строительства социалистического общества в СССР, или её интерпретированные варианты, отражающие различные хронологические рамки, также не позволяют объективно проследить причинно-следственные связи развития народного образования в Казахстане того времени.

В постсоветской историографии казахстанскими и российскими исследователями актуализирован подход к периодизации развития социально-экономических процессов XIX–XX вв. (в том числе и народного образования), акцентированный на трактовке дефиниции «колонизация», которая на протяжении XIX–XX вв. рассматривалась исследователями по-разному. Так, авторы досоветского периода термином «колонизация» обозначали различные аспекты процесса хозяйственного освоения малонаселённых территорий [11]. В советской историографии «колонизация» обобщённо трактовалась как заселение и хозяйственное освоение пустующих или малонаселённых территорий [12; 184–185]. В зависимости от объекта колонизации она дифференцировалась на внутреннюю и внешнюю. Внутренняя колонизация — исторически определённый тип заселения и освоения слаборазвитых территорий внутри одного государства (аграрная колонизация), развивавшийся, в частности, в период первоначального накопления капитала [13; 593] с целью перераспределения рабочей силы между регионами страны. Внешняя колонизация — политика установления военного господства и закабаления населения слаборазвитых стран капиталистическими государствами с целью превращения их в придатки капиталистически развитых метрополий (колониализм), предполагавшая наличие объекта грабежа вне территории метрополии [13; 595]. Доминирование второго, политизированного аспекта трактовки дефиниции «колонизация» утвердилось в историографии в 20–30-е годы XX в., когда советская историческая наука, находясь под влиянием революционного максимализма, активно занималась «разоблачением политики» царизма. Поэтому присоединение новых территорий и все мероприятия по их интеграции в Российскую Империю оценивались однозначно в русле концепции «абсолютного зла» [14].

Современными казахстанскими и российскими исследователями [15] при анализе развития народного образования Казахстана используется периодизация, включающая три этапа: доколониальный (до включения территории Казахстана в его современных границах в состав Российской Империи); колониальный (нахождение в составе Российской Империи и СССР); постколониальный (современный). Фактически данная периодизация основана на частичных перегруппировке и переименовании традиционных хронологических этапов развития Российской Империи и СССР, разработанных в советской историографии. Неоднозначность используемых исследователями трактовок содер-

жания дефиниции «колонизация» обусловлена недостаточной её разработанностью в научной литературе и доминированием политического аспекта, хотя тогда территории современных России и Казахстана являлись составной частью полиэтнических государств — Российской Империи и СССР, население которых обладало соответствующими гражданскими правами [16]. В связи с этим различные подходы современных авторов к трактовке дефиниции «колонизация», как основе периодизации [17], не позволяют эффективно применить её к исследованию развития народного образования.

Охарактеризованные виды частных периодизаций имеют определенные границы своего применения, но, на наш взгляд, непродуктивны при исследовании рассматриваемой проблемы по следующим причинам:

- охватывают разномасштабные по продолжительности отрезки исторического времени, характеризующие развитие образования в целом, не учитывая неравномерности социально-экономического развития этносов;

- уравнивают разноплановые процессы, происходившие в различных регионах полиэтнических государств, обосновывая развитие народного образования результатами социального противоборства, политизируя трактовку процесса развития народного образования;

- заменяют традиционную схему периодизации другими категориями, строго говоря, исключая всюкую периодизацию [18].

Поэтому они не способствуют раскрытию причинно-следственных связей и созданию полной картины развития народного образования на территории Казахстана в XIX–XX вв., в том числе формирования информационно-образовательного пространства, изменения запросов потребителей образования и способов трансляции знаний, специфики сети учебных заведений.

Поскольку деятельность людей происходит в определённое время и в определённом пространстве, то основу развития образования также составляет деятельность — трансляция социальной информации (знания) от общества к человеку и от человека к человеку. Образование развивается в конкретное время и в определённых географических рамках, специфика которых и определяет систему образования. Поэтому эволюция образовательного пространства полиэтнических государств отражала специфические особенности развития народонаселения регионов, связанного с различными видами хозяйственной деятельности. Преодолеть обозначенные противоречия периодизации развития образования можно, используя положения историко-социологической «концепции модернизации» теории постиндустриального общества, учитывающей не только хозяйственные уклады, но и место и роль знаний и информации, прогресса науки и образования в жизни общества.

Историко-социологическая концепция роста, разработанная, в частности, Р.Ароном, Д.Бэллом, Э.Тоффлером, предполагает, что основными ступенями развития мира, движущегося к состоянию единого индустриального общества, выступают «стадии экономического роста» [19], определяемые логикой развития знания, производительных сил и техники. Переход общества от одной стадии к другой обусловлен изменением трех основных характеристик: уровня развития техники; нормы накопления; уровня потребления (табл. 1). Главной составляющей общественного прогресса является технологическое развитие, основанное на превращении знания и науки в непосредственную производительную силу, а мерой такого прогресса выступает становление всесторонне развитой личности и расширение творческих возможностей человека.

Т а б л и ц а 1

Этапы становления постиндустриального общества

Эпохи развития общества	Критерии		
	Основной производственный ресурс	Тип производственной деятельности	Характер базовых технологий
Доиндустриальная	Сырьё	Добыча	Трудоемкие
Индустриальная	Энергетика	Изготовление	Капиталоемкие
Постиндустриальная	Информация	Обработка	Научоемкие

Историко-социологическая концепция роста не предусматривает четкого определения отдельных типов общества (рабовладельческое, феодальное, капиталистическое, социалистическое), не указывает их хронологических границ, подчеркивая эволюционность перехода от одного типа социума к

другому и преемственность всех трех этапов социальной эволюции. Новый тип общества не замещает предшествующие формы, а сосуществует с ними, усложняя социальную структуру и внося в неё новые элементы, поэтому переходы от одного общественного состояния к другому не могут носить революционного характера и иметь четкой хронологии. Не отрицая наличия классовых противоречий, концепция роста акцентируется на процессах, воздействующих на социум как единое целое. В отличие от формационной теории развития общества переход от одной формы общества к другой трактуется концепцией как данность, а не как процесс, обладающий внутренней логикой и противоречиями. Методологические основы концепции позволяют рассматривать становление нового социального состояния с позиций прогресса науки и образования, исследовать изменение места и роли знаний и информации в общественном производстве на разных этапах его развития.

Первый этап. Доиндустриальное традиционное (аграрное) общество основывалось на простом воспроизводстве, ремесленных технологиях, общинно-корпоративистских ценностях, почтении к авторитету и возрасту, ориентации на прошлое и его повторении, а образование было уделом только социальной элиты. Традиционное общество являлось «самоподдерживающейся неизменностью»; происходившие в нем изменения свершались больше спонтанно, чем в результате реализации людьми сознательных целей. Чем ниже был уровень развития технологий жизнеобеспечения (присваивающий тип экономики), тем больше организация социума зависела от окружающих природно-географических условий, поскольку на этом этапе развития общества основным производителем является не человек, а природа.

Второй этап — индустриальное (промышленное) общество определяется как «самоподдерживающаяся изменяемость». В нем человек не только воспринимает нарастающие изменения в технологии, потреблении, правовых нормах и ценностных ориентациях, но и способен инициировать их. Процесс перехода от традиционного (аграрного) к индустриальному (промышленному) обществу именуется модернизацией, основу которой с XVI в. составляет индустриализация.

Модернизация оказала радикальное влияние на развитие образования полиэтнических государств — Российской Империи и СССР в XIX–XX вв., определив специфику формирования и развития системы образования. Учитывая, что одни этносы Российской Империи в XIX – начале XX вв. жили уже в условиях развивавшегося индустриального общества, а другие — еще в условиях аграрно-патриархального общества, некорректно, обезличивая всё население страны, применять уравнивательные подходы к оценке многообразных факторов развития народного образования. Как отмечал, К.Д. Ушинский, в определенный момент времени и в определенной стране образование решает вполне определенные задачи, которые изменяются во времени и в пространстве [20; 660].

Поскольку под термином «период» понимается промежуток времени, охватывающий какой-либо законченный процесс, то в основу предлагаемой нами периодизации положена философская категория «самодвижения» [21; 550], предполагающая изменение объекта под влиянием внутренне присутствующих ему противоречий, факторов и условий, когда все внешние воздействия на данный объект играют модифицирующую либо опосредующую роль. С учетом исторической специфики развития института образования и обозначенных подходов разработки исторической периодизации историю развития народного образования в Казахстане в XIX–XX вв. можно условно разделить на два основных периода: раннеиндустриальный и индустриальный (табл. 2).

В рамках раннеиндустриального периода (начало XIX в. – 90-е годы XIX в.) основная масса населения Российской Империи была занята в аграрном секторе экономики различными видами деятельности, не требующими систематического повышения интеллектуального уровня производителей материальных благ.

Перераспределение трудовых ресурсов в аграрной экономике носило массовый характер, в частности, в форме аграрной колонизации. Система образования того времени характеризовалась наличием малочисленных сословных учебных заведений с низким уровнем дифференциации учащихся.

Развитие народного образования Казахстана в составе Российской Империи и Союза Советских Социалистических Республик в XIX–XX веках

Факторы социально-экономического развития общества и образования в полиэтнических государствах																					
Раннеиндустриальный (начало XIX в. – 90-е годы XIX в.)																					
Социально-экономическое развитие																					
Развитие народного образования																					
Периоды																					
1	<table border="1"> <thead> <tr> <th colspan="2">Социально-экономическое развитие</th> <th colspan="2">Развитие народного образования</th> </tr> <tr> <th>Центральные регионы страны</th> <th>Территория Казахстана</th> <th>Центральные регионы страны</th> <th>Территория Казахстана</th> </tr> <tr> <th>Раннеиндустриальное общество</th> <th>Традиционное общество</th> <th>Раннеиндустриальное общество</th> <th>Аграрное общество</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>Промышленный переворот; переселенческая аграрная крестьянская колонизация восточных и юго-восточных территорий страны (организованное переселение населения из центральных регионов в Сибирь, Казахстан и Среднюю Азию)</td> <td>Преобладание экстенсивного скотоводства (формы хозяйственной деятельности и связанных с ней производственных систематических или временных перемещений отдельных групп населения, обусловленных характером производства и образом жизни), а также патриархальных оттошений</td> <td>1803 г. — создание государственной системы образования (начальное, среднее, высшее), являвшейся отраслью экономики страны 1803–1870 гг. — стандартизация содержания образования учебных заведений, эквивалентных аналогичным типам школы ведущих стран Европы</td> <td>1803–1870 гг. — деятельность старометодных мусульманских школ; создание светских начальных и средних русских школ для переселенческого и коренного населения</td> </tr> <tr> <td>Развитие капиталистического производства и отраслей хозяйства; расширение внутреннего рынка; развитие внешней торговли; формирование рынка рабочей силы из числа безземельных крестьян; аграрная колонизация территорий страны, не включенных в систему капиталистического хозяйства; развитие товарного обращения, банковской системы и транспорта</td> <td>Сохранение кочевого характера хозяйства коренного населения; перемещение аграрного населения из центральных регионов страны и развитие оседлого сельского хозяйства; частичный переход казахов к оседлому хозяйству; развитие товарного обращения и рост городов; несформированность рынка рабочей силы; развитие предприятий по добыче и первичной переработке различных видов сырья</td> <td>1864 г. — изменение сословного характера государственной системы образования 1870 г. — начало создания общегосударственного образовательного пространства на основе русского языка как основного языка обучения во всех типах учебных заведений (утверждение правил «О мерах к образованию населяющих Россию инородцев») 1871–1917 гг. — формирование многоукладности школы в связи с интенсивным развитием различных отраслей экономики</td> <td>1871–1917 гг. — распространение новометодных мусульманских школ; учреждение светских начальных и средних учебных заведений для переселенческого и коренного населения</td> </tr> </tbody> </table>	Социально-экономическое развитие		Развитие народного образования		Центральные регионы страны	Территория Казахстана	Центральные регионы страны	Территория Казахстана	Раннеиндустриальное общество	Традиционное общество	Раннеиндустриальное общество	Аграрное общество	Промышленный переворот; переселенческая аграрная крестьянская колонизация восточных и юго-восточных территорий страны (организованное переселение населения из центральных регионов в Сибирь, Казахстан и Среднюю Азию)	Преобладание экстенсивного скотоводства (формы хозяйственной деятельности и связанных с ней производственных систематических или временных перемещений отдельных групп населения, обусловленных характером производства и образом жизни), а также патриархальных оттошений	1803 г. — создание государственной системы образования (начальное, среднее, высшее), являвшейся отраслью экономики страны 1803–1870 гг. — стандартизация содержания образования учебных заведений, эквивалентных аналогичным типам школы ведущих стран Европы	1803–1870 гг. — деятельность старометодных мусульманских школ; создание светских начальных и средних русских школ для переселенческого и коренного населения	Развитие капиталистического производства и отраслей хозяйства; расширение внутреннего рынка; развитие внешней торговли; формирование рынка рабочей силы из числа безземельных крестьян; аграрная колонизация территорий страны, не включенных в систему капиталистического хозяйства; развитие товарного обращения, банковской системы и транспорта	Сохранение кочевого характера хозяйства коренного населения; перемещение аграрного населения из центральных регионов страны и развитие оседлого сельского хозяйства; частичный переход казахов к оседлому хозяйству; развитие товарного обращения и рост городов; несформированность рынка рабочей силы; развитие предприятий по добыче и первичной переработке различных видов сырья	1864 г. — изменение сословного характера государственной системы образования 1870 г. — начало создания общегосударственного образовательного пространства на основе русского языка как основного языка обучения во всех типах учебных заведений (утверждение правил «О мерах к образованию населяющих Россию инородцев») 1871–1917 гг. — формирование многоукладности школы в связи с интенсивным развитием различных отраслей экономики	1871–1917 гг. — распространение новометодных мусульманских школ; учреждение светских начальных и средних учебных заведений для переселенческого и коренного населения
Социально-экономическое развитие		Развитие народного образования																			
Центральные регионы страны	Территория Казахстана	Центральные регионы страны	Территория Казахстана																		
Раннеиндустриальное общество	Традиционное общество	Раннеиндустриальное общество	Аграрное общество																		
Промышленный переворот; переселенческая аграрная крестьянская колонизация восточных и юго-восточных территорий страны (организованное переселение населения из центральных регионов в Сибирь, Казахстан и Среднюю Азию)	Преобладание экстенсивного скотоводства (формы хозяйственной деятельности и связанных с ней производственных систематических или временных перемещений отдельных групп населения, обусловленных характером производства и образом жизни), а также патриархальных оттошений	1803 г. — создание государственной системы образования (начальное, среднее, высшее), являвшейся отраслью экономики страны 1803–1870 гг. — стандартизация содержания образования учебных заведений, эквивалентных аналогичным типам школы ведущих стран Европы	1803–1870 гг. — деятельность старометодных мусульманских школ; создание светских начальных и средних русских школ для переселенческого и коренного населения																		
Развитие капиталистического производства и отраслей хозяйства; расширение внутреннего рынка; развитие внешней торговли; формирование рынка рабочей силы из числа безземельных крестьян; аграрная колонизация территорий страны, не включенных в систему капиталистического хозяйства; развитие товарного обращения, банковской системы и транспорта	Сохранение кочевого характера хозяйства коренного населения; перемещение аграрного населения из центральных регионов страны и развитие оседлого сельского хозяйства; частичный переход казахов к оседлому хозяйству; развитие товарного обращения и рост городов; несформированность рынка рабочей силы; развитие предприятий по добыче и первичной переработке различных видов сырья	1864 г. — изменение сословного характера государственной системы образования 1870 г. — начало создания общегосударственного образовательного пространства на основе русского языка как основного языка обучения во всех типах учебных заведений (утверждение правил «О мерах к образованию населяющих Россию инородцев») 1871–1917 гг. — формирование многоукладности школы в связи с интенсивным развитием различных отраслей экономики	1871–1917 гг. — распространение новометодных мусульманских школ; учреждение светских начальных и средних учебных заведений для переселенческого и коренного населения																		
2																					
3																					

1	2	3	4	5
<p>Союз Советских Социалистических Республик</p>	Индустриальный (90-е годы XIX в. – 90 годы XX в.)			
	<p>СССР</p> <p>Формирование регионального разделения труда; реформирование аграрных отношений; интеграция в мировую систему капиталистического хозяйства</p>	<p>Казахстан</p> <p>Формирование сырьевой направленности развития экономики региона; интеграция в систему общегосударственного внутреннего рынка</p>	<p>СССР</p> <p>1871–1917 гг. — развитие внесловного характера видов учебных заведений 1913–1917 гг. — развитие общегосударственного образовательного процесса на основе русского языка, как основного языка обучения во всех типах учебных заведений (издание «Правил о начальных училищах для инородцев»)</p>	<p>Казахстан</p> <p>1871–1917 гг. — создание русско-казахских школ для коренного населения</p>
<p>20–90-е годы XX в. — создание и развитие индустриального общества в результате ускоренной социалистической индустриализации и политики выравнивания социально-экономического развития регионов СССР</p>	<p>1925–1940 гг. — создание новых и развитие имеющихся отраслей экономики страны; коллективизация сельского хозяйства и формирование его материально-технической базы</p>	<p>1925–1940 гг. — переход от аграрно-кочевой к индустриальной фазе развития; коллективизация сельского хозяйства; переход большинства казахского населения от кочевого образа жизни к оседлому</p>	<p>1918 г. — создание единой трудовой школы и советской системы образования; создание национальной светской казахской школы 1918 г. — формирование советской системы начального, среднего и высшего образования и развитие сети учебных заведений на языках народов страны 1928 г. — введение алфавита казахского языка на основе латинской графики; формирование разовательного прострательства на основе казахского языка</p>	<p>1918 г. — создание единой трудовой школы и советской системы образования; создание национальной светской казахской школы 1928 г. — введение алфавита казахского языка на основе латинской графики; формирование разовательного прострательства на основе казахского языка</p>
	<p>1940–1950 гг. — размещение промышленных объектов в восточных регионах страны; интенсивное развитие отраслей экономики; перераспределение трудового населения между регионами страны для развития промышленности и сельского хозяйства</p>	<p>1940–1950 гг. — функционирование перемещенных промышленных предприятий; создание новых отраслей хозяйства; развитие энергетики и транспорта; социально-экономической структуры сельского хозяйства; изменение роли в общесоюзном разделение труда</p>	<p>1930–31 гг. — введение всеобщего обязательного начального обучения 1931 г. — введение всеобщего обязательного семилетнего обучения 1934 г. — завершение формирования советской системы образования (Постановление СНК СССР «О структуре начальной и средней школы в СССР») 1940–50 гг. — развитие советской системы начального, среднего и высшего образования</p>	<p>1930–31 гг. — введение всеобщего обязательного начального обучения 1931 г. — введение всеобщего обязательного семилетнего обучения 1934 г. — завершение формирования советской системы образования (Постановление СНК СССР «О структуре начальной и средней школы в СССР») 1940–50 гг. — развитие алфавита казахского языка на основе кириллицы; развитие образова-тельного прострательства на основе казахско-го языка</p>
<p>Начало 1960 гг. — завершение создания индустриального общества; 1960–80 гг. — развитие социалистического индустриального общества; 1984–1991 гг. — модернизация экономики СССР</p>	<p>1969 г. — введение всеобщего обязательного среднего образования; 1973 г. — развитие системы образования и сети учебных заведений (утверждение Верховным Советом СССР «Основ законодательства Союза ССР и союзных республик о народном образовании»); 1984–1991 гг. — развитие личностно-ориентированного образования</p>	<p>1969 г. — введение всеобщего обязательного среднего образования; 1973 г. — развитие системы образования и сети учебных заведений (утверждение Верховным Советом СССР «Основ законодательства Союза ССР и союзных республик о народном образовании»); 1984–1991 гг. — развитие личностно-ориентированного образования</p>	<p>1969 г. — введение всеобщего обязательного среднего образования; 1973 г. — развитие системы образования и сети учебных заведений (утверждение Верховным Советом СССР «Основ законодательства Союза ССР и союзных республик о народном образовании»); 1984–1991 гг. — развитие личностно-ориентированного образования</p>	

Развитие буржуазных отношений в стране (60–90-е годы XIX в.) и расширение сферы применения наемного труда в различных отраслях экономики обнаружили настоятельную потребность в квалифицированной рабочей силе, которая могла свободно перемещаться между регионами страны и за ее пределами. В связи с этим обозначилась проблема эквивалентности образования, получаемого обучающимися в однотипных отечественных и зарубежных учебных заведениях. Поэтому система образования Российской Империи того времени характеризовалась стандартизованностью учебных программ соответствующих видов и уровней профессиональной подготовки и усложнением дифференциации типов учебных заведений, рассчитанных на удовлетворение различных запросов полиэтничного населения страны, различавшегося конфессиональной принадлежностью и хозяйственным укладом жизни.

Процесс индустриализации, начавшись промышленным подъемом в 90-х годах XIX в. в Российской Империи, завершился уже в СССР в начале 60-х годов XX в. В результате ускоренной советской индустриализации увеличилась промышленная сфера, механизация добывающих отраслей и сельского хозяйства Казахстана. В 1961 г. XXII съезд КПСС констатировал, что в СССР построено индустриальное общество [22; 67–68]. Завершение процесса становления индустриального общества произошло в конце 60-х годов XX в. [23; 190] созданием общества массового потребления в СССР, входившего в число наиболее развитых стран мира по индексу человеческого развития. Модернизация экономики СССР во второй половине 80-х годов XX в. [24; 194] способствовала дальнейшему расширению сети учебных заведений, а также созданию личностно-ориентированной модели образовательного процесса на основе дифференциации обучения и учреждению школ нового типа (в том числе и с казахским языком обучения).

Учитывая выводы современных исследователей, что «развившаяся на Западе модель колониализма не может быть просто применена в России» [25] и «в многотрудном процессе мирного сотворчества была создана уникальная цивилизация на основе веротерпимости, взаимного изучения культур и их взаимодействия» [26], анализ развития народного образования Казахстана в XIX–XX вв. целесообразно проводить исходя из комплексного применения положений теорий формационного и постиндустриального развития общества. Основные этапы периодизации развития народного образования должны отражать процесс формирования и развития образовательного пространства, обусловленный возрастанием роли знаний и науки в жизни полиэтничного общества.

Анализируя эволюцию образовательного пространства, можно выделить два основных этапа развития народного образования в Казахстане в XIX–XX вв. (табл. 3).

Т а б л и ц а 3

Развитие народного образования в Казахстане в XIX–XX веках

Период	Содержание периода
1	2
Раннеиндустриальный (начало XIX в. – 90-е годы XIX в.)	
1803–1870 гг.	Функционирование старометодных конфессиональных мусульманских школ; отсутствие образовательного пространства, обеспечивающего деятельность учреждений государственной системы образования; создание светских начальных русско-казахских школ; открытие учебных заведений с русским языком обучения
1871–1898 гг.	Распространение новометодных конфессиональных мусульманских школ; формирование образовательного пространства на основе русского языка и сети учебных заведений государственной системы просвещения; создание сети государственных светских учебных заведений для детей представителей полиэтничного населения; открытие школ с казахским языком обучения; увеличение количества русско-казахских школ
Индустриальный (90-е годы XIX в. – начало 90-х годов XX в.)	
1898–1917 гг.	Подготовка программы введения всеобщего начального обучения детей школьного возраста

1	2
1918–1973 гг.	Создание советской единой трудовой школы; ликвидация безграмотности; завершение формирования единого образовательного пространства на основе русского и казахского языков; развитие советской казахской национальной школы, реализация программ всеобщего начального и среднего обучения
1973–1991 гг.	Развитие сети средних общеобразовательных, средних профессиональных и высших учебных заведений, осуществляющих образовательную деятельность на русском и казахском языках; развитие личностно-ориентированной модели образования

Анализ становления индустриального общества и формирования образовательного пространства в полиэтнических государствах Российской Империи, СССР позволяет проследить логику и объяснить специфику развития образования в регионах. Предложенная периодизация развития народного образования в Казахстане в XIX–XX вв. позволит:

– во-первых, следовать принципу детерминированности исторических явлений; изучить процесс развития образования с учетом возрастания роли знания и науки на разных стадиях исторического развития общества; использовать результаты исследований других наук для воссоздания объективной картины исторического процесса развития народного образования;

– во-вторых, преодолеть традиционные подходы и оценки, сложившиеся в историографии, когда, по словам немецкого исследователя Ф. Паульсена, «историку образования и образовательных учреждений постоянно приходится сталкиваться с одним явлением, представляющимся совершенно ненормальным: неблагодарности, даже претензии, с каким всякая новая эпоха отвертывается от предшествующей, которой она обязана и своим образованием и своим воспитанием» [27; 43].

Список литературы

- 1 Маркс К. и Энгельс Ф. Немецкая идеология. Критика новейшей немецкой философии в лице её представителей Фейербаха, Б.Бауэра и Штирнера и немецкого социализма в лице его различных пророков. 1845–1846 гг. // Соч. 2-е изд. — М.: Госполитиздат, 1955. — Т. 3. — С. 7–544.
- 2 Ленин В.И. Из прошлого рабочей печати в России // Полн. собр. соч. 5-е изд. — М.: Изд-во полит. лит-ры, 1980. — Т. 25. — С. 93–101.
- 3 Берхин И.Б. История СССР (1917–1978): Учеб. пособие. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Высш. шк., 1979. — 664 с.; Чунтулов В.Т. и др. Экономическая история СССР: Учебник для экон. вузов. — М.: Высш. шк., 1987. — 368 с. и др.
- 4 История Казахстана и Центральной Азии: Учеб. пособие / М.К.Абусейтова и др. — Алматы: Білім, 1991. — 620 с.; История Казахстана с древнейших времён и до наших дней: (Очерк). — Алматы: Дәуір, 1993. — 416 с.; Саяхимова Ш.Н. История Каркаралинского и Кокпектинского округов (1824–1867 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Семипалатинск, 2010. — 31 с.; Торайғыров Е.М. Социально-экономическое и культурное развитие района Иртышской десятиверстной полосы (2-я половина XVIII – начало XX вв.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Караганда, 2010. — 30 с. и др.
- 5 Маркс К. и Энгельс Ф. Наёмный труд и капитал // Соч. 2-е изд. — М.: Госполитиздат, 1957. — Т. 6. — С. 428–459.
- 6 Альжаппарова Б.К. Традиционное хозяйство казахов в первой трети XX века: трансформация и крушение (по материалам Центрального Казахстана): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Алматы, 2009. — 30 с.
- 7 Асфендиаров С.Д. Национально-освободительное восстание 1916 года в Казахстане. — Алма-Ата: Казахстанское краевое изд-во, 1936. — 150 с.
- 8 Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР: XVIII – перв. пол. XIX вв. / Отв. ред. М.Ф. Шабанова. — М.: Педагогика, 1973. — 605 с.; Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР: конец XIX — начало XX вв. / Под ред. Э.Д. Днепра, С.Ф.Егорова, Ф.Г.Паначина, Б.К.Тебиева. — М.: Педагогика, 1991. — 448 с. и др.
- 9 Сембаев А.И. История развития советской школы в Казахстане. — Алма-Ата: Каз. гос. учеб.-пед. изд-во, 1962. — 367 с.; Сембаев А.И. Очерки по истории казахской советской школы / Под общ. ред. Н.А. Константинова. — Алма-Ата: Казучпедгиз, 1958. — 327 с.; Сембаев А.И., Храпченков Г.М. Очерки по истории школ Казахстана (1900–1917) / Под ред. Е.И.Шехтермана. — Алма-Ата: Мектеп, 1972. — 164 с.; Очерки истории и педагогической мысли народов СССР (1941–1961) / Под ред. Ф.Г.Паначина, М.Н.Колмаковой, З.И.Равкина. — М.: Педагогика, 1988. — 272 с.; Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР: 1961–1986 гг. / Под ред. Ф.Г. Паначина, М.Н.Колмаковой, З.И.Равкина. — М.: Педагогика, 1987. — 416 с. и др.
- 10 История Казахстана и Центральной Азии: Учеб. пособие / М.К.Абусейтова и др. — Алматы: Білім, 1991. — 620 с.; История Казахстана с древнейших времён и до наших дней: (Очерк). — Алматы: Дәуір, 1993. — 416 с.; Кожин В.В. Россия. Век XX (1939–1964). (Опыт беспристрастного исследования). — М.: Алгоритм, 1999. — 400 с.; Новейшая история Отечества. XX век: Учеб. для студентов вузов: В 2 т. / Под ред. А.Ф. Киселева, Э.М. Пронина. — М.: ВЛАДОС, 1998 и др.
- 11 Давыдов Д.А. Колонизация Маньчжурии и Северо-Восточной Монголии. — Владивосток, 1911; Гинс Г.К. Переселение и колонизация. — Вып. 2. Земельная политика в колониях. — СПб.: Тип. Ф. Вайсберга и П. Гершунина, 1913. — 65 с.; Кауфман А.А. Переселение и колонизация. — СПб.: Тип. т-ва «Обществ. польза», 1905. — 349 с. и др.
- 12 Народонаселение: Энциклопедический словарь / Гл. ред. Г.Г. Меликьян. — М.: Большая Рос. энцикл., 1994. — 640 с.

- 13 Ленин В.И. Развитие капитализма в России // Полн. собр. соч. 5-е изд. — М.: Изд-во полит. лит-ры, 1978. — Т. 3. — 791 с.
- 14 Сулейменов Б.С. Проблемы истории дореволюционного Казахстана в советской историографии / Вестн. АН Казахской ССР. — 1968. — № 1. — С. 46–53; Васин К.Л. Административные и судебные реформы 60–90-х гг. XIX в. в степных областях Западной Сибири (Акмолинской, Семипалатинской и Семиреченской): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Омск, 2008. — 26 с. и др.
- 15 Султангалиева А. Эволюция ислама в Казахстане [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.cac-s.org/journal/cac-05-1999/st_06_sultangal.shtml.
- 16 Свод законов Российской Империи. Полный текст всех 16 томов, согласованный с последними продолжениями, постановлениями, изданными в порядке ст.87 Основного Закона и позднейшими узаконениями: В 5 кн./Под ред. И.Д.Мордухай-Болтовского. — СПб.: Русское Книжное Товарищество «Деятель», 1912. — Кн. 1. — С. 427–471, 531–586; Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик; Конституции (Основные Законы) союзных советских социалистических республик. — М.: Изд-во «Известия», 1985. — 743 с.
- 17 История переписей населения и этнодемографические процессы в Казахстане. — Алматы, 1998. — 87 с.; Алимбаева Б.Б. Политика Российского правительства в отношении оренбургских казахов в XVIII–XIX веках: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 2008. — 27 с.; Торайгыров Е.М. Социально-экономическое и культурное развитие района Иртышской десятиверстной полосы (2-я половина XVIII – начало XX вв.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Караганда, 2010. — 30 с.; Саяхимова Ш.Н. История Каркаралинского и Кокпектинского округов (1824–1867 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Семипалатинск, 2010. — 31 с. и др.
- 18 Гуревич А.Я. Философия и историческая наука // Вопросы философии. — 1997. — № 6. — С. 5–63.
- 19 Арон Р. Этапы развития социологической мысли. — М.: Издат. гр. «Прогресс» — «Политика», 1992. — 608 с.; Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: опыт социального прогнозирования / Пер. с англ.; Под ред. В.Л. Иноземцева. — М.: Academia, 1993. — 596 с.; Тоффлер Э. Третья волна: Пер. с англ. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2004. — 781 с.
- 20 Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания. Педагогическая антропология. — Собр. соч.: В 11 т. — М.-Л.: АПН РСФСР, 1950. — Т. 8. — С. 7–679.
- 21 Философская энциклопедия: В 5 т. / Гл. ред. Ф.В.Константинов. — М.: Сов. энцикл., 1967. — Т. 4. — 591 с.
- 22 Двадцать второй съезд КПСС: Москва, 17–31 октября 1961 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986): В 15 т. — 9-е изд., доп. и испр. — М.: Изд-во полит. лит-ры, 1986. — Т. 10. — С. 59–204.
- 23 Пленум ЦК КПСС: Москва, 20–21 июня 1967 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986): В 15 т. — 9-е изд., доп. и испр. — М.: Изд-во полит. лит-ры, 1986. — Т. 11. — С. 170–234.
- 24 Двадцать седьмой съезд КПСС: Москва, 25 февраля–6 марта 1986 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986): В 15 т. — 9-е изд., доп. и испр. — М.: Изд-во полит. лит-ры, 1989. — Т. 15. — С. 66–254.
- 25 Черказьянова И.В. История школы российских немцев XIX – начала XX века в терминах и понятиях // Вестн. Челябинского гос. ун-та. Сер. История. — 2008. — Вып. 25. — № 18 (119). — С. 39–45.
- 26 Шайдуддина Л.Д. Мусульманские образовательные традиции в Среднем Поволжье, их взаимодействие с системой российского образования [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.tisbi.ru/science/vestnik/2003/issue2/cult17.html>.
- 27 Паульсен Ф. Исторический очерк развития образования в Германии. — М.: Изд. «Г-ва И. Д. Сытина», 1908. — 333 с.

А.В.Перминов

XIX–XX ғасырлардағы Қазақстанның халыққа білім беруін кезендерге бөлу

Тарихи-педагогикалық әдебиеттерде берілген XIX–XX ғғ. Қазақстандағы білім берудің дамуының кезендерге бөліну ыңғайы сипатталған. Полиэтникалық қоғамдағы білім берудің эволюциясын менгеруде тарихи-әлеуметтанудың «өсу тұжырымдамасын» қолдану мақсатқа лайықты негізделген. Дәстүрлі және индустриялық қоғам жағдайларындағы білім берудің даму ерекшеліктерін анықтайтын негізгі әлеуметтік-экономикалық факторларға салыстырмалы талдау және жүйелеу жүргізілді. Қоғамының индустриялану кезендерін есепке ала отырып, XIX–XX ғғ. Қазақстанда білім берудің дамуы кезендері бөліп көрсетілген.

A.V.Perminov

Periodization of public education in Kazakhstan XIX - XX centuries

The Characterized approaches to periods of the development of the formation in Kazakhstan in XIX–XX age, presented in historian-pedagogical literature. Motivated practicability of the use historian-sociological «concepts of the growing» in study of the evolutions of the formation in polyethnic society. Systematization and comparative analysis of basic socio-economic factors, defining the peculiarities of education development within the frame of traditional and industrial society were made. Periods developments of the formation will presented in Kazakhstan in XIX–XX age with account stage shaping industrial society.

А.А.Жұмашова

*Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейі, Шымкент***Отырар жәдігерлеріндегі ою-өрнектер**

Мақалада ежелгі және орта ғасырлардағы Отырар қаласының және онымен іргелес жатқан отырар-қаратау мәдениетіне жататын ежелгі қалашықтардың орнынан табылған заттардағы ою-өрнектер және ХІХ–ХХ ғғ. халық қолданбалы өнерінің жәдігерлері жүннен, ағаштан, сүйектен, металдан жасалған заттар мен зергерлік бұйымдардағы ою-өрнек түрлері зерттелген. Отырар өңірінен археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған саздан жасалған құмыра, саптыаяқ, тостаған, табақ, хум, кесе т.б. ыдыстардағы, алтын, күміс, мыс теңгелердегі, шыныдан, металдан жасалған заттардағы отырар-қаратау мәдениеті деген атпен танылған әсем ою-өрнектер мен ұлттық колөнеріміздің озық үлгілері ХІХ–ХХ ғғ. этнографиялық заттардағы ою-өрнектер қала мәдениеті мен экономикасы, ғылымы мен өнері, қоғамның дамуы жайында мол мағлұмат бере алатыны баяндалды. Қазақстанның музейлеріндегі қойылған осы заттардағы ою-өрнектерге қарап көшпенділер атанған қауымның ғылыми пайымы мен рухани өресі аса жоғары болғандығы байқалады.

Кілтті сөздер: Қазақстан, Отырар, мәдениет, колөнер, ою-өрнек, бұйым-мүліктер, құрал-саймандар, археологиялық зерттеулер, этнографиялық мұра, дәстүр, көне жазбалар.

Халқымыз ою-өрнек арқылы өз тыныс-тіршілігін, мәдениетін, өнерін, мәдени құндылықтарын көрсете білді. Жазу-сызу шыға қоймаған ерте заманда адам өз ойын тасқа, сүйекке, ағашқа ойып түсірген. Бұйым-мүліктерде, аң-құстың, малдың суреттерін өрнектеп салып, қарым-қатынас құралы ретінде белгілі бір ұғым-түсініктерді аңғарып отырғаны деректерден белгілі.

Белгілі бір қажеттіліктерден туындаған ою-өрнек келе-келе сәндік, салтанат белгілеріне айналып, әр түрлі жағдайда дамып, түрленіп отырғаны археологиялық зерттеулер, этнографиялық мол деректер мен көне жазбалардағы мәліметтер арқылы белгілі. Оюлар мен өрнектер — ежелгі көшпелі тайпалардан келе жатқан дәстүр сабақтастығының көрінісі. Сондай-ақ ою-өрнек тарихын Ә.Х.Марғұлан, Ө.Жәнібеков, К.Ақышев, Қ.Байпақов, М.Ш.Өмірбекова, С.Қасиманов, Х.Арғынбаев, Ә.Тәжімұратов сынды белгілі ғалымдар зерттеп, ғылыми еңбектер арнады. Қазақ ою-өрнегін ғылыми тұрғыда түбегейлі зерттеген ғалым-академик Ә.Марғұлан. Ғұлама ғалым ою-өрнек тарихын егжей-тегжейлі зерттей келе, олардың даму тарихына тоқталады. Ал этнограф Х.Арғынбаев Республикамыздың әр өңірлерінде ғылыми экспедиция ұйымдастырып, қазақ халқының колөнеріне байланысты көптеген деректер жинастырды. Елімізге белгілі этнограф С.Қасиманов жаңа қазақ ою-өрнектері үш түрлі ұғымды білдіреді дейді: біріншіден, мал шаруашылығын, аңшылықты; екіншіден, жер, су, көшіп-қону көріністерін; үшіншіден, күнделікті өмірде кездесетін әр түрлі заттардың сыртқы бейнесін береді дейді [1]. Ою-өрнек өнері көне замандарда қалыптасып, дамып бүгінге дейін өз қасиетін жоғалтпай келе жатқан мәдениет үлгісі ретінде аталады. Өрнек үлгілерінің үй тұрмысында, өнеркәсіпте, архитектурада әлем өмірінің дамуында қолданылмайтын жері жоқ.

Батыс пен Шығыс, Еуропа мен Азияның мәдениетін тоғыстырған халықаралық сауда жолы — Ұлы Жібек Жолы ежелгі өнер мен діндердің таралуын, музыка, архитектура, мәдениетті өмірге әкелді. Өз құрамына кіретін халықтардың экономикасы мен мәдениетінің дамуында басты рол атқарды.

Оңтүстік өңірі мен Жетісу қалаларында сол кездің әлемін тәнті еткен сәулетті сарайлардың, мешіт, медресе, озық құрылыс үлгілерінің болғандығы мәлім. Сондай-ақ археологиялық қазба жұмыстарын жүргізу барысында табылған алтын, күміс, мыс теңгелер, терракота, керамика шыныдан жасалған заттар, киім әшекейлеріндегі Отырар-Қаратау мәдениеті деген атпен танылған әсем ою-өрнектер қала мәдениетінің жоғары өреге көтеріліп, ғылымның дамуының көрсетеді. Қазақстанның ортағасырлық қалаларында жүргізілген қазба жұмыстары барысында Қытай, Византия, Иран, Үндістанда соғылған теңгелер, қытай керамикасы мен фарфоры, сириялық әйнектер мен самарқандтық қыш ыдыстар т.б. заттар табылды, бұлар сол елдерден Ұлы Дала деген атпен енген қазақ кеңістігіне керуендер арқылы жеткен. Заттардың әрқайсысы әркімді қызықтырмай қоймайды. Қазақстанның музейлерінде қойылған осы заттардағы ою-өрнектерге қарап көшпенділер атанған қауымның ғылыми пайымы мен рухани өресі аса жоғары болғандығы дәлелденеді. Олар көбінесе өсімдік тектес, зооморфтық ою-өрнектер болып келеді.

Халықаралық сауда жолы Ұлы Жібек жолы арқылы жеткен Сырдария бойының ортағасырлық қалаларында атап айтар болсақ, Отырардан бірнеше заттар табылды. Жардың ішінен әсіресе Қытайда жасалған жолбарыс бейнелі нефрит жапсырма, Қытайдан, Үндістаннан әкелінген фарфорлар, Ираннан әкелінген ыдыстар ондағы ою-өрнектер өсімдік тектес болып келген.

Көптеген тарихи деректер мен соңғы кездегі археологиялық қазбалар отырықшылық пен жер өңдеудің нәтижесінде, көне замандарда қала салу мәдениетінің едәуір дамығандығын дәлелдеп отыр [2]. Далалық өркениеттің бесігі болған Қазақстан қалалары әсіресе X–XII ғасырларда гүлденіп, мәдениет, ғылым мен өнер шыңына жетіп қолөнер, сауда мен ауыл шаруашылығының шоғырланған орны болды. Бұған Ұлы Жібек жолы басты рөл атқарды. Халықтың өмір сүретін аймақтарына байланысты ою-өрнек үлгілері дамып отырған, мысалы, отырықшы өркениеттің өнері өсімдік өрнектері болса, көшпелілер мәдениетінде, ыдыстарда айбарлы жолбарыс, тау теке, барыс, қабан, арқар, құлан, кер марал секілді жануарлар суреті салынды. Бұйымдардағы ою-өрнектер қоғамның дамуы жайында құнды мәліметтер береді. Мысалы, көркем өнердің көрсеткіші қыш бұйымдардағы жазулар халықтың жаза білгендігін көрсетсе, Отырар, Құйрықтөбе, Алтынтөбе, Көкмардан т.б. қалалар мен қалашықтарда жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған заттардағы ою-өрнектер Отырар өңірінің заттық және рухани мәдениетінен мол мағлұмат бере алады.

Қазақ халқының өткен тарихын тарихи-мәдени құндылықтарымыздың киелі мекені — музей арқылы жас ұрпаққа танытудың маңызы зор. Оңтүстік Қазақстан облысы, Отырар ауданындағы Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейі рухани өміріміздің өркенді өнегесіндей болып өзгелердің назарына ілігіп келеді, оның қорында бүгінгі таңда 22000-нан астам жәдігер сақталуда, бұлар асылдың сынығындай тұлпардың тұяғындай қастерлі дүниелер. Басым бөлігі ежелгі қолөнердің биік туындылары болып саналатын археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған саздан, тастан, сүйектен, шыныдан, металдан жасалған заттар мен этнографиялық мұраларға жататын үй бұйымдары, шаруашылық құрал-саймандары мен аспаптар, киім-кешек т.б. заттар. Көріп көңіл толтырар мұралар бір күннің, бір жылдың емес, ғасырлар бойғы халық мәдениетінің өнерінің көрінісі. Мұнда әр ұрпақтың үлесі бар. Аталған заттардағы ою-өрнектерге қарап ата-бабаларымыз табиғатта болып жатқан сұлулықты ою-өрнекке түсіріп, сол ою-өрнек арқылы әсемдікті насихаттағаны белгілі екенін түсінеміз. Ою-өрнектердің негізгі бөлігін космогониялық, зооморфтық, өсімдік тектес, геометриялық деп бөлуге болады.

Зооморфтық бейнелер ежелден көшпелі өркениет мәдениетінде әлемнің үлгісін көрсету құралы ретінде қызмет еткен. Қазақ халқының тұрмысында көп қолданылатын оюдың атасы қошқар мүйіз өрнегі, оның қолданылмайтын жері жоқ. Қошқар мүйіз өрнегі — байлық пен молшылықтың нышаны. Мүйіз элементтерімен бедерлеу көнеден келе жатқан дәстүр, археологиялық, этнографиялық деректер мен музей коллекцияларына сүйенсек, қошқар — батырлықтың, мықтылықтың символы, өніп-өрбу мен құт символы. Кей халықтарда қошқар образы билікпен теңестіріледі, оған мысал ретінде кейбір жазба деректер мен эпостық жырлардағы Орта Азия билеушілерінің тақтарын алуға болады. Тақтардың кейбір бөліктері мүйізі артқа қайырылған қошқар образына берілген. Сондай-ақ қошқар бейнесі салынған қыш бұйымдар Сыр бойын, оның ішінде Отырар төңірегін мекендеген тайпаларға тән болған. Оған дәлел — Отырар, Көкмарданнан табылған ыдыс қақпақтарының тұтқасы. Қошқар бейнелеріндегі мүсіндер тас қашау өнерінің ең озық үлгілері болып табылатын мүсіндерде қошқар бейнесі бейнеленген. Оған Үстірттегі «Қосаба» қорымының (Маңғыстау облысы, Бейнеу ауданы) қошқартастарын жатқызуға болады [3; 88]. Қолөнерімізде мүйіз тектес ою-өрнектердің бірнеше түрі бар — қос мүйіз, төрт мүйіз, қырық мүйіз, қошқар мүйіз, арқар мүйіз, марал мүйіз, бұғы мүйіз, сыңар мүйіз, сынық мүйіз т.б. өрнектер.

Қазақстанда зергерлік өнері б.э.д. 2 мыңжылдықтың екінші жартысынан бастап белгілі [4; 24]. Зооморфтық өрнекке жататын арқар, қошқар, бұғы мүйіздері мен арыстан, жолбарыс, балық, қыран, аққу құстардың бейнелерін тұрмыстағы заттарға ойып, зерлеп тоқыған, бұлар әсіресе қола мен мыстан жасалған зергерлік бұйымдар арқылы бізге жеткен. Жануарлар бейнесімен әшекейленген бұйымның бірі — айналар Қазақстанның барлық өңірінде кездеседі. Мысалы, Орталық Қазақстандағы б.э.д. V–III ғғ. тән жануар бейнесі әшекейленген айна, Отырардан, Сарайшықтан, Павлодардың Ертіс бойынан, Еділ бойындағы алтынордалық кезеңнің ескерткіштерінен табылған балық бейнесімен безендірілген айналар ерекше көз тартады. Балық бейнесімен безендірілген айналарға тоқталатын болсақ, олар әсіресе зергерлік бұйымдарда көп қолданылады. Қазақтарда ол — су мен жер символы, тазалықтың символы. Сондай-ақ, этнографиялық деректер бойынша, балықтар жаман нәрселерді қуады, кеселден айықтырады деп сенген. Отырардан табылған айналардың келесі

тобы арыстанның, бұғы және иттің суреттері бар, диаметрі 14,2 см болатын айнаның бұл түрі XI–XII ғғ. кезеңіне жатады [5; 171]. Мұндағы әшекейленген бұғы бейнесіне келетін болсақ, ол Орта Азияның түркі-монғол өнерінде кең тараған. Бұғы киелі жануар ретінде аңыздарда көп айтылады. Мысалы, Қозы-Көрпеш — Баян сұлу жырында ол туралы айтылады. Сондай-ақ бұғы мүсіні Павлодар аймағындағы қорымдардан табылған қапсырмада кездеседі. Ал арыстан бейнесі Қазақстан өнерінде б.э.д. IV–III ғғ. бері белгілі. Түркі дәуірінде арыстан бейнесі металдан, саздан жасалған жәдігерлерде кең өріс алды. Отырарға айналар алғашқыда Қытай, Ираннан Жібек Жолы арқылы жеткізілсе, кейіннен айналардың қалыбы құйылып алынып олардың бір бөлігі Отырарда жасалына бастады [6]. Жануарлардың шынайы, қияли образын түрлі көріністе бейнелеу сақтардан бастау алады. Ежелгі адамдар өздерін табиғаттың ажырамас бір бөлігі деген дүниетанымнан болу керек, олар қоршаған ортаны бейнелеуде асқан шеберлікті танытты деп жазады зерттеуші М.Ш.Өмірбекова. Аң, құс, жануарлар бейнеленген заттар қасиетті саналып, олардың тырнақ, сүйектерінен тұмар жасаған, сақ дәуірінен бастау алған аң стилі бірте-бірте өзгерістерге ұшырап отырған. Аң стилінің қалыптасуының басты себебі, адамдар аңдар мен жануарлардан пайда болды деген қиялдан туған болу керек. Зергерлікпен қиюластырған Есік обасынан табылған сабы алтын қапсырмалармен әшекейленген ақинақ қанжарда жылан, қасқыр, арқар, киік, тау теке, қоянның шағын мүсіндері бейнеленген.

Отырар және осы алқаптың басқа да қалаларынан археологиялық қазба жұмыстары барысында қой және қошқар мүйізі, түйе, қабан, ақбөкен мүсіні, құстардың пішініндегі бейнеленген бұйымдар табылды.

Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейі қорында жоғарыда аталған қыш ыдыстардың көз тартарлық бірнеше түрі бар. Отырар керамикасының форма жағынан, бояуы мен өрнек композициясы жағынан Орта Азия, Мерв, Самарқанд, Ташкент, Созақ керамикасымен ұқсастығы бар екені анықталған. Отырар өңіріндегі ежелгі қалалар мен қоныстарды қазған кезде табылған ыдыстар мен ыдыс қақпақтарында зооморфтық өрнек бейнеленген. Әсіресе қошқар бейнесі қақпақ тұтқаларында көп кездеседі. Қой малы — бұл сонау көне замандардан күні бүгінге дейін адамзат баласының күнделікті тұрмыс-тіршілігінде өте үлкен рөл атқарып келе жатқан төрт түліктің бірі. Ол қуаныш, байлық, көшпелілер тіршілігінің күре тамыры, күллі ішіп жемі мен күн көрісі [3; 92]. Сондай-ақ қошқарды кие тұту хорезмдік өзбектерде де, түрікмендерде де болған.

Қазақтардың наным-сенімдерінде қошқардың орны ерекше: оны құрбандыққа шалып, қорғаушы ретінде қадірлеген [5; 227]. Қошқар бейнесі — батырлық пен мықтылықтың символы, құт, өсіп-өрбу символы.

Отырар мен Құйрықтөбеде жүргізілген қазба жұмыстары кезінде ақиқаттан жасалған жартылай құс пен жартылай жылқы бейнеленген мөрлер табылған. Негізінде жылқы да құс та баптауға негізделген. Жылқы малы көшпелілердің қоғамдық-экономикалық дамуында өте үлкен рөл атқарып келе жатқан үй жануары. Жылқы — қазақ үшін сән-салтанат, сұлулықтың өлшемі. Қазақстандық өркениет белгілі бір мөлшерде жылқы малымен тығыз байланыста болған, өйткені атсыз мал бағу, былай тұрсын онсыз шексіз қиянда өмір сүру өте қиын. Батыр атану тек жылқы малының арқасында ғана мүмкін болғандығын түсінген ата-бабамыз жақсы атты ер қанаты деп санаған. Әсіресе әскери аттармен сәйгүліктерге аса құрметпен қарап күтім жасаған [3; 21]. Ыдыстарда кездесетін құстар бейнесі, мысалы, әтеш пен қырғауыл жалпақ, тегіс қақпақтарда таңба ретінде белгіленген. Отырардан табылған сынған ыдыстар жиынтығынан ақ жамылғыға көк түспен қонақтап отырған құс бейнеленген, оның айналасы өсімдік өрнектерімен айшықталған түрі көп кездеседі.

Сондай-ақ түйе мүсіні бейнеленген ыдыстар да кездеседі. Оның бейнеленуі орта ғасыр дәуіріндегі қала тұрғындары арасында түйені кие тұтқан наным-сенім ұзақ уақыт сақталғанын көрсетеді. Түйе — қазақтың көшпелі шаруашылығында көш пен жүк көлігі ретінде ұстаған төрт түлігінің бірі. Сукұйғышта бейнеленген түйенің бейнесі ыдыс күйдірілгенге дейін жырып салу әдісімен бейнеленген. Сондай-ақ сукұйғыш ыдыстарда бұқаның бейнесі кездеседі. Қоладан жасалған заттар Көкмардан зиратынан табылды. Олардың арасынан ешкі т.б. аң, құстардың пішініндегі қола тұмаршаларды кездестіреміз. Құс суреті бейнеленген Құйрықтөбеден табылған ыдыстарда жасыл және қызыл бояулармен салынған қырғауыл суреті ақ түстің үстінде бейнеленген. Ал Отырар қаласының орнынан табылған шаш түйреуіштің бас жағына қонақтап отырған құс бейнеленген. Жетісудың оңтүстік-батысында орналасқан саздан жасалған жәдігерлерде де құс суреті бейнеленген. Мысалы, сол өңірден табылған дастархан бетіне тоты, қырғауыл, көгершін суреті бейнеленген [4; 78].

Зооморфты өрнекке жататын өрнек құлжа мойын, қаз мойын, бұғы мүйіз, сынық мүйіз, құс тұмсық, құс таңдай, бүркіт қанат, лашын қанат өрнектері мен ежелгі өрнек бота мойын, түйе табан

деп аталады, бұлар жүннен жасалған бұйым кілемде көп кездеседі. Қазақ хандарының бір-біріне сыйлаған кілемдерінде халық шеберлерінің өнерін көреміз. Мысалы, археологиялық қазба жұмыстары барысында да б.э.д. V–III ғғ. жататын жүннен жасалған заттар 1929 жылы Алтайдан Ян Улаган өзенінің жағасынан және б.э.д. I мыңжылдықтың ортасына жататын Іле өзенінің жағасынан табылды [7; 39]. Сақтар үйлерін жабу үшін де, еденге төсеу үшін де жүннен жасалған бұйымдарды пайдаланған. Сақтардың бас киімі шошақ бөрікті де жүннен тоқыған. Қазақтың киіз үйінің ертеден келе жатқан тарихы бар. Ол туралы қазақ халқының өмірінде ерекше орын алатынын саяхатшылар мен дипломаттар жазып қалдырған, қазақ жеріне жасалған жорықтар кезіндегі жазбаларда көп жазылған. Француз монахы Гильом де Рубрук XIII ғ. ортасында қазақ даласы арқылы жасаған саяхатында киізден жасалған дөңгелекті үйлер туралы былай деп жазады: доңғалақты арбалар үстін ақ киізбен жапқан. Ол киіз өте әсем әр түрлі өрнектермен безендірілген. Қазақтың төрт құлақ өрнегі бесінші Пазырық қорғанынан табылған кілемде кездеседі. Ал, лашын қанат өрнегі көбінесе тұс киіздерде кездеседі. Сырмақ сыру өнері Қазақстанның барлық өңірінде кең тараған, олардың бетіне төрт құлақ, сыңар мүйіз, қос мүйіз өрнегі түсірілген түрі көп кездеседі.

Зооморфтық өрнек түсірілген бұйымның келесі түрі — ағаштан жасалған кебежелер. Этнограф Х.Аргынбаев өз еңбектерінде Алматы, Семей, Оңтүстік Қазақстан, Маңғыстау, Торғай өңірлеріндегі кебеже түрлеріне тоқталған. Кебежелердің бетіне түсірілген ою-өрнектер көбінесе зооморфтық болып келген. Ағаш ою-өнері оңтүстік өңірінде де кең тараған, кебежелер мен жүк аяқтардың бетіне мүйіз өрнегі түсірілген. Зергерлік бұйымдар: жүзік, шолпы, шашбау, кемер белдіктер беттеріне де мүйіз тектес өрнектер көп қолданылады. Мысалы, Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейіндегі жәдігерлердің ішінен білезіктің ортасына төрт құлақ өрнегі, қос қапталына үш-үштен алты қос мүйіз өрнегі, екі басына да мүйіз өрнегі салынған түрін ерекше атауға болады. Зергерлік бұйымның келесі түрі жүзіктің де бетіне қошқар мүйіз өрнегі түсірілген.

Ою-өрнектің келесі түрі ең ежелгі өрнек космогониялық ою-өрнек болып табылады. Олар күн көзі, күн сәулесі, шыққан күн, ай гүл, айшық гүл. Бұл өрнектер саз балшықтан жасалған заттарда, ағаштан, жүннен жасалған бұйымдар мен архитектуралық декорларда кездеседі. Ою элементтері қоршаған ортадан алынған, олар: аспан денелері, ағып жатқан су, ирек жол, шоғырланған жұлдыздар т.б. көріністер. Ата-бабаларымыз космогониялық ою-элементтерін ыдыстарда қолдана отырып, өз өмірлерінен түрлі көріністер түсірген. Әсіресе сақ заманындағы мәдени мұралар мен материалдық заттардың қалдықтарынан қазақ ұлтының, ежелгі сақтардың мұрагері екендігі байқалады. Ежелгі сақтардың өнерінде бұл өрнектер молынан кездеседі. Ұлттық қолөнеріміздің озық үлгілері тұрмыстық бұйымдар, киіз үй жабдықтары, киім-кешек, ыдыс-аяқтарда космогониялық өрнектер бейнеленген. Мысалы, ғұн дәуірі ескерткіштерінде ежелгі өрнектің біріне жататын «ай гүл» өрнегі көп кездеседі. Ал, күн символы өрнегі архитектуралық декорларда, Жамбыл өңіріндегі Бабаджа Хатун мавзолейі фасадында, Орталық Қазақстандағы Алаша хан мавзолейінде кездеседі.

Ғылым мен білім, діни руханият, мәдени орталықтың үлкені — Отырар қаласының орнынан табылған, X–XI ғғ. тән көзенің мына бір түріне мойнынан төмен қарай айналдыра күн сәулесі деп аталатын космогониялық өрнек түсірілген. Аталған өрнек түсірілген заттың келесі түрі — ас ішетін ыдыс-аяқтардың әр түрлі көлемдегі қақпақтары. Мына бір қақпақ түрі бетіне айналдыра космогониялық өрнек түсірілген, одан төмен қарай тырнақша, сызықша тәрізді түсірілген өрнектер құлпытастың бір шетіне ғана салынған қақпақтың осы үлгілері көп кездеседі. Келе-келе бұл өрнектер ағаштан жасалған бұйымдар мен қазақтың жүннен жасалған бұйымдарының ішінде кілемде көп қолданыла бастады. Отырар өңірінде ағаштан жасалған ыдыс-аяқ сақтап қоятын асадалдың мына бір түрі ерекше көз тартады, оның екі ашпалы есігінің ортасына үлкен күн сәулесі өрнегі түсірілсе, оны айналдыра төрт бұрышына да майда күн сәулесі өрнегі орналасқан.

Әрбір үлкен қалаларда ұсталық, сүйек ұқсату, шыны өндірісі, зергерлік тәрізді көптеген қолөнер түрлері дамып, оларға қолданылған ою-өрнектер халқымыздың тұрмысы мен өмірі туралы құнды деректер береді. Ою-өрнектің келесі түрі өсімдік тектес. Оған — ағаш гүл, алма гүл, масақ гүл, тораңғы гүл, сегіз пісте, бәйшешек, қызғалдақ гүл, гүл бадам т.б. өрнектер жатады. Мұндай өрнектермен тұрмыста қолданылатын ыдыс-аяқтар, жүннен, ағаштан жасалған бұйымдар, қыз-келіншектердің әшекей заттары әшекейленген. Қазақстанның барлық өңіріндегі ескерткіштерде жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде табылған керамика тобына жататын ыдыстарда өсімдік өрнектері көп кездеседі. Мысалы, Тараздан табылған IV–VI ғғ. тән керамикалық бұйымдарда жапырақ, қауыз, ашылған гүл бейнелене келе, бір-біріне жалғанған жапырақтар саздан жасалған заттардың шеттерінде кездеседі. Сондай-ақ бір-бірімен жалғанған өсімдіктер бейнеленген

өрнектер IX–XII ғғ. оңтүстік-батыс Жетісудан табылған ыдыстарда кездеседі. Отырар керамикасына келер болсақ, бұл аймақтағы темір өндірудің ірі орталығы болған Құйрықтөбеден X–XI ғғ. жылтырақ керамика тобына жататын ыдыстарынан және жылтырақ емес керамика бұйымдарынан да өсімдік тектес ою-өрнекті кездестіреміз. Ал, XIV–XV ғғ. кезеңінде Отырар алқабында керамика қалыпқа құйылған өрнекпен дайындалған, бұл үшін арнайы қалып қолданылған. Археологиялық зерттеулер бойынша XV–XVI ғғ. қаланың өркендеуі жылтыратылған ыдыстардан байқалады. Тостаған, табақтарда, тәрелкелерде бейнеленген өсімдік өрнектер: өсімдік сабақтары, гүлдердің әр түрлі суреттері өзара үйлесім тапқан. Мысалы, Отырардан табылған мына бір ыдыста көк сырмен салынған суреттер әдетте күрделі өсімдік өрнектерін құрайды. Ақ жамылғыға көк түспен гүл жапырағы мен қауызы берілсе, тостағанның ортасына сегіз жапырақ өрнегі түсірілген, Отырар керамика жиынтығында біраз тостаған сынықтары бар, ыдыстардың түбінің безендірілуі әр түрлілігімен ерекшеленеді, бірінің ортасына төрт жапырақ, сегіз жапырақ, алты жапырақ түрінде өрнектер түсірілген түрі болса, енді бірінде белдеулер арасына шыршаға ұқсас өрнек түсірілген. XV–XVI ғғ. кезеңіндегі Отырар керамикасының Ташкенттің, Самарқандтың, Үргеніштің, Бұхардың керамикаларымен ортақ тұстары көп. Өсімдік тектес ою-өрнектер түсірілген бұйымдардың келесі тобы — металдан жасалған бұйымдар. Бұлар Қазақстанның барлық өңіріндегі қазба жұмыстары жүргізілген қалалардан табылды. Мысалы, б.э.д. III–II ғғ. тән Теңлік қорғанынан табылған (Шығыс Жетісудан) алтын қапсырманы атауға болады, оның бетіне үш жапырақ, лотос гүлі, сабағы түріндегі өсімдік өрнектері түсірілген.

Отырардан археологиялық қазба жұмыстары барысында бетінде өрнегі бар сақина, сырға, жүзік, білезік тәрізді зергерлік бұйымдар табылды. Әйелдердің тұрмыстық әшекей заттары өте күрделі ою-өрнекпен безендіріліп көзіне асыл тастар орнатылған. Әсіресе мыстан, қоладан жасалған бетінде өрнегі бар жүзіктер ерекше көз тартады. Бірінің беті төрт жапырақ болып келген, бетіне сердолик, лазурит, нефрит, яшма, гагат, агат, серпантинат, тау хрусталі т.б. көздер орнатылған жүзіктер кездеседі, бетіне төрт жапырақты ойма гүл өрнегі бедерленген жүзіктер де кездеседі. Отырардан табылған жалпақ сымнан соғылған жүзік ерекше көзге түседі. Сымның ұштары екіге айырылған, шет-шетінде тас қондыратын ұялары бар, ал тастың өзі түсіп қалған. Жүзіктің сынып қалған үш гүл қалқаншасы да қызығушылық тудырады, олар дұрыс алтыбұрыш түрінде берілген. Бірі тегіс, екіншісіне төрт күлтелі гүл салынса, үшіншісіне бір-бірімен қиылысып жатқан алты бұрыш кескінделген [5; 181]. Сондай-ақ әр түрлі көлемдегі білезіктер көп кездеседі, олар қимасы жалпақ, дөңгелек өрілген, шиыршықталған, пластинка тәрізді: алты бұрышты жыланбас білезіктер, төрт жапырақты гүлді, үш бұрышты, ширақталған өсімдік сабақтары бейнеленген білезіктер көп тараған. Отырардағы зергерлік өнердің жоғарғы деңгейде болғанын көрсететін алтыннан жасалған XII–XIV ғғ. тән иіс су ыдысының алтын қорабын атауға болады. Алтын қорап бес қырлы болып жасалған, түбі ашық үсті бес қатардан айналдыра сатыланып, бірте-бірте кішірейіп төбесі тәж тәрізденіп аяқталған, қақпағы бар. Әрбір қабырғасының төсегін торлап тоқыған. Қабырғаларының ортасында гүлдесте өрнегі бір текше көтеріліп жапсырылған, оның ортасына және айналдыра өте нәзік гүл өрнектері жапсырылған. Салмағы 6 грамм, 400 мг. Негізінен зергерлік әшекей бұйымдарды арнайы қалыптарда жасап шығарды. Мысалы, Отырартөбеден табылған XVI–XVII ғғ. тән қалыптардың бірі сырға жасауға, екіншісі тас агальматалиттен жасалған, олар білезік құюға арналса, үшіншісі салпыншақ, төртіншісі моншақ жасауға арналған, ал зімпара атты түрпілі құралды түрлі-түсті тастарды, металды, ағашты тегістеуге, өңдеуге, тазалауға қолданатын болған. Металдан жасалған бұйымның келесі түрі Отырардан табылған кісе белдіктің бөлшегі — айылбас, ондағы өрнектер өсімдік тәрізді болып келген. Ал Отырардан табылған қола сиясауытқа келер болсақ, өте бай өрнектелген. Оның жаны мен алмалы-салмалы қақпағындағы медальондарда берілген үйректің бейнесінің жан-жағын өсімдік өрнегі көмкеріп тұр.

Өсімдік бейнеленген заттың келесі тобы — айналар. Отырарда айна жасау орталықтары кеңейе түсті. Отырардан табылған мына бір айна түрі ерекше көз тартады. Диаметрі 7,5–8 см дискі түріндегі ернеуі бар және сырт жағының ортасында ілмегі бар бұйым. Бедерлі өрнегіне тән нәрсе — ортасындағы жапырақ тәрізді өрнек, ал оның айналасына сабақтары иілген және жүрек тәрізді пішіндермен үш жапырықшалардың қосылуынан тұратын айшықты өсімдік өрнегі болып табылады. Бұған ұқсас айналар XIII–XIV ғғ. қыпшақтар зираттарынан табылды [5; 171]. Лотос гүлі салынған айналар да кездеседі. Лотос гүліне ұқсас бейнелер Сібірден табылған X–XIII ғғ. айнасында бейнеленген.

Жасампаз халқымыздың қолынан шыққан әшекейлі бұйым нақыштарына қарай отырып, халық шеберлерінің ою-өрнек өнерін өмір мүддесіне, тұрмыс қажетіне асқан зейінділік тәсілмен пайдаланғанын көреміз. Өсімдік тектес ою-өрнектер келе-келе этнографиялық зергерлік бұйымдарда, ағаштан, жүннен жасалған бұйымдарда көп кездесе бастады. Өсімдік тектес өрнек түсірілген бұйымдардың кең таралған түрлері ағаштан жасалған кебежелер. Кебежелердің кескіні мен жасалу тәсілі барлық жерде бірдей әдіспен төрт қабырғасы, түбірі мен қақпағы, төрт қырлы төртқазық арқылы біріктіріліп жасалғанымен, кей аймақта қазықтар арқылы доғаланып, тік бұрышты болып иілген кәсек тәрізді жақтаулы әдіспен құрастырылып, екі көзді көші-қонға лайықталып төрт құлақты үлгіде жасалған. Отырар өңірінде кездесетін кебежелердің бетіне астыңғы және үстіңгі жақтауларының ортасына ала гүлді өрнек оның айнала шеттері ирек су өрнектерімен безендірілсе, көздері, яғни төрт бұрышты табакшалары және олардың араларындағы шабақ беттері, төрт үшкіл оның үстін баса қат-қабат түсірілген нүктелі шеңбер гүл табак ою-өрнектерімен терең оймышталып көркемделген. Музей қорында сақталған сүйекпен безендірілген кебеженің бетіне түсірілген ою-өрнек үлгілері келесідегі болып келеді: беткі жақтауларына айнала жиегіне нәзік ойылған майда төрт бұрышты және гүл тәріздес сүйек әшекейлері жүргізілген. Бетіне өсімдік тектес ою-өрнектер безендірілген үй жиһаздарының келесі түрі — ағаш кереует, оның бетіне жапырақты өрнектер түсірілген. Өсімдік тектес ою-өрнектер түсірілген бұйымның келесі түрі жүннен жасалған бұйымдар кілем, қоржын, сырмақ болып табылады. Кілем тоқу өнерінің кең өріс алып, бай мазмұн мағынағы ие болып одан әрі дамып отырған жері еліміздің оңтүстік өңірі. Олардың бетіне үш гүл, қос гүл өрнектері түсірілген. Ал, сырмақ сыру өнері еліміздің барлық өңірінде кең таралған, бетіне өсімдік тектес ою-өрнектер түсірілген сырмақтар Шығыс Қазақстанда көп кездеседі.

Дүние жүзі елдерінің барлығына да ортақ ою-өрнек болып саналатын геометриялық өрнектердің жүздеген баламасы бар. Ол архитектуралық ескерткіштерде, кілемдерде, ағаш пен тастан қашалған заттарда, археологиялық саздан жасалған заттарда көп кездеседі. Бұлар квадрат, ромб, төртбұрыш, үшбұрыш, алтыбұрыш, сегізбұрыш өрнектері. Мысалы, археологиялық саздан жасалған табак, леген, кеселерде геометриялық өрнектер өте көп кездеседі. Қазақстан қолөнері негізінен соңғы палеолит кезеңінде дами бастады (б.э.д. 35–30 – 12–10 мыңж.) Неолит өнерін зерттей келе, геометриялық ою-өрнек көп қолданылатыны анықталды. Ал, қола дәуірінде ою-өрнектер саздан жасалған заттар мен зергерлік бұйымдарда кездесе бастады. Сақ дәуіріне жататын жәдігерлерге келетін болсақ, оларда геометриялық ою-өрнектер көп кездеседі. Мысалы, Бесшатыр (б.э.д. V ғ.) қорғанынан және Ыссық қорғанынан (б.э.д. IV ғ.) табылған құмыраларда, саптыаяқтарда геометриялық өрнектер түсірілген. IX–XIII ғғ. саздан жасалған жәдігерлерде геометриялық ою-өрнектер көп қолданылады, осы ғасырларда жылтыратылған ыдыстар кең тарады. IX–X ғғ. тән Тараздан табылған саздан жасалған ыдыстарда шырша тәрізді, ассиметриялық сызықтар тәрізді геометриялық өрнектер түсірілген түрі көп кездеседі. Ал Отырардан табылған ыдыс бетіне геометриялық өрнек үстіне өсімдік тектес өрнек салынған түрі көп кездеседі. Бұл ғасырлардағы ыдыс сыртын өрнекпен толтыруға ден қойған. Суреттердің арасындағы бос жерлер нүктелермен, сызықтармен толтырылған.

Бір кездері саздан жасалған бұйымдарға, сүйекке, ағашқа түсірілген геометриялық үлгідегі ою-өрнектер келе-келе киізге, алаша, кілем, ағаштан жасалған үй жиһаздарына, зергерлік бұйымдарға салынатын болған. Отанымыздың қай қиырындағы қандай да бір тарихи-мәдени ескерткіштері мен киелі орындарын аралағанда сол жерлер жайындағы жазба деректер өз алдына, өңірдің абыз карттары мен өлкетанушы мамандарының, қолөнер шеберлерінің өз жаныңнан табылғанын қатты қалап тұрасың. Жоғарыда аталған қолөнер бұйымдары — сол қолөнершілердің жемісті жұмыстары. Археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған заттар ішінен жүннен, ағаштан жасалған бұйымдар тез бұзылатындықтан, өте аз кездеседі. Мысалы, б.э.д. I ғ. – б.э. I ғ. Ноин Ул қорғанынан табылған кілемде крест, квадрат тәрізді өрнектер түсірілген. Осы тәрізді ою-өрнектер квадрат, ромб тәрізді өрнектер жүннен жасалған бұйымның бірі сырмақта көп кездеседі. Ағаштан жасалған қолөнер бұйымдары — кебеже, сандық, киіз үйдің есігі, сықырлауық, асадал т.б. бұйымдарда геометриялық өрнектер кең қолданылған. Отырар музейінде бетіне геометриялық өрнектер түсірілген кебежелердің бірнеше түрі бар, оларға тоқталатын болсақ, кебеженің мына бір түрі алты жерден ромб тәрізді геометриялық фигуралар жонылып және ирек өрнектері сүйектен ойылған, әрбір сүйек әшекейлердің беттеріне ортасына ноқаты бар шағын шеңберлер сызылған, оның айнала шеттеріне ирек су өрнектерін сүйектен ойып жасаған. Оюлар кебеже бетіне күміс шегелермен шегеленген. Өлшемі: ұзындығы 47 см, ені 74 см. Сондай-ақ геометриялық өрнектер зергерлік бұйымдарда да түсірілген, олар: шолпы, шашбау, білезік, жүзік, сырға т.б.

Елбасымыз Н.Назарбаевтың өзі ұсынған «Мәдени мұра» бағдарламасында 2004–2006 жж. бар мен жоғымызды түгендеп, келер ұрпаққа аманаттау керектігі айтылған. Тарихи Отырар жерін халықаралық туризм орталығына айналдыру мақсатында Үкіметіміздің 2009 жылы шешімімен «Көне Отырардың өрлеуі» атты бағдарламасы қабылданды, түптеп келгенде, осы мәдени іс-шаралардың барлығы да орта ғасырда әлемдік деңгейге жеткен Отырар өркеніетін тәуелсіз Қазақстан жағдайында қайта өркендетуге, Отырардың мәдени ескерткіштерін сақтап, оны өскелең ұрпақтың рухани игілігіне айналдыру болатын. Ол игілік, сөз жоқ, біздің өскелең ұрпақтарымыздың парасатты, ұлттық тарихи құндылықтарымызды қастерлейтін, зиялы азамат болып өсуіне септігін тигізеді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Өмірбекова М.Ш.* Сақ тарихы мен мәдениеті. — Алматы: ЗиятПресс, 2004. — 52-б.
- 2 *Байбосынов К.* Жамбыл өңіріндегі тас мүсіндер. — Алматы: Өнер, 1996. — 22-б.
- 3 *Самашев З., Жетібаев Ж.* Қазақ петроглифтері. — Алматы: Иль-Тех-Кітап, 2005.
- 4 *Галимжанова А.С., Глаудинова М.Б. и др.* История искусств Казахстана. — Алматы: ИздатМаркет, 2006.
- 5 *Байпақов К.* Ежелгі және орта ғасырлардағы Отырар. — Алматы: Қазығұрт, 2007.
- 6 *Байпақов К.* Қазақстанның ежелгі қалалары. — Алматы: Аруна, 2005. — 41-б.
- 7 *Маргулан А.Х.* Казахское народное прикладное искусство. — Алма-Ата: Өнер, 1986. — С. 39.

А.А.Жумашова

Орнамент изделий Отрара

В статье рассматриваются вопросы, касающиеся узоров на предметах, найденных на городище Отрар и прилегающих к нему городищах отрарско-каратауской культуры, а также на предметах народного прикладного искусства XIX–XX вв., сделанных из войлока, дерева, металла, кости, ювелирных изделиях. Узоры на хумах, горшках, кружках, чашах, блюдах и др. видах керамической посуды и узоры на лучших образцах этнографических изделий XIX–XX вв. дают большую информацию о городской культуре и экономике, науке и искусстве, развитии общества. На основе изучения узоров на предметах, выставленных в казахстанских музеях, автором сделаны выводы о высоком духовном развитии, серьезных научных изысканиях в кочевом обществе.

A.A.Zhumashova

Ornament products of Otrar

In this article is shown the ornaments of things belonging to Otrar-Karatau culture which found in Otrar ruins which is located near Otrar and types of ornaments in jewellers belonging to the XIX–XX cc which are made of wool, wood, bone and metal. There were found jugs, pots, mugs, bowls, hums, gold, silver, copper, coins, things which are made of glass, metal with ornaments connected Otrar-Karatau culture during the archeological excavation in Otrar oasis. Our national manual labour and many information about ornaments in ethnographical things belonging to the XIX–XX cc gives us culture of town and economics, science and art, development of society. Looking at to ornaments in things which are in display in museums of Kazakhstan was shown people named nomads had scientific mind and great soul.

Р.М.Жұмашев, А.З.Жұманова

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

1991–2011 жж. кезеңіндегі Қазақстан Республикасындағы жастар саясатын жүзеге асырудағы негізгі бағыттар

Мақалада қоғамдық қатынастарды модернизациялауға сәйкестендіріп, қоғамды реформалаудағы жастарды тәрбиелеу барысында оларды қайта құрудағы қоғамның белсенді мүшесі және жанашылдықтың өкілдері ретінде білім алу, мәдениет саласындағы жағдайларына талдау жасалған. Қазақстан Республикасында жастар саясатының қалыптасып, жүзеге асуының негізгі бағыттарына төмендегі факторлар жатады: рухани фактор жастар саясатын дұрыс жүргізуге тірек болады; ұрпақ сабақтастығының болашақтағы өндіріс күшін арттыруға күші жететін білім мен мәдениет саласы. Бұл орайда білім саласындағы реформалар Қазақстанды әлемдік өркениетке, мәдениетке бастайтындай жүргізілуі тиіс. Мәдени өзгерістер саласында халықтың жастар тобы тоталитарлық құрылыс кезіндегі идеологиялық қыспаққа қарағанда демократиялық қоғам идеологиясына негізделген жаңа қағидалардың тасымалдаушылары болып табылады.

Кілтті сөздер: тәуелсіз Қазақстан, мемлекет, егемендік, жастар саясаты, демократия, студенттер, ұрпақ, шетелдік білім, тәжірибе.

Тәуелсіздік тізгінін қолға алып, ел болып еңсе көтергелі халқымыздың әлеуметтік-экономикалық, рухани жағдайының тұрақталып, қарышты қарқынмен дамып келе жатқанына куә болып келеміз. Әсіресе жастардың қоғам өміріндегі рөлін арттыруда мемлекет тарапынан барынша қамқорлық көрсетіліп жатқаны ақиқат. Мемлекетіміздің өзі жігерлі, қайратты жігіттей тас шайнап, мұз бүркетін кезеңін бастан кешіруде. Елдігімізді әлем танығалы 20 жылдың жүзі ғана болды. Әлбетте, 20 жыл — тарих үшін қас-қағым сәт. Десек те, бодандықтың қамытынан құтылып, ой-сананы сіңір болып кеткен ескі сүрлеуден шығарып, әлем назарын аударып, толайым табыстарға жетіп отыр. Осы ретте тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан күні бүгінге дейін жастардың әлеуметтік-экономикалық, саяси, мәдени салаларда атқарған рөлі ерекше байқалды. Оған дәлел ретінде жас кадрлардың жаңа заманға икемделіп, тәуелсіздік алған жылдары тұралап қалған елді аяғынан тік тұрғызуын айтқан ләзім.

Кез келген мемлекет дамуының тарихына көз жүгіртер болсақ, білім мен ғылымсыз, мәдениетсіз сол елдің рухани ғана емес, материалдық тұрғыда да дами алмайтынын аңғарамыз. Сонау тәуелсіздік алған жылдары қиындыққа тап болған, нарық қыспағына түскен Қазақстан мен бүгінгі заманауи ғылым, білім, мәдениеттің даму үрдісін ұштастырып, дамыту мүмкіндігіне ие болған Қазақстанды салыстыру мүмкін емес. Осыдан-ақ 1991–2008 жж. аралығында халықтың, әсіресе жас буынның мемлекет, қоғам өмірінің қозғаушы күші болғанын байқаймыз. Әрине, өтпелі кезең өткелдері Қазақстан тарихының аса жарқын көрінісіне айналды, ол жастар жөнінде жаңа көзқарас қалыптастырды.

Қазақстандағы жастардың жалпы саны 2008 жылғы 1 қаңтар бойынша 4,5 млн. жуық адамды құрайды. Яғни, қазіргі заманғы қазақстандық қоғамның құрылымында жас азаматтардың жастық категориясы республика халқының жалпы санының 27,8 % құрайды.

Жалпы, тәуелсіз Қазақстанның қалыптасуындағы маңызы зор мәселелердің бірі жастар саясатын, оның ішінде білім, ғылым, мәдениетті жүзеге асыру болып табылады. Елбасы Н.Ә.Назарбаев: «Біз бұл ретте жаңа құндылықтар жүйесіне тезірек бейімделіп кеткен, болашаққа жанаша көзқарасы бар жас ұрпаққа сүйене отырып, бұқаралық сананы төзімділікпен жаңғыртуға тиіспіз» [1], — деп айтқан болатын. Жастарға басымдық берілуінің басты себебі — ел демократиясы мен экономикасының дамуына оң ықпалын тигізеріне сенім мол болды. Осы үрдіс тоқсаныншы жылдардың басынан жүрді. Айталық, 1990 жылдардың басында жастарды жаңа технологияларды игеру мен төл өнімдер, интеллектуалды тауар шығаруға тарту ісіне көптеп тартты. 1991 жылдың соңына қарай Қазақстанда жастардың 44 ғылыми-техникалық шығармашылық орталықтары, мыңнан аса уақытша шығармашылық ұжымдар, 40 клубтар мен 200 үйірмелер жұмыс істеп тұрды. Олар балалар тағамдарының түрлерін, арматура, еліміздің құбыр жүйесі мен қазандық-демеушілік құрылғылар жүйесі үшін форсундар, косметикалық, емдік, жуатын бұйымдар, құралдар жасап

шығарды. Жастардың ғылыми-техникалық шығармашыл орталықтары (ЖҒШО) ел экономикасының ілгерлеуіне едәуір үлес қосты. «ЖҒШО-ның кейбір орталықтары шетелдермен байланыс орнатып, өз филиалдарын ашты. Алматыда «Контакт» ЖҒШО орталығы Болгарияда филиалын ашып, есептеу мен ақпараттың техника саласында Польша, Венгрия, Вьетнаммен байланыс орнатты. Шымкенттегі «Жастар» орталығы Финляндиядағы фармацевтика фирмасымен бірлесе отырып, эфедрин шикізатын кешенді өндеуді бастады.

Әйтсе де «Қазақстанда 1990-шы жылдары білімге, ғылымға және мәдениетке бөлінген шығындардың төмендеу үрдісі жүріп жатты. Олар қазіргі кезде, түрлі бағалау бойынша, жалпы ішкі өнімнің 0,5–1 %-ын ғана құрайды, ал орташа және дамыған мемлекеттерде бұл көрсеткіш 3–7 %-дан түспейді [2; 28]. Әлбетте, ҚР «Мемлекеттік жастар саясаты туралы» Заңының 7, 10-баптарында бекітілген ғылыми шығармашылыққа араласу мен рухани кемелдену, білім алу тұрғысында әлеуметтік қызмет көрсетуді алуға жастар құқығының кепілі ретінде сан түрлі білім алудың формаларын жасап, әрбір жастың рухани мүмкіндігін дамытуға септігін тигізді. Десек те, олар бірден іске асқан жоқ, жыл сайын нарық қатынастары мен уақыт талаптарын, қоғамда бекітілген халықаралық нормалар ескеріле отырып жүргізілді. Соның нәтижесінде оқу орындарының мәртебелері әкімшілік тұрғыда көтеріліп, институт, университет, академия мәртебесіне ие болды. Осы үрдіс жастардың білім, ғылым, мәдениет саласында ықпалын арттырды. Білім сапасына көңіл бөліне бастады. Біртіндеп дәстүрлі қабылдау емтихандары тестілеуге ауыстырылды, қоғамдық-саяси пәндер блогы қысқарып, оқытушылар құрамының жүктемесі ауырлай түсіп, еңбекақының уақытылы төлемеу белең алды. 1992 жылдан бастап барлық оқу орындарының студенттер саны қысқара бастады. Нарықтық кезеңге тап болған жағдайда жастардың интеллектуалдық, шығармашылық, эвристикалық қабілеттерін төмендету тенденциясы байқалды.

Қоғамда, мемлекеттік басқару органдарында жастар рөлін арттыру мақсатымен қызметке жас мамандарды тарту ісі қолға алынды, жастарға, әсіресе ауыл жастарына арнайы жеңілдіктер жасалды. Барлық жоғары мен арнайы оқу орындарында ауылдық квота қосылған. 1994 жылы ауыл квотасына бөлінген бағыттар бойынша 3160 өтініш жазылып, 1966 өтініш қабылданды. Бұл арыз бергендердің 62 % құрайды. Сонымен бірге, жалпы алғанда, ауыл жастары талапкерлер қатарында 51,4 %-ын құраған. 1995 жылы ауыл жастары үшін квота көбейіп, жоғары оқу орындарында 2570 адам, арнайы оқу орындарында 3395 адамды құрады [2; 17].

Қазақстан Республикасы Статистика агенттігінің жоғары оқу орындары және ондағы студенттер және профессор-оқытушылар құрамының саны көрсеткіштеріне қарар болсақ [3] (1-кесте):

1 - кесте

Жоғары оқу орындары және ондағы студенттер және профессор-оқытушылар құрамының саны

Оқу жылдары	Жоғары оқу орындар саны, бірлік	Студенттер саны, адам	Профессор-оқытушылар құрамының саны, адам
1	2	3	4
1990/1991	55	287367	21955
1991/1992	61	288371	23230
1992/1993	63	280737	24080
1993/1994	89	276715	25036
1994/1995	101	275347	31144
1995/1996	112	272715	31990
1996/1997	111	280783	29766
1997/1998	133	293465	24678
1998/1999	144	318755	27127
1999/2000	163	365385	26996
2000/2001	170	440715	29577
2001/2002	185	514738	34508
2002/2003	177	590982	37602
2003/2004	180	658106	40972
2004/2005	181	747104	42333

1	2	3	4
2005/2006	181	775762	43382
2006/2007	176	768442	42788
2007/2008	167	717053	41207
2008/2009	143	633814	37814
2009/2010	148	610264	39155

Бұл 1-кестеден жоғары оқу орындар мен студенттер санының жыл сайын көбейе түскендігін көреміз.

Жастар мәселесі мен саясатын зерттеуде бүгінгі таңда егеменді республика қалыптастырудың жаңа тарихын ескеру өзіндік ерекшелігі болып табылады. 1991 жылы тәуелсіздік алған кезде жаңа нарықтық қатынастарға көшкен кезде әрі мемлекеттік құрылымның жаңадан институттарға бөлінген кезде ғылым саласындағы ұғынықтылық және әдістемелік аппаратты ғылым саласында қайта қарастыруды қажет етеді. Жастар Қазақстан Республикасының 14 жастан 29 жасқа дейінгі азаматтары» [4] делінген. Яғни еліміздегі жастардың ролін мемлекет айқындап берді деуге толық негіз бар.

Біліммен қатар ғылымды дамытуға алғышарттар жасалды. «Үш жүзден аса дарынды студенттер мен аспиранттар конкурстық негізде шетелге оқуға жіберілді (батыс мемлекеттері мен АҚШ-қа — 2762 адам, ТМД елдеріне — 218 адам). Сонымен қатар ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың халықаралық «Болашақ» стипендиясын тағайындау туралы» Жарлығына сәйкес, 1994–1995 жылдар сұрыпталып, 370 степендианттар жіберілді. Шетелдегі оқу орнына төленетін ақша көлемі 25 мың АҚШ долл. құрады [5; 24]. Осы жағдайларға қарап отырып, біз мемлекеттің жастардың білім мен ғылым, мәдениет саласына жаңа леп әкелеріне сенім артқанын аңғарамыз. Сонымен бірге «Антас» қазақ-неміс орталығы 1992 жылы Оралда жергілікті жастар үшін менеджмент курсы, компьютер техникасының негізін, бухгалтерлік іс, салықтық заңнамалар негізі бойынша курстар ұйымдастырды. Саратовтың «Сайколледж» ғылыми фирмасының мамандарының көмегімен оқушылар сирек кездесетін психотехникалық сәттілік туралы білім ала бастады. 1995 жылы АҚШ-тың халықаралық даму агенттігі және «Еуразия» қоры «Антасқа» 22000 АҚШ долл. көлемінде қайырымдылық грант бөлді. Мұндай қаржыға білім беру орындарының жұмысшылары ақысыз білім бағдарламасын жасады. Жаңа оқу орнының дамуы үшін Англиядағы Шеффилд Университетінен білікті мамандар шақырылды. Мұндай істің нарық шартына сай жүзеге асуын Қазақстандық менеджмент және экономикалық болжау институтының қаржылық және басқару бағытынан көруімізге болады. Бұл институтты бітірушілер — экономиканың және іс әкімшілігінің магистрлері дәрежесі жоғары, төлемақысы жақсы төленетін жұмыс орындарына орналасады және олар шет тілін міндетті түрде меңгерген болуы керек.

Жастардың ғылымға деген көзқарасы 1990-жылдардың басында байқалды. Мұндай құбылыстың себептері ғылымның дәрежелі басқару және қаржыландырудың салаларында көрініс тапты. Яғни бюрократия ғылымнан зор күшке айналды. Мемлекетіміздегі көп салалы институттарда ғылым мәселесі маман-ұйымдастырушылар үшін өзектілігін жоймады. Көптеген ғылымдардың қорындағы монополия мынандай кейіпте болды. Зерттеу тақырыбы нәтижелерінің басылымға берілуі, қорғауға жіберілу және талқылау, аспиранттар мен кандидаттардың ғылым саласында азаюы; 1991 жылдың басында республиканың ғылым саласындағы қызметкерлерінің 38 % жастар құрады; кандидаттар — 12,3 %-ын, ғылым докторлары мүлде болған жоқ. Сол жылдары республикада кандидаттардың орташа жасы — 43, жас докторлардың орташа жасы 59 жас болды.

Ғылыми мекемелер мен ғылыми қызметкерлердің жалпы санының күрт төмендеуімен 400 адамға көбейді. Егер 1988 жылы республикада 4 мың ғалым болса, соның ішінде 800 доктор және 13 мыңнан астам ғылым кандидаттары еді. Ал 1995 жылдың соңына қарай ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарды 289 ғылыми мекеме, соның ішінде 111 ғылыми-зерттеу институттары; 56 жоғары оқу орындары, 28 жеке құрылымдық бюролар жүргізді. Сонымен қатар 262 тәжірибелік өндіріс орындары, 600-ге жуық ғылыми-өндірістік бірлестіктер мен өндіріс орындары жұмыс істеді. Ғылыми жұмыстармен 30 мың адам, соның ішінде 1012 ғылым докторлары мен 7302 ғылым кандидаттары айналысты [6].

Аталмыш кезеңде ғылыммен айналысатын жастардың 3 есеге кемуі аспирантура мен ізденушілікке ешқандай байқаулардың болмауы себеп болды. Дегенмен Қазақстан ғылымы әлемдік

деңгейлік бетбұрыс жасады. 1995 жылы Президент және республика Үкіметінің шешімімен ғылыми технологиялық бағыт бойынша жұмыс істеуге негізделген 4 ұлттық орталық құрылды. Бұл орталықтар аталған республикалық ғылыми-техникалық бағдарламалар бойынша басты ұйымдарға айналды. Атап айтар болсақ, ядролық минералды шикізатты өндіру, радиоэлектроника және байланыс, биотехнология бағдарламалары еді. Бұлар ғылымның аталған салаларын дамытып, бәсекеге қабілетті өнім шығаруға негізделген болатын. Ғылым саласында қызмет көрсетуші компаниялармен бірге ғылыми мекемелер мен жоғары оқу орнымен байланыс жасайтын кіші және орта фирмалар мен өндіріс орны құрыла бастады. 1995 жылы осындай кіші жастар фирмасы қызмет атқарып, олардың көптеген қызметкерлері Ғылым және жаңа технологиялар министрлігі мен Жастар ісі, туризм, спорт министрлігінің көмегімен «Кроскорпорейшн» (АҚШ), «Фесто» (Германия) сияқты ірі фирмалармен іс-тәжірибеден өтті. Білім берудің 50 жылдығына арналған Ғылым академиясының сессиясында сөйлеген сөзінде Елбасы ғылымның жас әлеуетін сақтау үшін олардың дайындығын тездетіп, оны мектептер мен институттардан бастау керектігін айтты. «Біздің мақсатымыз — қазіргі жағдайларда қолдануға келмейтін идеялар жүгін арқаланбаған ғылымның жаңа буынын дайындау. Ең алдымен бұл қоғамдық ғылымдарға қатысты. Біз жылда мемлекет қаржысымен «Болашақ» бағдарламасы бойынша шет елдерге жүздеген жас студенттерді, оқытушыларды, аспиранттарды жіберуіміз тегін емес» [7]. Осылайша Елбасының өзі ғылым саласында жастардың рөлін арттыруға қолдау көрсетті.

Республика жоғары оқу орындарындағы профессор-оқытушылар қатарының өсіп шығуы, олардың кәсіби шеберлігінің артуы мәселелері әрқашанда жоғары мектеп саласындағы саясаттың ажырамайтын бөлігі болып табылады. Қазіргі кезде жоғары оқу орындарында қызмет жасап жүрген 41 мыңнан аса педагог-ғалымдардың 2520-сы ғылым докторлары болса, 11610-ы — ғылым кандидаттары [3].

Астанадағы Еуразиялық университеттің студенттерімен кездесу кезінде Президент Н.Ә.Назарбаев білім беру жүйесін реформалау мәселесіне тоқталып, оның мақсаттылығы мен көп деңгейлігіне, мазмұнының жаңаруына және білім беру жүйесін басқаруды демократияландыру қажеттігін алға тартқан болатын. Бұл да жастардың қоғам өміріне елеулі рөл атқарып, терең білім алуына серпін берді. 1996 жылдың 9–10 қазанында өткен Қазақстан жастарының бірінші форумында ел Президенті Н.Ә.Назарбаев: «Жастардың алдында тұрған негізгі міндет — өз білімдерін арттыру» [8; 2], — деп айтқан болатын. Елбасы мемлекет тегін орта білім алуды қолдайтынын айтып, мектептер заңды тұлға мәртебесін иеленуіне септігін тигізді. Демек, мектептерді бюджеттен өзге табысқа салынатын салықтардан босатып, жастар үшін жаңа буын оқулықтарын шығару, білім ордаларын компьютермен қамтамасыз ету, бағдарламалар жасау секілді көмек көрсетті. Сонымен бірге жас мамандарды шет елге тәжірибе алмасуға жіберуі — мемлекеттің жастардың білім, ғылым, мәдениет саласындағы атқарар рөлін айқындай түсті. Елбасы білім беруді дамытуды қамқорлыққа ала отырып, Қазақстандық менеджмент институтын аймақтарда құруды қолға алуды ұсынды. Осы жиында Н.Ә.Назарбаев білім саласындағы мемлекет саясаты жайлы ой қозғап: «Білімді біртіндеп жинау керек. Ал ең бастысы, жастардың білімге деген құштарлығы болуға тиіс, онсыз барлық бастаулар нәтижесіз болады» [8; 2], — деді. Расында, жастардың өмірлік маңызы зор мәселелердің бірі — білім алу, кәсіби дайындығы болып, оны мүмкіндігінше ғылыммен ұштастыру қажет.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында Қазақстанның мәдениет саласы да тоқырауды бастан кешірді. «Мәдениет саласына нарықтық қатынасты енгізу оның инфрақұрылымының бұзылуына әкелді, ал сонымен бірге балалар және жасөспірімдер кітапханалары, кинотеатрлары, оқушылар алаңы, жас техник, натуралистер, балалар театрлары және басқа да бірлестіктердің жойылуына әкеп соқты. Осылайша, 1991 жылы Қазақстанда 2391 балалар және жастар клубы және 10958 киноқондырғылар жұмыс істесе, 1995 жылы олардың 1139-ы және 2167-сі ғана қалған [9; 271]. Яғни мәдени инфрақұрылымның күйреуімен жастардың мәдениет саласындағы белсенділігі өздігінен әлсірей түсті. Мәдениет үйлерінің көбі Ақтөбе, Қарағанды, Семей және Оңтүстік Қазақстан облыстарында жекешеленіп, әсіресе Ақмола, Ақтөбе, Батыс Қазақстан, Көкшетау және Солтүстік Қазақстанда, 626-дан 1170-ке дейін киноқондырғылар жеке тұлғаның қолына өтті. Мәдениет үйлері, оқушылар сарайының қаржыландырылуы кәсіпорындар мен өндіріс орындары арқылы жүргендіктен, нарық қыспағына орай қысқартулар жүріп жатты. Өйткені мемлекет тарапынан кәсіпорындарды қаржыландыру қиындық тудырып, кәсіпорындар мәдени-ағарту орындарын қаржыландыруға шамасы жетпеді. Себебі мекемелерді жалға алудың қымбаттауы, оларды қамтамасыз етуге бағытталған бюджеттік қағаз ақшалардың қысқаруы — кітапханалар мен мәдени клуб органдары жүйесі

байланысының 1991 жылдың 1 жартысында 1287 және 1642-ге дейін қысқарып, субмәдениеттің жаппай көтерілісіне ұласты. Субмәдениеттің негізгі нышандары — жастардың дәстүрді байлықтардан бас тартып, контрқұндылықтарға, яғни сөз еркіндігі, жаңа өмірге жеке қатысы алдыңғы орынға шықты. Жастардың мәдениеттен алшақтауы, бос уақыттың көптігі қылмыстық істерге баруға итермеледі. Әйтсе де, жағдай сәл де болса түзеліп, қоғамдағы, мәдениет саласындағы жастар рөліне көңіл бөліне бастады. Дарынды жастарды қолдау мақсатымен 1992 жылы 11 наурыздағы Министрлер кабинетінің № 686 қаулысы бойынша жастарға өндіріс, ғылым, мәдениет, өнер саласындағы жетістіктері үшін берілетін «Дарын» мемлекеттік жастар сыйлығы тағайындалды. Осы жылдары 31 адам оның лауреаты атанды [9; 271]. «Тұрмыстың мәңгі проблемаларына өнер құралдары арқылы тиімді ықпал ету мақсатында синтездеуге талпыныс жасалды. 1995 жылы Алматы қаласында «Мир полярных сил» атты жастар шығармашылық топтары пайда болды. Сондай-ақ «Көксерек», «Асса» тәуелсіз көркем галерея, авангардтық бағыттағы «Жаңа академия» шығармашылық топтары құрылды. Міне, осылайша мемлекет нарықтың қатал кезінде жастарды эстетикалық жағынан тәрбиелеп, белгілі бір деңгейде ықпал етті.

Мемлекеттік органдар Қазақстан Республикасының заңнамаларына сәйкес, жастарға арналған әлеуметтік инфрақұрылымдардың объектілерін құру мен жұмыс жасауын қамтамасыз етеді.

Республика бойынша жастарға арналған мына әлеуметтік инфрақұрылымдар объектілері жұмыс жасайды: кітапханалар — 3664 бірлік, клуб түріндегі мәдениет мекемелері — 2409, мұражайлар — 187, театрлар — 51 бірлік.

Музыкалық мәдениет саласында қазақстандық шоу-бизнесі дамытуға талпыныс жасалды. 1992 жылдан бері өткізіліп келе жатқан «Жас қанат» атты поп-музыка байқау жастардың мәдениет саласындағы рөлінің артуына септігін тигізді. Сонымен, өтпелі кезеңнің ерекшеліктері мен нарықтық қатынастың құрылуы қоғамдағы жастардың білім, ғылым, мәдениет саласындағы байланыс жиынтығы мен жүйесін түбегейлі өзгертті.

Жастардың білім алуының маңызды мәні бар. «Білімді дамыта білмейтін ел ХХІ ғасырда күйреуге ұшырайды» — Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқына 2005 жылғы жолдауынан алынған бұл қағида ең алдымен жастарға қатысты.

«Инновациялар мен білім беру арқылы білімдер экономикасына» деген дәрісінде Н.Ә.Назарбаев білімді адамдарды осы ғасырдағы адамзат дамуының негізгі қозғаушы күші деп атады. «Адам білім алу үдерісінде білім алып қана қоймайды, сонымен қатар білімді қолданудың жаңа мүмкіндіктерін іздеу қабілетіне де ие болады. Міне, осы себепті де мен білімнің жоғары деңгейі дегеніміз оның иесінің жоғары қабілеттері де деген сөз деп есептеймін», — деп атап көрсетті Елбасы өзінің «Қазақстандық жол» деген еңбегінде [10].

Республиканың жоғары оқу орындарында 2001/2002 оқу жылының басында 513 324 адам, 2008/2009 оқу жылында 633 814 адам оқыды [11]. 2004 жылы Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2005–2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының қабылдануы білім берудің сапасын көтеруге бағытталған түбегейлі шаралар қолдану қажеттігінен туындады. «Қазақстан жоғары оқу орындарының міндеті — әлемдік стандарттар деңгейінде білім беру, ал біздің жетекші жоғары оқу орындарының дипломдары дүниежүзінде танылуға тиіс», — деп атап көрсетілген Қазақстан Республикасы Президентінің 2005 жылғы сәуірде Жамбыл облысын аралаған жұмыс сапары кезінде Тараз қаласында жастар алдында сөйлеген сөзінде Н.Ә.Назарбаев республиканың болашағы білімді ұлт екенін ерекше атап көрсетті. Осыған байланысты мемлекет білім беру жүйесін сапалық жаңа деңгейге шығару үшін, алынған білім халықаралық стандарттарға сай болуы үшін өзіне байланыстының бәрін жасайтын болады. 2005 жылғы мамырда Орал және Ақтөбе қалаларында студент жастар алдында сөйлеген сөздерінде Қазақстан Республикасы Президенті жастардың алдына еліміздің бәсекеге қабілеттілігін арттыру міндеті қойылғанын атап айтты. Ал бұл үшін үздік білім, шетел тілдерін меңгеру, компьютерде жұмыс істей білу, толеранттық керек.

Президенттің 2005 жылғы жолдауында Қазақстанда барынша тапшы және кадрларды шетелден тартуға тура келіп отырған техникалық мамандықтарды бірінші кезекте дамыту қажеттігі нақты айтылған. Студенттердің білім алуын бюджеттен қаржыландырудың бірыңғай жүйесін құру мақсатында Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаев Үкіметке берілетін білім гранттарының көлемін білім беру кредиттері есебінен 50 %-ға арттыруды, осымен бір мезгілде екінші деңгейдегі банктер арқылы студенттерді кредиттеудің қазіргі заманғы жүйесін құруды және бұл кредиттердің қайтарылуы жөніндегі мемлекеттік кепілдіктерді қамтамасыз етуді тапсырды. Гранттар

мен кредиттер талантты жас адамдарға олардың инженер немесе технолог боламын деген тілектерін жүзеге асыруда мемлекеттің нақты көмегі болып табылатынын атап айтып, Президент жеке меншік секторды да бұл іске белсене қосылуға шақырды.

Жолдаманың орындалып отырғанын 2005/2006 оқу жылында жоғары кәсіптік білім мамандарын даярлауға қатысты мемлекеттік тапсырыстың мәліметтері де көрсетеді. Білім беру гранттарының саны білім беру кредиттері есебінен 50 %-ға артты. Педагог кадрлар даярлауға арналған гранттардың саны 5000-ға көбейді. Президенттің болашақтың жоғары технологиялы және ғылым көп қажетсінілетін өндірістердің кадрлық әлеуетін құру жөніндегі тапсырмасына 10 660 грант бөлінді, мұның өзі алдындағы жылдағыдан 700 орынға көп. Гранттардың саны жаратылыстану ғылымдарына 11 %-дан астам, ауыл шаруашылық мамандарына 8 %-дан астам көбейді. Гранттардың едәуір үлесі медицина мамандықтарына 2245 орын келеді, ал бұдан екі жыл бұрын олар 1500-ден сәл көбірек болатын. Жастардың белгілі бір топтарына, соның ішінде ауыл жастарына арналған квоталар сақталды. Мыңнан аса студент Президент стипендиясына ие болды, 146 мемлекеттік атаулы стипендиялар белгіленді, грант бойынша оқитын студенттерге берілетін қаржы көлемі де ұлғайтылды. ҚР БҒМ жанынан мемлекеттің жүзпайыздық қатысуымен акционерлік қоғам құрылып, онда студенттік кредиттеуді қаржыландыруға арналған қаржы жинақталатын болды [12; 209].

2008 жылғы желтоқсанда ҚР Үкіметінің қаулысымен республиканың Білім және ғылым министрлігінің 2009–2011 жылдарға арналған Стратегиялық жоспары бекітілді, оның міндеті бәсекеге қабілеттілік пен орнықты әлеуметтік-экономикалық өсуді қамтамасыз ететін тиісті салаларда мемлекеттік саясатты қалыптастыру мен дамыту деп белгіленген. Мемлекет дағдарысқа карамастан, оқу ақысын төлеуге деген қаражатсыз қалған студенттерді қолдады. Президенттің 2009 жылғы жолдауында мемлекет студенттерге арнап қосымша 11 мың грант пен 40 мың кредит бөлетіні атап айтылды [13; 6].

2009–2010 оқу жылында мемлекеттік білім беру тапсырысының шеңберінде 33 840 студент кез келген отандық университетте немесе шетелдік жоғары оқу орнының қазақстандық филиалында өндірістен қол үзіп оқу формасы бойынша оқи алады. Гранттардың едәуір бөлігі — 11 465 — техникалық мамандықтарға, 8075 — педагогикалық мамандықтарға, 5000 — медициналық және 1600 ауылшаруашылық ғылымдарына келеді. Оқудың сырттай оқу формасына түскісі келетін талапкерлерге келсек, онда мемлекеттік тапсырыс шеңберінде оларға тек білім беру мамандықтарына арнап, 1000 грант көзделген.

Дәстүр бойынша білім беру гранттарын алуға «Алтын белгі» иелерінің, сондай-ақ халықаралық олимпиадаларда, ғылыми жарыстарда жеңіп шыққандардың, халықаралық және республикалық орындаушылар конкурстары мен спорт жарыстары лауреаттарының басымдықтың құқығы сақталады. Оқуға түсуде мүгедек, жетім талапкерлерге, сондай-ақ қазақ ұлтының Қазақстан азаматы емес өкілдеріне белгілі бір жеңілдіктер берілген. Ауыл жастарына да 30 % пайыз қабылдау квотасы белгіленген, бірақ бұл ауылдың әлеуметтік-экономикалық дамуын анықтайтын мамандықтарға ғана қолданылады.

2008 жылғы шілдеде ҚР Президентінің Жарлығымен Қазақстан Республикасында техникалық және кәсіптік білім беруді дамытудың 2008–2012 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы бекітілді. Ол экономика салалары мен жұмыс берушілерді бәсекеге қабілетті машықтары бар және білімін жалғастыруға әлеуеті жеткілікті техникалық және қызмет көрсету еңбегінің білікті мамандарымен қамтамасыз ету үшін техникалық және кәсіптік білімнің сапасы мен қолжетімділігін арттыруды көздейді. Бағдарламаның жүзеге асырылуы жастардың, олардың әр түрлі топтарының еңбекке қабілеттілігін арттырады. 2009 жылы, мәселен, жетім балалар еңбек нарығында талап етілетін мамандық алатын кәсіптік лицей-интернат ашылды. Бұл — ҚР Президентінің «Қазақмыс» корпорациясы жүзеге асырған идеясы. Лицейде болған кезінде Президент бұл жобаның бизнестің әлеуметтік жауапкершілігінің жарқын мысалы екенін атап айтты [12; 210].

Дарынды жас адамдарға шетелде оқу үшін мүмкіндіктер қамтамасыз етілуде. Бұл оқудың формалары әр алуан. Мәселен, 1993 жылғы қыркүйекте Н.Ә.Назарбаев Австрияға Туризм мен менеджмент институтына оқуға бара жатқан бір топ қазақстандық жастармен кездесті. Кездесу кезінде ол қазірдің өзінде үш мыңнан аса қазақстандықтардың алыс шетелдегі қысқа мерзімді курстарда оқып келгенін, ал қазіргі топ Мемлекет басшысының арнаулы қоры есебінен оқудың толық курсына бара жатқан алғашқы топ екенін атап айтты. 1996 жылғы қыркүйекте Президент Н.Ә.Назарбаев өзінің резиденциясында М.В.Ломоносов атындағы ММУ-ға оқуға бара жатқан жас қазақстандықтарды қабылдап, жылы лебіз, игі тілегін білдірді [14].

Президенттің халықаралық «Болашақ» бағдарламасы барынша танымал болып отыр. Бұл бағдарлама ҚР Президентінің Қазақстан халқына арнаған 2005 жылғы жолдауында бейнеленген: жыл сайын оның шеңберінде үш мың таңдаулы студентке әлемнің жетекші жоғары оқу орындарында оқу үшін республикалық бюджеттен қаржы бөлініп отырады. ҚР Президентінің «Болашақ» халықаралық стипендиясы берілетін талапкерлерді іріктеу ережелері өзгертілді. 2005 жылдан тек магистр және доктор дәрежелерін (PhD) алу үшін ғана емес, сонымен қатар Қазақстан үшін басымдық мамандықтар бойынша бакалавр дәрежесін алу үшін де беріледі. 2008 жылғы 30 қаңтарда Астанада «Болашақтың» 15 жылдығымен байланысты осы бағдарламаның түлектері мен стипендиаттарының форумы болды. Форумға қатысушылар Мемлекет басшысымен кездесті. Елбасы сөйлеген сөзінде бағдарламаны дамытудың жаңа бағыттарын анықтап берді, бұлар: ауыл жастарына арналған стипендиялар санын көбейту, әсіресе аймақтардан келген мемлекеттік қызметкерлерге квоталар бөлу, «Халықаралық бағдарламалар орталығы» АҚ негізінде Әлемдік тілдер мектебін ашу, стипендиаттардың мемлекеттік органдарда, ҒЗИ-ы мен ұлттық компанияларда машықтанудан өтуі [5; 10].

Жастардың Дельфий ойындары туралы айтқан жөн, олар өнердің төрт дәстүрлі және қазіргі заманғы екі түрі бойынша жарыс болып табылады. Олар халықаралық, сондай-ақ ұлттық ауқымда өткізіледі. ТМД-ға қатысушы-мемлекеттердің алғашқы Дельфий жастар ойындары 2002 жылғы қыркүйекте Брянск қаласында өтті. Олар халықтардың мәдени мұрасының сақталуы мен молайтылуына, Достастық мемлекеттері жастарының берік мәдениетаралық байланыстарын құрып, достығын дамытуға ықпал етеді. Жастарының бірінші ұлттық Дельфий ойындары 2005 жылғы қыркүйекте өткізілді [12; 212].

2009 жылы тамызда Алматыда Қазақстанның көшбасшыларының қауымдастығы ұйымдастырған халықаралық Ортаазиялық жастар лагері болды. Форумның тақырыбы — «Жастардың елдің және аймақтың дамуына қатысуы». Оған Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түрікменстан және Өзбекстанның жастар ұйымдарының жасы 16-дан 23-ке дейінгі 120 өкілі, сондай-ақ Орталық Азияның бес республикасынан мемлекеттік органдардың өкілдері, Ресейден, Молдовадан, Түркиядан және Македониядан келген қонақтар қатысты. Жас көшбасшылардың елдің және аймақтың дамуы үдерістеріндегі, өскелең ұрпаққа білім беру, еңбекке орналастыру, салиқалы өмір салтын дамыту мәселелерін шешудегі белсенділігін арттыру секілді көкейтесті тақырыптар талқыланды.

Жастар саясатын аймақтың, сондай-ақ ұлттық деңгейде жүзеге асыру үшін ынтымақтастықтың екіжақты бағдарламаларын жүзеге асырудың маңызды мәні бар.

2009 жылғы сәуірде ҚР Парламенті Мәжілісінде білім беру жүйесі арқылы Қазақстан жастарының патриотизмін нығайтуға арналған «дөңгелек үстел» болды. Оны «Нұр Отан» халықтық-демократиялық партиясы парламенттік фракциясының жанындағы Әлеуметтік кеңес, ХДП, парламентаризм институты және ҚР Білім және ғылым министрлігі ұйымдастырды. Халық қалаулылары мүдделі мемлекеттік органдардың өкілдері мен ғалымдар өскелең ұрпаққа патриоттық тәрбие беру жөніндегі жұмыстың жайы мен перспективаларын, сондай-ақ 2010–2014 жылдарға арналған жастар саясатының мемлекеттік бағдарламасының жобасы жөніндегі ұсыныстарды талқылады. Бағдарламаның жобасы ҚР БҒМ Дене мәдениеті ұлттық ғылыми-практикалық орталығында қазақстандық патриотизмді қалыптастыруға арналған «дөңгелек үстелде» талқыланды.

Президенттің 2009 жылғы жолдауында қазақстандықтарды жұмыспен қамту стратегиясын жүзеге асыруға ерекше назар аударылған. Еңбек нарығын дамытудың бір бағыты ретінде әлеуметтік жұмыс орындарын ұлғайту және жастар практикасын ұйымдастыру белгіленген. Үкіметтің 2009 жылға арналған іс-қимыл жоспары болып табылатын және негізгі мақсаты халықты жұмыспен қамтамасыз етуді көздейтін «Жол картасында» бұл мәселелерге тиісінше орын бөлінген. 2009 жылдың бірінші жартыжылдығында елдің әлеуметтік-экономикалық дамуының қорытындылары бойынша 2009 жылғы шілдеде Президентте Үкімет мүшелерімен болған кеңесте жүзеге асырылып жатқан тұрақтандыру шараларының оң барысы ретінде экономиканың ұшпайыздық өсімі, инфляцияның баяулағаны және жұмыссыздықтың, әсіресе жастар арасында айтарлықтай азайғаны (6,5 %-ға дейін) атап көрсетілді [13; 8].

Ауыл жастары ерекше көңіл бөлуді талап етеді, олардың проблемаларын шешуде де жұмыспен қамту бірінші дәрежелі орын алады. Ел Президентінің 2003 жылғы 10 шілдедегі Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының ауылдың аумақтарын дамытудың 2004–2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы ауыл жастарымен жұмысты жақсартуға кең өріс ашты. Мықты шаруашылықтарда жас ұрпақты дамыту үшін қолайлы мүмкіндіктер қалыптасуда.

Қазақстан ауыл жастарының одағы (ҚАЖО) белсенді ұстанымын жалғастыруда. Бүкіл республика бойынша аймақтық өкілдіктері бар ҚАЖО ауыл жігіттері мен қыздарының қаладағы құрдастарымен білім деңгейі тең болуына, олардың әкімдіктер мен мәслихаттардың жұмысына белсене қатысуына бейіміне қарай, лайықты табыс беретін жұмыс алып, жастар үшін заңнамада көзделген әлеуметтік игіліктермен қамтамасыз етілуіне күш салуда. ҚАЖО жұмысының нәтижелі формасы — облыстар басшылығымен меморандумдар жасасу. Мәселен, 2009 жылы наурызда Ақмола облысы мен ҚАЖО арасында «Ауылдағы жас мамандарды әлеуметтік қолдау және ынталандыру жөніндегі шаралар туралы» ҚР Заңын жүзеге асырудағы ынтымақтастық пен өзара қолдау туралы меморандум жасалды. 2009 жылы шілдеде ҚАЖО мен Павлодар облысының ауылда жастар саясатын жүзеге асырудағы ынтымақтастық пен өзара қолдау туралы меморандум жасалды. Аймақтың атқарушы билігі жастарға олардың барлық істері мен бастамаларында септесуге, жұмыспен қамтамасыз етуге тұрғын үй беріп көмектесуге, ауыл талапкерлерін гранттар төлей отырып оқуға жіберуге көмектесуге міндеттенді [12; 199].

2011 жылдың 28 қаңтарында ҚР Президенті халыққа Жолдауын арнады. Еліміз білім беру ісін дамытуда 129 елдің арасында көш-бастаушылар қатарында келеді. Өткен онжылдықта білімге бөлінетін қаражат 10 есеге көбейді. Астанада ғылым мен білім индустриясының жаңа ғасырдағы орталығы болатын университет ашылды.

Білім беруді жаңартуды жалғастыру қажет. Осыған байланысты Президент Үкіметке мынадай тапсырма берді:

- жоғары оқу орындарының инновациялық қызметке өту тетіктерін әзірлеу;
- білімнің сапасын көтеру және қолжетімділігін кеңейту үшін білім беруді қолдаудың жаңа қаржылық-экономикалық құралдарын енгізу;
- техникалық және жоғары білім беру деңгейі үшін Тұрғынүйкұрылысжинақбанкінде ипотекалық құрылысты қазір іске асырылып жатқандай, соған балама жинақтау жүйесін әзірлеу;
- бизнес қоғамдастығы мен жұмыс берушілер қоғамдастығы өкілдерінің қатысуымен кәсіптік-техникалық мамандар даярлау жөнінде Ұлттық кеңес құру.

Білім беру жүйесінің барлық жұмысы мынадай нәтижелерге қол жеткізуге бағытталуы тиіс.

Балаларды мектепке дейінгі оқыту және тәрбиені қамту үлесі 2015 жылға қарай 74 пайызды, 2020 жылға қарай 100 пайызды құрауы тиіс.

2020 жылға қарай білім берудің 12 жылдық үлгісіне толық көшу жүзеге асырылады. Бұл үшін 2015 жылға қарай республикалық бюджет қаражаты есебінен және сол мөлшерде жергілікті бюджет есебінен кем дегенде 200 мектеп салынатын болады.

2015 жылға қарай білім беру ұйымдары электронды оқытуды пайдаланатын болады, ал 2020 жылға қарай олардың саны 90 пайызға дейін артады.

2020 жылға қарай халықаралық стандарттар бойынша тәуелсіз ұлттық аккредитациядан өткен жоо-ның үлесі 30 пайызды құрайды.

Инновациялық қызметті жүзеге асыратын және ғылыми зерттеулердің нәтижелерін өндіріске енгізетін жоғары оқу орындарының үлесі 5 пайызға дейін ұлғаяды. Кем дегенде 2 жоғары оқу орны үздік әлемдік университеттер рейтингінде атап өтілетін болады.

Сапалы білім беру Қазақстанның индустриалдық-инновациялық дамуының негізі болуы тиіс [15].

Жоғары білімі бар бәсекеге қабілетті кадрларды даярлау көрсеткіші немесе «Жоғары біліммен қамту» бойынша Қазақстан 134 орынның ішінде 36-орынға ие. Сонымен қатар «Мектеп менеджментінің сапасы» бойынша — 98; «Зерттеу және тренингтік қызмет көрсетудің жергілікті қолжетімділігі» бойынша — 82-орында.

Қазақстандық жоғары оқу орындарын басқару жүйесі еліміздің экономикасының озық дамуын қамтамасыз етуде оларға әлеуетті мүмкіндіктерін жүзеге асыруға мүмкіндік бермейді.

Мемлекеттік тапсырыс көлемінің 50 % ғана экономика салаларының қажеттілігін қамтамасыз етеді. Білім беру ұйымдарын бітірушілердің небары 10 % мемлекеттік тапсырыс бойынша оқуға талаптана алады, бұл тегін жоғары білім алуға мүмкіндікті азайтады. Қазақстанның ДСҰ-ға кіруіне және ЕҚЫҰ-ға төрағалық етуіне байланысты халықаралық құқық, халықаралық экономика және басқа түрлі бағыттар бойынша халықаралық саладағы мамандарды даярлауды кеңейтудегі қажеттілік қанағаттандырылмаған.

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің 2009–2011 жылдарға арналған стратегиялық жоспары бойынша сапалы білімге қол жеткізуді қамтамасыз ету кестесіне [16] назар аударсақ.

2 - кесте

Сапалы білімге қол жеткізуді қамтамасыз ету

Міндеттер	Көрсеткіштер
1	2
Экономика салаларының білікті әрі бәсекеге қабілетті техникалық және қызмет көрсету еңбегі мамандарына қажеттілігін қанағаттандыру	Техникалық және кәсіптік білім беретін оқу орындарындағы білім алушылардың саны 2011 жылға қарай 24 %-ға артады (2008 ж. — 6 %, 2009 ж. — 6 %, 2010 ж. — 6 %, 2011 ж. — 6 %). Техникалық және кәсіптік білім беретін оқу орындарын бітірушілердің 1-ші аяқтаған жылы алған мамандығы бойынша жұмысқа орналасқандардың үлесі (2008 ж. — 70 %, 2009 ж. — 75, 2010 ж. — 80, 2011 ж. — 85 %). Мемлекеттік білім беру тапсырысы бойынша оқыған техникалық және кәсіптік білім беретін оқу орындарын бітірушілердің колледждерді (2008 ж. — 15 %, 2009 ж. — 20, 2010 ж. — 25, 2011 ж. — 30 %), кәсіптік лицейлерді (2008 ж. — 96, 2009 ж. — 97, 2010 ж. — 97,5, 2011 ж. — 98 %) бітірушілер санынан үлесі
Техникалық және кәсіптік білім беруге қолжетімділікті ұлғайту	Кәсіптік лицейлерде, колледждерде және техникалық және қызмет көрсету еңбегі кадрларын даярлау мен қайта даярлаудың өңіраралық орталықтарында енгізілген оқушы орындарының олардың жалпы санынан үлесі (2008 ж. — 16 %, 2009 ж. — 45,7 %, 2010 ж. — 34,3 %, 2011 ж. — 66,2 %) Мемлекеттік тапсырыс бойынша қабылданған оқушылардың колледждерде (2008 ж. — 17,5 %, 2009 ж. — 28,8 %, 2010 ж. — 26,6 %, 2011 ж. — 30 %), кәсіптік лицейлерде (2008 ж. — 95,7 %, 2009 ж. — 100 %, 2010 ж. — 100 %, 2011 ж. — 100 %) оқитын барлық білім алушылар санынан үлесі
Техникалық және кәсіптік білім беру ұйымдарының білікті инженер-педагог кадрлармен қамтамасыз ету	Шетелден шақыртылған ағылшын тілінің, арнайы пәндер оқытушыларының үлесі (2009 ж. — 60 адам, 2010 ж. — 60, 2011 ж. — 60 адам). Біліктілікті арттыру мен қайта даярлаудан өткен техникалық және кәсіптік білім беру ұйымдарының инженерлік-педагогикалық кадрларының үлесі (2008 ж. — 5,2 %, 2009 ж. — 7,8, 2010 ж. — 10,4, 2011 ж. — 13 %)
Мемлекеттік жеке меншік әріптестік жүйесінің дамуы	Техникалық және қызмет көрсетудің кадрлар даярлау саласында ынтымақтастық бойынша жасалған меморандумдар мен келісімдер саны (2008 ж. — 20, 2009 ж. — 25, 2010 ж. — 30, 2011 ж. — 35). Білім алушылардың жалпы санының жұмыс берушілердің қаражаты есебінен білім алатын білім алушылардың үлесі (2008 ж. — 0,5 %, 2009 ж. — 0,8, 2010 ж. — 1,0, 2011 ж. — 1,5 %)
Жоғары оқу орындарының материалдық-техникалық базасының дамуы	Инженерлік бейіндегі зертханалары бар жоғары оқу орындарының саны (2009 ж. — 15, 2010 ж. — 5, 2011 ж. — 5)
Жоғары оқу орындарының кадр әлеуетін қайта даярлау және біліктілігін арттыру арқылы күшейту	Елімізде мемлекеттік бюджет есебінен біліктілігін арттырған профессорлық оқытушылар құрамының (ПОК) үлесі жыл сайын ПОК-тың жалпы санының 6 %-ын құрайды және шетелде 0,5 %. Жыл сайын әрбір ұлттық жоғары оқу орнына шақырылатын шетелдік оқытушылар мен консультанттардың үлесі 0,5 % құрайды

1	2
Білім беру сапасын бағалаудың ұлттық жүйесі шеңберінде білім беру қызметінің сапасын бақылау тетіктерін жасау	Аттестатталған және тексерістен өткен жоғары оқу орындарының жалпы санының үлесі (2008 ж. — 97 %, 2009 ж. — 96, 2010 ж. — 97, 2011 ж. — 96 %). 2009–2011 жж. 5 ұлттық жоо-да бюджет қаражаты 10 білім беру бағдарламасы бойынша халықаралық аккредиттеуге қатысу рәсімі. Жоғары оқу орындарының бюджеттен тыс өз қаражаты есебінен халықаралық аккредиттеу агенттіктерінен аккредиттеуден өткен жоғары оқу орындарының саны (2008 ж. — 2, 2009 ж. — 3, 2010 ж. — 5, 2011 ж. — 5). Отандық аккредиттеу агенттіктерінде аккредиттелген жоғары оқу орындарының саны (2009 ж. — 5, 2010 ж. — 5, 2011 ж. — 5). Ғылыми дәрежелері бекітілген ізденушілердің олардың жалпы санынан үлесі (2008 ж. — 99 %, 2009 ж. — 98, 2010 ж. — 98 %). Ғылыми атақтары бекітілген ізденушілердің олардың жалпы санынан үлесі (2008 ж. — 98 %, 2009 ж. — 97, 2010 ж. — 97 %)
Жоғары білімді экспорттауды дамыту	Барлық студенттер санына шаққандағы шетелдік студенттер үлесі (2009 ж. — 1,6 %, 2010 ж. — 1,7, 2011 ж. — 2 %)
Жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі біліммен қамтуды ұлғайту	Мемлекеттік тапсырыс негізінде бакалавриат бағдарламалары бойынша оқуға қабылданған студенттер санының артуы (2008 ж. — 26640, 2009 ж. — 27290, 2010 ж. — 27290, 2011 ж. — 27290) PhD докторантураға мемлекеттік тапсырыс арқылы қабылдауды артуы (2008 ж. — 100, 2009 ж. — 200, 2010 ж. — 200, 2011 ж. — 200). 3000 қазақстандықтың жыл сайын «Болашақ» халықаралық стипендиясы шеңберінде білім алуы
Мемлекеттік жеке меншік әріптестікті дамыту	Барлық студенттер санына шаққанда жұмысқа алушылардың, шетелдік инвесторлардың қаражаты есебінен, шартты негізде техникалық мамандықтарда оқитын студенттер санының үлесі (2009 ж. — 1 %-ға, 2010 ж. — 3 %-ға, 2011 ж. — 5 %-ға) ұлғаяды. Жұмысқа алушылармен өндіріс база практикасымен қамтамасыз етуге жасалған шарттар саны (2009 ж. — 10 %-ға, 2010 ж. — 20 %-ға, 2011 ж. — 30 %-ға) ұлғаяды
Ғылым мен білімнің интеграциясын жүзеге асыру	Инновациялық құрылымдар, ғылыми зертханалар, техно-парктер, орталықтар құрылатын жоғары оқу орындардың жалпы санының үлесі: (2008 ж. — 12,5 %, 2009 ж. — 21,4, 2010 ж. — 30, 2011 ж. — 39 %). ПОҚ жалпы санының іргелі және қолданбалы бағдарламаларды қатысатын үлесі (2009 ж. — 10 %, 2010 ж. — 15, 2011 ж. — 20 %)

Қорыта айтқанда, мемлекет жастардың білім, ғылым, мәдениет салаларында алар орнын айшықтап, қаржылай қолдау көрсетіп, толыққанды азамат болып тәрбиеленуіне жағдай жасады. Сондықтан жастар саясатының қалыптасып, жүзеге асуының негізгі бағыты — ұрпақ сабақтастығының болашақтағы өндіріс күшін арттыруға күші жететін білім, ғылым, мәдениет саласы негізгі факторлар болып табылады. Өйткені ғылым саласындағы реформалар Қазақстанды әлемдік өркениетке бастайтыны есепке алынды. Яғни мемлекеттік аудандық және жергілікті жерлерде ұйымдастыру жұмыстарын шешуге баса назар аударылған жөн. Биліктің білім, денсаулық сақтау, әлеуметтік қамсыздандыру, мәдени іс-шараларды ұйымдастыруды және әрбір тұлғаны рухани қажеттілігін өтей білетін реформаларды сауатты үйлестіре білгенде ғана «Қазақстан — 2030» стратегиясында көрсетілген жастар саясатын жүргізуге болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Назарбаев Н.Ә. Қазақстан–2030: Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы: Ел Президентінің Қазақстан халқына жолдауы. — Алматы: Білім, 1998. — 21-б.
- 2 Симтиков Ж.К. Особенности формирования и реализации молодежной политики в Республике Казахстан на современном этапе: Автореф. д-ра полит. наук. — Астана: Елорда, 2004. — 58 с.
- 3 Қазақстан Республикасы Статистика агенттігі. Жоғары оқу орындары. <http://www.kaz.stat.kz/Pages/default.aspx>
- 4 Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 7 шілдедегі № 581 Заңы. Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік жастар саясаты туралы = Закон Республики Казахстан от 7 июля 2004 года № 581 О государственной молодежной политике в Республике Казахстан: Ғыл. басылым. — Астана: Integrel+ РК, 2004. — 1-б.
- 5 Тусупбекова Л., Курятов В. «Болашақ» — инвестиции в будущее // Казахстанская правда. — 2008. — 31 янв. (№ 21).
- 6 Школьник В.С. Наука и рынок // Наука Казахстана. — 1993. — № 24. — С. 2.
- 7 Назарбаев Н.Ә. Заманның сыншысы да, тарихшысы да бүгінгі жастар: Республика білім және ғылым қызметкерлерінің құрылтайынан // Егемен Қазақстан. — 2001. — 3 ақп. — 4-б.
- 8 Назарбаев Н.Ә. 2030 Стратегиясын жүзеге асыру — жастардың еншісінде // Егемен Қазақстан, 1998. — 12 қазан. — 1–2-б.
- 9 Назарбаев Н.Ә. Пять лет независимости: Из докл., выступ. и ст. Президента РК. — Алматы: Казахстан, 1996. — 622 с.
- 10 Назарбаев Н.Ә. Қазақстан жолы: Ғыл. басылым. — Алматы: Арко, 2007. — 360-б.
- 11 Түймебаев Ж. Всегда приоритетная задача // Казахстанская правда. — 2009. — 17 февр. (№ 40–41). — С. 6.
- 12 Зайниева Л.Ю. Мемлекеттік жастар саясаты: Қазақстан әлемдік тәжірибе тұрғысында. — Алматы: Дайк-Пресс, 2009. — 284 б.
- 13 Назарбаев Н.Ә. Дағдарыстан — дамуға: Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың халыққа жолдауы // Егемен Қазақстан. — 2009. — 6 наур. (№ 91. Арнаулы шығарылым). — 1–3-б.; Казахстанская правда. — 2009. — 6 марта (№ 64. Спецвып.).
- 14 Шепель В.Н., Касымбеков М.Б. Первый Президент Республики Казахстан Н.А.Назарбаев: Хроника деятельности 01.07.1997 — 01.01.2000. — Астана: Елорда, 2000. — С. 333.
- 15 Назарбаев Н.Ә. Болашақтың іргесін бірге қалаймыз: Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. <http://www.inform.kz/kaz/article>
- 16 Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің 2009–2011 жылдарға арналған стратегиялық жоспарын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2008 жылғы 23 желтоқсандағы N 1207 Қаулысы // Егемен Қазақстан. — 2009. — 24 қаңт. — N 23–25 (25422). — 12-б.

Р.М.Жумашев, А.З.Жуманова

Основные направления молодежной политики в Республике Казахстан (1991–2011 гг.)

В статье рассматривается состояние сферы образования и культуры, реформирование которых способствует модернизации общественных отношений через воспитание молодого поколения как носителя новаций и активного участника процесса преобразований. Основными направлениями процесса формирования молодежной политики в Республике Казахстан являются следующие векторы: материальные и духовные факторы как базовая основа успешности проведения новой молодежной политики; сфера образования и культура как необходимые составляющие развития молодежи, являющейся преемницей предшествующих поколений, способной обеспечить воспроизводство производительных сил общества и дальнейшее культурно-духовное развитие казахстанской нации. В этой связи реформирование сферы образования должно быть направлено на создание условий для вхождения в мировую цивилизационную культуру. В сфере культурных преобразований молодежная группа населения является носителем новых принципов, базирующихся на идеологии демократического общества, в отличие от идеологической зашоренности при тоталитарном строе.

R.M.Zhumashev, A.Z.Zhumanova

Main areas of youth policy (1991–2011 gg.)

In given article the education sphere and culture condition which reforming promotes modernization of public relations through education of young generation as the carrier of innovations and the active participant of process of transformations is considered. The basic directions of process of formation of a youth policy in Republic Kazakhstan are — following vectors: material and spiritual factors as a base basis of success of carrying out of a new youth policy; an education sphere and culture as necessary from development of the youth which is the successor of previous generations, a way th to provide reproduction of productive forces of a society and the further cultural-spiritual development of the Kazakhstan nation. Thereupon education sphere reforming should be directed on creation of conditions for occurrence in world цивилизационную to sack-round. In sphere of cultural transformations the youth group of the population is the carrier of the new principles which are based on ideology of a democratic society unlike ideo-logic зашоренности at a totalitarian system.

Ж.М.Мажитов, С.У.Жауымбаев

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Азамат соғысының кеңестік дәуіріндегі тарихнамасы

Мақалада 1918–1920 жылдардағы азамат соғысының отандық тарихнамасы қарастырылып, хронологиялық шеңбері кеңес дәуірге шолу жасаумен шектелді. Сонымен қатар қазақстандық тарихшылардың еңбектеріне талдау жасалып, азамат соғысының барысын сипаттаған еңбектеріне баға берілді. Азамат соғысы тақырыбына арналған еңбектер жүйеленіп, сараптама жасалып, негізгі мәселелері айқындалды. Оның ішінде Ресейдегі Ақпан және Қазан төңкерістерінің азамат соғысына әсері, Қызыл Армияның құрылуы, соғыстағы жұмысшылар мен кедейлердің қосқан үлесі, Кеңес өкіметінің құрылуы жайлы жазған тарихшылардың еңбектеріне негізделіп, бүгінгі күнгі азамат соғысы тақырыбы төңірегінде пайда болған сұрақтарға жауап ізделінді.

Кілтті сөздер: азамат соғысы, кеңес дәуірі тарихнамасы, Қазан төңкерісі, өкімет, шетелдік интервенция, әскери жорықтар, большевиктер, большевиктер партиясы, әлеуметтік дағдарыс, халық.

2010 жылы азамат соғысының аяқталғанына 90 жыл толды. Қазан төңкерісінен бастау алған азамат соғысы 1918 жылдан 1920 жылға дейін жүрді. Осы аралық билікке ұмтылған қайраткерлер мен шетелдік интервенция сайысын, саяси партиялар мен олардың жетегінде жүрген халықтың күресін қамтиды.

Біріншісі, саяси дағдарыс кезінде Ресейдегі билікті қолына ұстап қалуға тырысып, әр түрлі бағытта әскери жорықтар ұйымдастырды.

Екіншісі, әлеуметтік дағдарысты алға тартып, халықты өздеріне тартуда саяси бағдарламалар жасады.

Әрине, билікке революцияға ұзақ дайындалған және өкімет басына келерде елді билеу жөнінде толық түсінігі бар Ленин бастаған большевиктер партиясы келді.

Бүгінде осы азамат соғысының аяқталуына 90 жылдық уақыттағы жазылған еңбектерді сараптау қолға алынғаны белгілі. Әсіресе кеше ғана әдебиеттерде толық зерттеліп, нақышымен жазылған азамат соғысы мен шетелдік интервенция төңірегінде қызу пікірталас жүруде. Ондағы басты мәселе:

– Ленин мен большевиктердің билікті тезірек алып, таптық күресті ушықтырып, азамат соғысын тудыруы жөн ба еді?

– Бұл талай қателіктер мен қырғынды әкелген жоқ па?

Осындай және көптеген басқа сұрақтар бүгінгі күні отандық және ресейлік тарихнамада маңызды мәселеге айналып тұр. Оларға тарих ғылымы жауап іздеп «тербеліп тұрғанда» елімізде «отандық тарихтың ақтаңдақтары» зерттелу үстінде.

Азамат соғысының қазақстандық тарихнамасы, оның ішінде кеңестік дәуір тарихнамасы отандық тарихта өзіндік маңыздылығымен күрделі. Бұл кезеңге кеңестік дәуірде 15 мың кітап, жинақ, мақалалар арналған екен [1; 156]. Осы мәселелерді зерттеуде туысқан республикалармен қатар Қазақстан да өз үлесін қосқан.

Алғаш азамат соғысының тарихнамасын зерттеген ғалым С.Н.Покровский болып табылады. Сонау 20-жылдары большевиктік тарихтың басты идеологы С.Н.Покровский 1917 жылғы төңкерісті және одан кейін орын алған оқиғалардың тарихын тек большевиктердің көзімен қарап жазудың қажеттілігін айтқан болатын.

Бүкіл қызметі кеңес елінің тарихындағы өте маңызды, мәңгі тақырып — Қазан социалистік революциясы, оның жеңісі баянды болу үшін жүргізілген күрес, яғни азамат соғысының мәселесін зерттеуге бағытталған Истпарт қазақ өлкесінде де кең қанат жаяды. Истпарттың Қазақ Бюросы РК(б)П Киробкомның 1922 жыл 20 желтоқсандағы қаулысымен ұйымдастырылады.

Түркістан Истпарты шығарған алғашқы еңбек кеңес партия мектептері мен насихат курстарының тыңдаушыларына арналады. Мұндағы еңбектердің арасынан Түркістан Коммунистік университетінің алғашқы ректоры С.Д.Муравейскийдің мақаласы назар аудартады. Онда Қазан төңкерісі мен одан кейін Орта Азияда орын алған оқиғалар большевиктер жүргізіп отырған саяси бағыттың рухымен баяндалған. Дегенмен мақалада шындық та бар. Автор аталған кезеңдегі ұлттық интеллигенцияның рөлін түсініп, оларды «прогрессист-демократтар» деп атайды [2; 39]. Еңбекте

1917 жылғы төңкеріс пен одан кейінгі азамат соғысы жылдары біртұтас ағым ретінде көрсетіледі. «Бұл оқиғалардың кезінде халықтың жетекшісі жергілікті ұлттық буржуазия мен діни өкілдер болды» деп жазды ол. Муравейскиймен келісе отырып, басқа да алғашқы авторлар И.Сольц, Н.Борисов, А.Позднышев жергілікті халықтың орыс пролетариаты жағында күреспегендігін тілге тиек етеді. «Ұйымдаспаған қараңғы түземдік бұқара бұл оқиғаларға белсенді қатыспады. Октябрь оларды құлдықтан босатқан жоқ» деп жазады Н.Борисов [2; 41].

Бұл естеліктердің басты ерекшелігі — авторлардың өткен оқиғаны барынша толық, шынайы беруге ұмтылулары.

Мұндай бірен-саран дұрыс пікірлер болғандығына қарамастан, алғашқы естеліктер шалалығымен ерекшеленеді. Мемуаршылар көбіне өзі көрген оқиғаны басқа деректерден алған фактілермен салыстырмай, өз түсінігінше жазумен ғана шектелген. Азамат соғысын зерттеуші А.Л.Литвинов куәгерлер (естелік айтушылар), әсіресе 20-жылдардың басында тиісті құжаттарға жүгінбей, қандай да бір фактінің шынайылығын өз беттерінше растаумен ғана шектелгенін жазады.

Естеліктерді жинап, жариялаған газет, журналдардың редакциялары да мәселені шешу жолдарын дұрыс ұғынбаған. Олар авторлардың биографиялық мәліметтері баяндалған фактінің шынайылығын көрсете алады деп санады. Бұл біржақты түсінікті олардың идеяға адалдығы, большевиктер партиясына мүшелігі, партиялық ұйымдардың жұмысына қатысу деңгейі және тағы басқалары баяндалады.

Қазан оқиғалары мен азамат соғысын баяндауда большевиктер партиясы қайраткерлерінің естеліктерінен мәселеге ғылыми жолмен келу көріністері байқалады. Ә.Жангелдин, Н.Нұрмақов, П.Варламов, Т.Рысқұлов мақалалары авторлардың баяндалып отырған оқиғаның тікелей куәгерлері болғандығымен ғана емес, сонымен бірге өз жұмыстарының басты мақсаттарының бірі — большевиктік төңкерістің ролі мен түпкі мақсатын халыққа түсіндіру болып табылатындығымен ерекшеленеді. Оларда Ресейдің езілген халықтарының тағдырын шешуде тарихи дамудың большевиктер ұсынған бағыты ғана дұрыс екендігі туралы пікір айтылады. Мақалаларда таптық күрестің орын алуы — жергілікті халық пен орыс пролетариаты достығына апаратын жол деп көрсетіліп, ұлттық интеллигенцияның мәселеге қатысты тезистері жоққа шығарылады. Оларда сондай-ақ зерттеудің басты мұраты ұмытылып, ол шеткері аймақтарда большевиктік партияның ролі мен маңызын насихаттаудың тасасында қалады. Авторлар жергілікті халықтың большевиктер жағында белсенді күрескендігін дәлелдеуге тырысады. Ресейде коммунистік партияның диктатурасы заңдылық екендігі баса айтылады. «Қазан жарылысы, — деп жазды Ә.Жангелдин, — халықты сілкінтті, барлық жер дүмпуді сезінді, ол біздің артта қалған... Қырғыз жеріне де жетті: орыс жұмысшыларының, Қызыл Армияның, Қырғызстан еңбекшілерінің белсенділігімен, мұнда патшаның отаршыл империясының қираған орнында, ұсақ буржуазиялық қырғыз ұлттық интеллигенциясының батыл қарсылығына тойтарыс бере отырып, өзіміздің Кеңес үкіметін құруға тура келді» [2; 42].

20-жылдардағы тарихи зерттеулер мен естеліктердің арасынан большевик Г.Сафаровтың «Колониальная революция. Опыт Туркестана» деп аталатын еңбегі басты орын алады. Ғалымның тұжырымының басты желісі ресей жұмысшы табының «ұлттық-отаршылдық» революциядағы гегемондық ролін жоққа шығаруға тіреледі. Оның пікірінше, Түркістандағы орыс жұмысшы табы «көсемсіз, жетекшісіз, бағдарламасыз» болды. Төңкеріс мұнда «телеграф» арқылы келді. Барлық орыс төңкерісі Түркістанда отаршылдық сипат алды. «Мұнда пролетариат диктатурасы, — деп жазды Г.Сафаров, — алғашқы сәттен-ақ отаршылдық сипатқа ие болды». Кейін бұл пікір батыс тарихшысы А.Парктің жұмысында ғылыми негізге арқау болған еді. Ресей империясының ұлт аймақтарының тарихын зерттей келе, автор Жетісуда большевиктік идеялар нақты іске асқаннан кейін, мұнда «құлдықты еске түсіретін жүйе» орнады деген қорытындыға келді. Г.Сафаровтың өлкеде таптық жіктелу жоқ және революциялық қайта құруларға алғышарттар болмады деген көзқарасы өлкедегі автономиялық қозғалыс жетекшілерінің еңбектерінде де айтылғаны мәлім. Ахмет Байтұрсынов Қазан төңкерісі «қазақтарға түсініксіз, қазақ халқы социалистік құрылысқа мұқтаждықты соншалықты әлі сезінген жоқ» деп санады. Г.Сафаровтың кейбір пікірлері жоғарыда көрсетілген Н.Борисовтың мақаласында да кездеседі. Ол «Октябрь в Туркестане» мақаласында «... империялық отаршылдық кезең кеңестік отаршылдық кезеңге жалғасты» деп жазды.

Сонымен, Кеңес үкіметінің алғашқы онжылдығында жазылған естеліктерге еркіндік тән, қалыпқа салған күштеу жоқ екендігі байқалады. Әркім есінде қалғанын өз түсінігінше, өз қабылдауынша баяндаған. Негізгі мәселемен қатар, соның аясында туындайтын сұрақтарға қатысты жауаптар да кездеседі. Естеліктерді тарихи дерек ретінде пайдалану, оларға сыни тұрғыдан талдау

жасау, оның сол мәселені зерттеудегі өзіндік орны, жалпы болашақ мемуаршыларға практикалық кеңестер тек 20–30-жылдардың жол айрығында ғана жарық көре бастады. Көп кешікпей-ақ ол үкіметтік құрылымдардың түрлі жарлықтары және қаулылары астында қалды.

Қазақ даласын дүр сілкіндіріп, қазақ халқының өмірін мүлдем өзгерткен 1917–1920-жылдардың оқиғалары туралы маңызды дерек болып табылатын естеліктердің алқашқы жазылу тарихы осындай еді.

Қазан төңкерісі мен азамат соғысының тарихнамасындағы Қазақстанға қатысты қайғылы беттерді Ф.И.Голощекиннің жазғаны белгілі. Оның ойынша, «Октябрь қазақ ауылдарына соқпай өткен». «Кіші Октябрді ауылда» барынша тез арада орнатқысы келген ВКП(б) Қазақ өлкелік комитеттің Бюросы елдің тіпті дамыған аймақтарына да кереғар партиялық бағытты іске асыруға көрсоқырлықпен ден қояды. Практикадан теорияның алшақтығы, даму сатылары ескерілмей, аттап өту елеулі қиындықтарға ұшыратады.

Қазақ өлкесін дамыту жолындағы Ф.И.Голощекиннің теориялық ой-пікірлері, Қазақстан тарихнамасында Т.Елеуов жазғандай, «ғылымға мүлде қарсы» тұжырым болып қалған еді. Ф.И.Голощекиннің қателіктері сол кезеңдегі Қазақ өлкелік комитетінің басшылығы «Қазақстан Компартиясы тарихының очерктерінде» жан-жақты сараланып беріледі. Онда, ең алдымен, Сталиннің ұстанған бағыт-бағдарынан жаңылыспаған Ф.И.Голощекиннің ұлттық аймақтарда әлеуметтік-экономикалық қайта құрулардың лениндік принциптерінен тартуы, бұрмалануы, тайға таңба басқандай, көрсетіледі.

Сталиндік қайта құру бағытын ұстанған Ф.И.Голощекин өлкенің әлеуметтік-экономикалық даму күрделілігін ескермейді. Миына «ауылдарда жаңа және кіші Октябрь революциясын жасау» кіріп кеткен, ол тек ультрасолғын ұрандармен ғылыми негізделмеген тактикалық әдіс-тәсілдерге көшеді. Ол теориялық терең субъективизмнен ұсақ буржуазиялық, жартылай анархиялық революциялық жолға түседі. Бұған өлке коммунистерінің идеялық тұрғыдан пісіп-жетілмеуі ғана емес, сонымен қатар басшылық құрамының өзегіндегі өткір таптық және идеологиялық күрес, халық арасындағы пролетариаттың қалыптаспауы және тағы басқалары себеп болған еді. Ақыр аяғында Ф.И.Голощекиннің волюнтаризмі, социализмді құрудың лениндік принциптері мен әдістерінен бас тартуы қазақ даласы үшін аса қымбатқа түседі.

Зерттеліп отырған кезеңге барынша объективті талдау жасау үшін большевиктердің 1917 жылғы ақпан мен қазан айы аралығында жұмысшылар мен шаруалардың ұлттық-азаттық күресін өрістете алу тәжірибесіне назар аударған жөн. Ғалымдар Ресейдегі жұмысшы табын қарулы көтеріліске бастау — Ақпан төңкерісінің алғашқы күндерінен-ақ Қызыл гвардияны құру ісін зерттеп шығады.

Қазақстандық зерттеушілер еңбектерінде жұмысшыларды қаруландыру және оларды әскери іске үйрету, Қызыл гвардияны құру, оған қазақ шаруаларын, кедейлерін, маусымдық жұмысшыларды тарту, яғни революцияның қарулы күшін қалыптастыру мәселелері солғын зерттелген. Қазақстандағы Қазан төңкерісінің тарихы жөніндегі еңбектерде Қызыл гвардия туралы үзінділер, оның Кеңес өкіметін құру жолындағы еңбегі үзіп-жұлып айтылған. Тек К.Нұрпейісов пен А.С.Елагиннің еңбектерінде [1; 168] бұл мәселе барынша тереңірек мәлімет береді. Ең алдымен К.Нұрпейісов Қазақстанның солтүстік-шығыс облыстары Кеңестерінің Қызыл гвардия отрядтарын құру және Қызыл Армияның алғашқы бөлімдерін құрудағы рөлін зерттеп шығады. Автор маңызды бірқатар мәселелерге: Қазақстанның Солтүстік-шығыс аумағында қашан Қызыл гвардия отрядтарының құрылғанына, кеңестердің, коммунистердің, жұмысшы табының оны құрудағы рөліне, қазақ жұмысшы табы өкілдерінің Қызыл гвардиядағы орнына назар аударуға тырысқан. Аталған зерттеушіні қызылгвардияшыларды қаруландыру, үйрету және тәрбиелеу мәселелері қызықтырады. Алайда Семей, Павлодар, Петропавл, Қарқаралы, Өскемен, Атбасар және басқа да Қазақстанның Солтүстік-шығысындағы қалаларда құрылған Қызыл гвардия отрядтары осы аудандарда Қазан революциясының жеңісіне орасан зор үлес қосқаны дәлелденбей қалған.

А.С.Елагин өзінің мақаласында өтіп жатқан тарихи процесті революциялық күштердің топтасуын бүкіл елдің масштабында қарастырады. Ол барлық аймақты толық қамтып, қызылгвардияшылар қатарының 1917 жылдың желтоқсан айының соңында 14 елді мекеннен 2000 адамға жеткенін, ал 1918 жылдың көктеміне қарай 6 мыңнан асқанын айтады. Мақалада толығырақ емес болса да Қазақстанда құрылған Қызыл гвардияның ұлттық және әлеуметтік құрамынан да фактілер келтіріледі. Перовск партия ұйымы большевиктерінің кедей шаруаларды қатарларына тарту үшін ауылдарға, уездік селоларға, теміржол станцияларына және разъездерге арнайы үгітшілер жіберіледі. Тек Жосалы поселкесінде ғана Қызыл гвардия қатарына 82 ерікті жазылған. Сонымен

қатар Қызыл Армия қатарына теміржолшылар ғана емес, майданнан қайтқан солдаттар, Жоғарғы-Ертіс кеме өнеркәсіп кәсіпорнының жұмысшылары, жергілікті гарнизон солдаттары, қала және ауыл кедей-кепшіктері де жазылады. Жұмысшылар арасынан, соғыстан қайтқандар мен большевиктер партиясының мүшелерінен командирлер тағайындалады. Автор Батыс Сібір облыстық жұмысшылар мен солдат депутаттарының Семейде, Павлодарда, Көкшетауда, Өскеменде, Атбасарда Қызыл Армияның құру ісіне ерекше тоқталады.

Дегенмен Қазақстанда Қызыл гвардияның құрылуы мен оның нығайып, күшею жолдары әлі де көп зерделеуді қажет етеді. Ең алдымен Қызыл гвардияның Қазақстанда құрудың дәл қашан басталғанын анықтаған жөн. А.С.Елагин «жұмысшылардың қарулы отрядтары 1917 жылдың тамыз-қыркүйек айларында құрылды» дейді [1; 169]. Ал 1917 жылдың күзіне Перовскіде, Петропавлда, Ақтөбеде және Қазақстанның басқа қалалары мен теміржол станцияларында Қызыл гвардияның құрылуын жатқызады. С.Н.Покровский, П.Пахмурный мен В.Григорьев 1917 жылдың 8 тамызында Семейде кәсіподақ мүшелерінен Қызыл гвардия дружиналарының және сол жылдың 29 тамызында Перовскіде әскери дружинаның құрылғанын еске салады [3; 107]. Көп томдық «Қазақ КСР тарихының» авторлары Қызыл гвардия отрядтары Петроградтағы қарулы көтеріліске дейін-ақ пайда болды деп есептейді. Олар «Петроградтағы қарулы көтерілістің алдында Қызыл гвардия отрядтарын құру ісі Орынборда, Петропавлда, Перовскіде, Ақтөбеде, Павлодарда және басқа да қалаларда басталды деп есептейміз», — деп қорытындылайды [4]. Ал Костиннің айтуынша, алғашқы Қызыл гвардия отрядтары Қазақстанда, Қырғызстанда және Тәжікстанда Түркістан өлкесі Кеңес үкіметінің 1917 жылғы 28 қарашада қабылданған Қызыл гвардия құру туралы Қаулысынан кейін пайда болған.

Академик М.Қозыбаевтың пайымдауынша, Қазақстанда Қызыл гвардияның құрылуы бірнеше кезеңдерге бөлінеді: I — революциялық қарулы отрядтарды ұйымдастыру үшін үгіт-насихат кезеңі. Мысалы, 1917 жылы Қызыл гвардияны ұйымдастыруға кепілдік беретін партия мандаты бойынша Омбыда Тарасов пен Родионов сөз сөйлеген; II — революция жеңістерін қорғау үшін әскери дружиналар құру кезеңі. Бастапқыда олар Орынбор-Ташкент теміржолы бойында — Түркістанда, Шымкентте, Әулиеатада және Петропавлда құрылады; III — Қызыл гвардияны жұмысшылардан әскери дружиналар құру кезеңі (1917 жылдың қазан-қараша); IV — (1917 жылдың желтоқсаны — 1919 жылдың сәуірі) — бүкіл Қазақстан бойынша Кеңес өкіметінің билігін нығайту және оны интервенттер мен ақгвардияшылардан қорғау үшін Қызыл гвардия отрядтарын құру кезеңі.

Қазақстанда құрылған Қызыл гвардия отрядтарындағы адам санын нақтылау қажет. Мысалы, А.С.Елагиннің пікірінше, Қызыл гвардия отрядтарындағы адам саны 1918 жылы: Әулиеатада — 280–300 адам, Ақтөбеде — 200–250, Петропавлда — 100–154, Семейде 250 адам болған. Жоғарыда аталған мақалада ол: «Сол жылдардың басылымдар деректерінде, кейбір Кеңестердің есептеуінше, Қызыл гвардиялықтардың естеліктерінде, мұражайлар мен мұрағат материалдарына қарасақ, жекелеген Қызыл гвардия отрядтарының адам саны туралы мағлұмат аламыз: Әулиеатада — 200–220, Ақтөбеде — 185–200, Петропавлда — 100, Семейде 250 адам», — деп келтіреді. Егер осы айтылған деректерге сенсек, Қызыл гвардияның адам саны 1917 жылдың желтоқсанынан 1918 жылдың көктеміне дейін өсе қоймағанын көрсетеді. Автор бұл жерде Қызыл гвардияның жекелеген отрядтарының бастапқы кезеңдегі цифрын ғана алған. Біз мұны А.С.Елагиннің Қазалы отрядында 1918 жылдың көктемінде 500 адам деп көрсеткен, ал И.Костовтың 100 адам деп көрсеткенін көреміз.

Т.Елеуов, С.Н.Покровский, А.С.Елагин, К.Нұрпейісовтің еңбектерінде партияның, жеке В.И.Ленин тарапынан большевиктік ұйымдар мен Батыс Сібір Кеңесінде көрсетілген көлемі жағынан аз, түрлі фактілер баяндалған. 1917 жылдың ақпан-қазан айлары аралығында революциялық қозғалыстар жайлы еңбегінде К.Нұрпейісов жергілікті жерлерде Қызыл гвардия шешімін қабылдаған Өскемен комитетіне басшылық жасаған Омбы өлкелік большевиктер комитеті мен III Батыс-Сібір Кеңестер съезінің ролі бөлек көрсетілді. Гвардия басшыларының ұлттық өлкедегі революциялық процестерге қатысты Л.Григорьевтің монографиясында кеңінен келтірілген [5].

Қызыл гвардия қатарына қазақ еңбекшілерінің тартылуы маңызды саясаттың бірі болып табылады. Тұңғыш рет Қызыл гвардияшыл қазақтардың 1917 жылдың күзінде Астрахан жұмысшы және солдат депутаттарының нұсқауымен Бөкей Ордасына жіберілгені В.И.Ворлаковтың естеліктерінде кездеседі. К.Нұрпейісов осындай отрядтардың Атбасар уезінде, Заречный және Семейде қазақ жұмысшы отрядтарының 1918 жылдың басында құрылғанын айтады. Бірақ бұл жерде толығырақ зерттеу жұмысы тоқтап қалған [6; 40].

1917 жылға қатысты көптеген құбылыстар мен естеліктерде ірі бай-феодалдардан шабындықтар мен жайылымдардың қару күшімен тартып алынғаны жайлы баяндалады. Мысалы, 1917 жылдың 4-

ші тамызында «Известия Петроградского Совета рабочих и солдатских депутатов» газеті: «Қырғыздардағы толқулар. Қырғыз даласындағы жағдай алаңдатарлықтай», — деп жазды [6; 147].

Осы аграрлық «тәртіпсіздіктерге» қатысушылар, топтың күрес мектебінен өткен қазақ кедейлері Қызыл гвардияның, кейінгі Қызыл Армияның резервіне айналды.

Зерттеушілердің міндеті ізденіс жұмыстарының аясын кеңейту, тыл оқиғаларының қамтитын мұрағат құжаттарын табу және қазақ жұмысшыларының революция жолындағы қарулы күресін сараптау болып табылады.

Бұл Қазан тарихын зерттеген барлығында дерлік Қостанайда 1917 жылдың 25 желтоқсанында большевиктер бастаған жұмысшылар мен солдаттар Балтық теңізшілерінің көмегімен Уақытша үкіметтің жергілікті органдарын құлатып, Кеңес өкіметін орнатады да Қызыл гвардияны құру ісіне кірісті. Мұнда Қызыл гвардияны құруды В.И.Лениннің қолы қойылған мандат алған В.М.Чекмарев бастаған Балтық теңізшілерінің азық-түлік отрядтары қолға алады. Ал басқа жерлерде Қызыл гвардия Кеңес өкіметін құрумен бірге жүргізілгенін көреміз. Мысалы, Әулиеатада, Шымкентте және тағы басқа.

С.Н.Покровский, Т.Елеуов, К.Нұрпейісов, А.С.Елагиннің және тағы басқалардың еңбектерінде жергілікті жерлерде Қызыл гвардия отрядтарының контрреволюциялық күштерін басу оқиғалары тосын баяндалады. Өкінішке орай, республиканың тыс жерлерінде басылған мұндай еңбектерде бүлікшілерді басу жөнінде ештеңе айтылмаған. Мысалы, Ю.И.Корабаевтің 18 желтоқсандағы қатысымен Халық Комиссарлар Кеңесі И.П.Подвойскийге күн сайын үкіметке жазбаша түрде Самара мен Орынборға әскери көмек шаралары жөнінде хабарлап тұру тапсырылды. Бұдан соң Петроградтан Оңтүстік Оралдағы жергілікті революциялық күштерге мичман С.Д.Павловтың басқаруымен құрамында 1500 солдат пен матрос бар «Северный летучий отряд» жіберілді.

Қазақтарға қарсы большевиктердің Челябинск әскери-революциялық Комитетінің төрағасы В.Н.Блюхердің бастауындағы отрядтар мен ағайынды Кадомцевтер мен А.М.Чеверов бастаған Оңтүстік Оралдың Қызыл гвардияшылары көмекке жіберілді. Орынбор бағытындағы Кеңес отрядтарының жалпы саны 3500 адамға жетіп, бронепоездар мен артиллерияның көмегіне сенді. Дутовтың әскерлері толық талқындалады. 18–31 қаңтарда Орынбор азат етіледі» [7; 131].

Сонымен, бір мезгілде оңтүстік-шығыстан, Ақтөбе жақтан, теміржол желісінің бойынан, ақ гвардияшыларға Ташкент, Перовск, Түркістан мен Қазалы Қызыл отрядтары бет алып, сокқы береді. Ал Орынбордағы жұмысшылар көтерілісін де ескерусіз қалдыруға болмайды. Бұл үлкен отрядтардың қозғалысына аса мән бермей-ақ та қоюға болар еді. Бірақ, шындығында, методологиялық жағынан келер болсақ, Кеңес өкіметін орнату ісін «жоғарғы» емес, «төменгі» халықтардың жүзеге асырғаны ақиқат. Сонымен, ақыр аяғында большевиктер партиясы ел ішіндегі барлық революциялық күштердің іс-әрекеттерін үйлестіруші күшке айналды. Алайда «Азамат соғысы және КСРО-дағы әскери интервенция» энциклопедиясында ақтарды талқандауға үлес қосқан Ә.Т.Жангелдиннің Уфа отрядымен Ташкент, Перовск, Қазалы, Әулиеата, Түркістан, Ақтөбе, Шалқар, Жосалы, Арал станциясының Қызыл гвардия отрядтарының әрекеттеріне толық талдау жасалмаған. Қазақстандағы Қызыл гвардия тарихын зерттеу ісі әзірге 1918 жылдың мәліметімен хроникалық негізде ғана шектелген. Бірақ Қызыл гвардия құру ісі Түркістанда бәрінен ұзағырақ жүргізіледі. 1919 жылдың 7-қазанында Түркістан басшылығының әскери Кеңесі Қызыл гвардияны тарату жөнінде шешім қабылдайды. Көпшілік отрядтар Қызыл Армия қатарына өтеді.

Қазақстандағы социалистік революцияның саяси армиясын зерттеуде солдаттар тақырыбы ерекше орындалады. Солдаттар мен тылдағы қазақтардың армияны большевиктендіру тарихы аз зерттелген. Бұл туралы барлық еңбектерде көрініс тапса да, әлі ешкім оның тарихи процестегі орнын кең көлемде баяндап бере алмаған.

Тұңғыш рет Қазақстан тарихнамасында солдаттардың өлкесінде Кеңес өкіметін құру ісіне тартылуына А.Оспанов өзінің жеке зерттеулерінде қалам тартты. Ол Қазақстандағы большевиктердің 13 полк, 26 жергілікті команда, 10 жеке қазақ жүздігі, 36,5 мың адамнан құралған жасақты әскери-ұйымдастырушылық жұмыстарын алға тартқан. Автор Қазан оқиғалары барысында Әулиеата, Перовск, Черняев, Қазалы, Орал, Гурьев, Павлодар, Петропавл, Өскемен, Верный, Ақмола гарнизондарының революция жайлы шындығын атап өтеді.

А.Оспанов 1918 жылдың қаңтарында Ақтөбеде большевиктердің майданнан қайтқан солдаттар съезінің өткенін алғаш рет хабарлайды. Майданнан қайтқан 800 солдаттан тұратын «Орыс-мұсылман солдаттар ұйымы» мен Сергиопольге тыл жұмыстарына жіберілгендер туралы мәліметтер береді. Мысалы, 1905 жылы қазақ даласында пролетарлық интернационализм туын көтерген «Орыс-қырғыз

одағының» дәстүрі жалғасып жатқан еді. Зерттеуші верныйлық большевиктер мен әскери үкімет арасындағы қазақтарды өз жастарына тарту үшін күресінің мәнін ашуға ұмтылды.

Алайда А.Оспанов өзінің зерттеуінде гарнизондық солдаттардың Қазақстанда Кеңес өкіметін орнатуын бақылаумен ғана шектелген. Енбекте большевиктердің солдаттар арасында жүргізген үгіт-насихат жұмыстары тыс қалған. Автор тарапынан жұмысшылар мен солдат ұйымдарының байланыстарына мән берілмеген. Тылдағы гарнизон бөлімдеріндегі партия ұяшықтарының құрылуы жөнінде айтылмайды, солдаттар арасында жүргізілген революциялық жұмыстардың формалары мен әдістері, олардың аграрлық қозғалыстарға қатысуларының мәні ашылмаған. А.Оспанов солдат комитеттері жөнінде мәліметтер келтірмеген [1; 174].

Әрине, адам күшін мобилизациялау өлкелерде социалистік революцияның саяси армиясын құру проблемасына қатысты. Алайда зерттеушілер әлі де болжамды цифрларға иек артады. Олар далалық аймақтарда Түркістандағы мобилизациялаудың нақты масштабын, солдаттарды революция жағына тартудағы большевиктердің әскери-ұйымдастырушылық формасы мен әдістерін ашып бере алмайды. Бұл үшін Қазақстанның зерттеушілері патшалық Ресейдің, ең алдымен, Қазан, Омбы (Сібір) мен Түркістан әскери округтерінің мұрағаттарын алғандары жөн. Майданда (14 армияда) 1917 жылы 7185446 адам болған, оның 7 миллионы — солдаттар. Тыл округтерінің қосалқы бөліктерінде, Ставканың есебінше, 2265 мың адам болған. Далалық өлкеге қараған елдің еуропалық бөлігіндегі төрт губернияда (Орынбор, Уфа, Самара, Астрахан) әскерге (мобилизация) тұрғындардың 10,9 % алынған, ал Батыс Сібірдің екі губерниясы (Тобыл мен Томск) — 11,8 %. Далалық өлкелерде әскери-мобилизациялық — 5,6 %, яғни село тұрғындарымен салыстарғанда екі есеге кем жүргізілген. Соғысқа қарамастан, 1914–1916 жж. мобилизацияланғандар Далалық өлкелерде — 269,3 мың, Түркістанда 402,1 мың адамға жеткен. Оның ішінде Далалық өлке бойынша селолық жерлерден 213,9 мың адам болған. Соңғы цифрлар негізінен тұрғындардың тыл жұмыстарында мобилизациялық санын көрсетеді.

Империалистік соғыс патша саясатымен бірге тылдағы гарнизондар саны арта түсті. Оны мына көрсеткіштерден көруге болады [1; 176].

К е с т е

Тылдағы гарнизондардың көрсеткіші

Жылдар	1914	1915	1916	1917
Далалық өлке	14	25,3	31,4	36,2
Түркістан	20,2	36,6	45,3	62,1

Қазақстан мен Түркістан аумағында майдан даласына уақытша жіберілген әскери бөлімдер мен жазалау үшін жіберілген әскери күштер орналасады. Мысалы, 1916 жылдың 1-шілдесіне дейінгі санақ бойынша, яғни патшаның бұратана халықтарды тыл жұмыстарына тартуға дейін, Далалық өлкеде 198,3 мың адамдық армия бөлімдері болған екен, ал бір жылдан соң 286,5 мыңға жеткен. Түркістанда тиісінше 269,5 және 402,1 мың адам болған.

Ұлт-азаттық көтерілісті басу үшін патша қаруланған техникасы жақсы жабдықталған майдандағы әскери бөлімдерін жібереді. М.А.Фольбаумның атына 1916 жылдың 21 тамызында салған жеделхатында Н.А.Куропаткин: «Екі қазақтар полкі мен атты батальоны аттанды. Сіздің қарамағыңызға 35 рота, 24 жүздік, 240 атты барлаушылар, 16 зеңбірек, 47 пулемет болады», — деп жазады. Торғай облысы көтерілісшілерін басу үшін генерал Лаврентьев бастаған құрамында 10 жаяу әскер ротасы, 14 зеңбірек, 11 жүздік атты әскер эскадроны бар жазалау экспедициясы жіберілген. Қарашаның басында оған тағы 4 жаяу әскер ротасы, 2 атты әскер жүздігі, 4 зеңбірек пен 4 пулемет қосылды. 1916 жылғы қарашаның ортасына қарай тағы да қосымша 7 рота, 5 атты әскер жүздігі, 3 атты әскер эскадроны беріледі.

Бастапқыда бірінші тыл жұмыстарына 381065 адам тарту керек болатын. Қарудың күшімен үкімет ауылдардан 150 мың адам алып, тыл жұмыстарына жіберді.

Сонымен Қазақстанда революция армиясын мобилизациялау үшін 75 мың жұмысшы және майданнан қайтқан сарбаздар, офицерлер мен кіші офицерлер резерві (100–150 мыңнан астам) пайда болады, 36,2 мың гарнизон солдаттары, 150 мың жұмысшысынан қайтқан қазақтар мен 284,4 мың қосалқы полктар мен батальондар солдаттары, революциялық армияның маңызды бір резервін қазақ шаруалары мен крестьян-қоныс аударушылар құрайды.

П.Пахмурный мен В.Григорьев «өлкелердің әр түрлі аудандарында революциялық күрестің негізгі күшін, дегенмен, аз болса да және жеткілікті ұйымдастырылмаса да жұмысшы табы құрайды», — деп есептейді [3; 31].

Әскери ведомствоның пікірінше, бұратана халықтарда «Отанға деген орыстардай берілгендік жоқ» [3; 13]. Бұдан шығатын қорытынды біреу-ақ: оларды әскер қатарына алу қауіпті, қолына қару беріп, әскер ісіне үйрету өзімізге қарсы қарулы жауды қалыптастыру болып табылады. «Біздің міндетіміз, — дейді автор, — шеткі аймақтардағы халықтарды біздің құрылымда жан-жақты тарту болып табылады. Олардың өмір сүру дағдарысындағы айырмашылықтарды біртіндеп жою қажет. Одан аттап өтуге еш болмайды. Бұл-әскери құрылыс үшін де аса қажет».

Түркістандағы әскери құрылыс үлкен қиындықтармен іске асырылды. Ұлттық командалық құрамның кадрларының халық саны жөніндегі деректердің жоқтығы, жергілікті тұрғындардың ұлттық, тұрмыстық ерекшеліктерінің есепке алынбауы, жастардың білім деңгейінің төмендігі — осының бәрі кері әсер етеді.

Сонымен қатар М.Захаровтың Түркістанның басқа кеңес елдерінен кесіліп қалғаны, 1919 жылдың екінші жартысына дейін аз күштерімен ғана Кеңес өкіметін қорғағаны жөніндегі тезисімен де келісуге болмайды [3; 189].

Сыртқы әлемнен алыстап қалған алыстағы Түркістан Республикасында азамат соғысының оқшауланған ошағы жөнінде екі түрлі себептен ой қозғауға болады. Біріншіден, бұл проблеманы толық зерттеуден, материалдарды толық зерттеуден туып отыр. В.И.Лениннің өзі бастап Кеңес өкіметі Түркістанды интервенттер мен ішкі контрреволюциядан қорғаудың барлық шарасын қарастырған болатын. Екіншіден, Ресейдің бүкіл түпкір-түпкірлерінен өріс алған азамат соғысының оқиғаларына терең үңілмеу болып табылады.

Қолда бар әдебиеттерде Кеңес өкіметінің Қызыл гвардия отрядтарында ұлттық әскери құрамалар құрудың, оның ұлттық мәселелер жөніндегі шығарған декреттерімен сабақтастығы көрсетілмейді. Мысалы, 1917 жылдың 2 қарашасында шыққан «Ресей халықтарының қарулық декларациясында» Кеңес өкіметі барлық ұлттарға Қызыл Армияда қызмет ету құқығы мен мүмкіндігін береді.

Нақ осы ереженің негізінде социализмді қорғау ісін ұйымдастыруда ұлттар теңдігін сақтау үшін ұлттар ісі жөніндегі Халық Комиссариаты 1917 жылдың 17 қарашасында демократияланған армияның әскери құрылымдары негізінде еркін ұлттық бөлімдер құруға рұқсат береді.

Ұлттық аудандарда Қызыл Армия бөлімдерінің құрылу тарихын зерттеу еңбектерінде ұлттық әскери құрылымдарды құру мақсаты мен оған деген Кеңес өкіметінің пролетариат диктатурасының мүддесі тарапынан көзқарасы туралы мәселелер қаралмайды.

Партияның Бүкілресейлік әскери ұйымдар конференциясында Ресей халықтарының ұлттық полктер құру мәселесі жөнінде қарар қабылдайды. Бірақ сонымен бір мезгілде ұлттық құрылымдардың буржуазиялық-ұлттық контрреволюцияның немесе буржуазиялық-ұлттық үкіметтің ұлыдержавалық саясатының қаруына айналып кету қауіпі де туындайды.

1918 жылдың 7 мамырында Халық Комиссарлар Кеңесінің қаулысында ұлттық әскери бөлімдердің жекелеген ұлттар тұратын аумақтарда құрылуы мүмкін екендігі айтылады (Украина, Башкирия, Армения және т.б.). Әскери құрылымдар, оның ішінде ұлттық құрылымдар азамат соғысы жылдарында да, Ұлы Отан соғысы жылдарында да директивалық органдардың қатысуымен және рұқсатымен ғана құрылады [7; 189].

Зерттеушілер арасында ұлттық құрылымдарды құру сатылары жөнінде ортақ көзқарас жоқ. Қазақ ұлттық құрылымдардың және олардың жеке құрамдарының жалпы саны жөніндегі мәселе шешілмеген. 1949 жылы А.Нүсіпбеков 1920-жылдың аяқ кезіндегі Қазақстанда құрылған әскери бөлімдер жөніндегі деректер келтіреді, бұрынғы Жетісу мен Сырдария облыстарын есептегенде, 36 әскери бөлім болған екен (оның ішінде атты әскер — 17, артиллерия — 3, пулемет — 2, қосалқы атты әскер — 1, байланыс — 1).

Ю.Романов бұған елеулі түзетулер енгізді. Ол 1920-жылдың аяғында Кир әскери комиссариаты Бөкей, Орал, Торғай облыстарында 37 әскери және бөлімшелер құрған екен, оның ішінде 4 атты әскер, 2 атқыштар полкі, 9 жеке атты эскадрон, 2 атқыштар батальоны болған дейді.

С.Н.Покровский Жетісу мен Ақтөбеде майдан аймағында еңбекшілерді мобилизациялау ісін тұнғыш рет жинақтап көрсетті. Алайда автор бұл майданда әрекет еткен әскерлердің сапалық құрамын аша алмаған. Бұдан гөрі тереңірек талдау жұмысы А.Елагин жүргізе алған. Оның ойынша, 1918 жылдың мамырына дейін Қазақстан аумағында құрылған Қызыл Армия бөлімшелерінің жалпы саны 7 мың найза мен қылыштан санайды.

1920 жылдың мамыр айында большевиктердің Еңбек және Қорғаныс Кеңесінің шешімімен армия қатары 19 бен 35 жас аралығындағы адамға толықтырылды. Бұл шақыру Түркістанның өзінде ғана 25 мың адамға толықтырылды.

Зерттеушілер бірауыздан бұл шақыруды табысты өткенін айтады. Негізінде, М.Захаровтың пікірінше, ол күткен нәтижеге қол жеткізбеді. Тұрғындардың комиссия құрамына алынбауы, әскери комиссариат аппаратының әлсіздігі, жергілікті жердегі Кеңес өкіметі органдарының бұл ісіне жеткілікті көңіл аудармауы, байлар мен жартылай феодалдардың үстемдігі, Түркістан майданының күш-қуатына кері әсер еткен басмашылар қозғалысы және басқа да жағдайлар, ол кездегі әскер қатарына шақырушылардың әскери қабілеті жоғары қаруға мүмкіндік бермеген.

Зерттеушілер С.Н.Покровский, К.Нұрпейісов, А.С.Елагин, Ю.И.Романов, П.М.Пахмурный, В.Н.Григорьев, М.Қ.Қозыбаев және басқалар жалпы алғанда Қазақстан халқының азамат соғысына нақты баға бере алды деп есептейміз.

Алайда жоғарыда алғашқылармен бірге мынадай Қазақ Әскери Комиссариатының тарихы, Қазақстанда өріс алған азамат соғысы майдандарда кеңестік қарулы күштерді нығайтудағы елдің пролетарлық орталығының рөлі, Қызыл Армия бөлімдерінде жұмысшы-шаруалар арасында жүргізілген саяси-көпшілік жұмыстары азамат соғысы жылдары өлкелер аумағында ағылшын-американ, француз, герман империалистерінің жаңа отарлау саясатының мәні; Қазан, Уфа, Омбы, Челябині, Новосібір, Ташкент мұрағаттарнан жаңа деректер тарту; зерттелетін проблемалар аясын кеңейту; азамат соғысы мен әскери интервенция жылдары Отанды, революция жеңістерін қорғаудағы халықтар күресінің интернационалдық сипат алуы секілді аса маңызды мәселелер әлі де терең зерттеу жұмыстарын күтіп тұр [1; 188]. Осыған байланысты азамат соғысының тарихнамасының ашылмай жатқан қырларының әлі де көп екені күмән туғызбайды. Өткен тарихқа кеңестік идеология көзқарасымен емес, нақты бүгінгі күн тұрғысынан шынайы баға беру жұмысы енді қолға алынғаны белгілі.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Қозыбаев М.К.* История и современность. — Алматы: Ғылым, 1991. — 235 б.
- 2 *Әлімғазин Қ.* Испарт және азамат соғысы // Қазақ тарихы. — 1997. — № 2.
- 3 *Пахмурный П.М., Григорьев В.* Октябрь в Казахстане. — Алма-Ата: Казахстан, 1978. — 308 с.
- 4 История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней: В 5 т. — Алма-Ата: Наука, 1979. — С. 32.
- 5 *Григорьев Л.* Очерки истории Коммунистической партии Казахстана. — Алма-Ата: Ғылым, 1979. — С. 63.
- 6 *Оспанов А.* Участие солдатских масс в установлении Советской власти в Казахстане (февраль 1917 – март 1918). — Алма-Ата: Наука, 1963. — 160 с.
- 7 *Кораблев Ф.В.* В.И.Ленин и защита завоеваний Великого Октября. — Алма-Ата: Ғылым, 1979. — 196 с.

Ж.М.Мажитов, С.У.Жауымбаев

Историография гражданской войны в эпоху Советской власти

В статье рассматривается отечественная историография гражданской войны 1918–1920 гг., хронологические рамки ограничиваются советским периодом. Даются анализ и систематизация исторической литературы по обозначенной теме, выявляются основные проблемы. Авторы анализируют ключевые работы казахстанских историков и дают им оценку. В статье показаны также влияние февральской и Октябрьской революций в России на гражданскую войну, создание Красной Армии, вклад в годы войны рабочих и крестьян. На основании анализа трудов историков авторами собраны материалы о создании Советской власти и на сегодняшний день ведется поиск ответов на вопросы по теме гражданской войны.

J.M.Mazhitov, S.U.Zhauymbaev

Historiography of civil war in the Soviet power

The domestic historiography of the Civil war of 1918–1920 s is considered in this article, chronological frame is limited to the soviet period. On this the me author gives analysis and structure of bibliography and main problems. There is given analysis and systematization of historical literature of the marked theme, analysis and estimation of key works of Kazakhstan historians. There is also considered the affection of the February and October revolutions to the Civil war in Russia, formation of the Red Army, contribution of workers and peasants in the war time. Materials about the formation of the Soviet power were gathered on the base of works of historians, nowadays there is conducting research works to the problems of the civil war.

ӘОЖ 316.47: 28 (574)

А.Б.Сатанов, Қ.С.Өскембаев

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Халықаралық қатынастар шеңберіндегі Ислам және Қазақстан (2011 жылы Қазақстанның Ислам Конференциясы ұйымында төрағалық етуіне орай)

Мақалада халықаралық қатынастар шеңберіндегі Қазақстан Республикасының мұсылман елдерімен, халықаралық ұйымдармен дипломатиялық және саяси байланыстары қарастырылды. Сонымен қатар бүгінгі таңда бүкіл әлем жағдайындағы, Орта Азия және мұсылман елдерін қамтыған әр түрлі келеңсіз және прогрессивті процестер жөнінде айтылды. Ислам дінінің Қазақстанның сыртқы саясатына, ішкі жағдайына ықпалы анықталды. Бұған қоса қазіргі таңдағы ислам дінінің өзекті мәселелері, мемлекет пен дін арасындағы өзара қатынастары қарастырылған. Мақалада зерттелінген мәселелерге қатысты шетелдік және отандық қайраткерлердің көзқарастары мен ойлары берілген.

Кілтті сөздер: Ислам Конференциясы ұйымы, ислам, конфессия, ұлтаралық келісім, конфессияаралық келісім, халықаралық қауіпсіздік бағдарламалары, секулярлы саясат, көпбағытты саясат, көпполүсті сыртқы саясат, көпвекторлы саясат.

Көп конфессиялы, көп ұлтты болғанына қарамастан, қазіргі ұлтаралық және конфессияаралық келісім мен бейбітшілікті сақтап келе жатқан Қазақстанда ұлт мәселесі, ұлтаралық қатынастар, діни бірлестіктераралық төзімділік мәселелері мемлекеттік қана емес, халықаралық қауіпсіздік мәселесіне тікелей қатысты. Сонымен бірге қазіргі таңда діни бірлестіктердің конфессиялараралық жауапкершілігі мәселесі халықаралық қауіпсіздік бағдарламаларының сапынан елеулі орын алуда.

Қазақстанның діни саласы бойынша жүргізіп жатқан секулярлы саясат мемлекеттің сыртқы саясатында да көрініс тапты. Қазақстан әр түрлі халықаралық ұйымдардың мүшесі болып табылады. Оның ішінде еуропалық (ЕҚЫҰ) және азиялық (ОЭС) ұйымдардың толыққұқылы мүшесі болып келеді. Тәуелсіздік алғаннан бастап, республиканың көпбағытты, көпполүсті сыртқы саясаты бекітіліп, «Батыс пен Шығысқа бағдар алыну керек» деп жарияланды. Соның ішінде Елбасы

Н.Ә.Назарбаев 2006 жылы Қазақстан халқына жолдауында: «Біз үшін мұсылман әлемі елдерімен халықаралық ынтымақтастық пен мәдени алмасулар құрылымдарына белсене қатысу мейлінше табиғи нәрсе. Біз сондай-ақ Ислам және Араб Шығысы елдерінің көпшілігімен өзара тиімді және өзара байытатын екі жақты қарым-қатынастарды белсене дамытып келеміз», — деп атап көрсеткен болатын [1; 200].

Халықаралық қатынастарда көпвекторлы саясатты ұстанған Қазақстан 1995 жылы Біріккен Ислам Конференциясының (БИК) мүшесі болып аталынды [2; 1]. Сыртқы саясаттағы бұл қадам идеологиялық емес, прагматикалық ұмтылыстарға байланысты жасалынды. Жалпы Ислам Конференциясы Ұйымы (ИКҰ) 1969 жылы құрылды [3; 1]. Мақсаты — әлеуметтік, экономикалық, саяси салаларда ислам елдерінің ынтымақтастығын қамтамасыз ету, отарлау мен нәсілшілдікке қарсы күрес, Палестинаны азат ету ұйымына қолдау көрсету болып табылады. Бүгінде ИКҰ-ға 57 мемлекет мүше. Ұйымның қысқаша қағидалары: тұтастай теңдік, әр халықтың өзін-өзі айқындай құқығына құрметпен қарау, ішкі ісіне араласпау, мемлекеттердің егемендігін, тәуелсіздігін және аумақтық тұтастығын құрметтеу, ИКҰ-ға мүше елдер арасында туындаған проблемалық мәселелерді келіссөздер арқылы бейбіт жолмен шешу т.б. Бұл ұйыммен арадағы қарым-қатынас БИК-ның құрамында қызмет атқарып жүрген Ислам даму банкының қаржылай көмек көрсетудің шеңберінде экономикалық сипат алды. Ислам конференциясы ұйымының Бас хатшысы Абдулвахид Белкезиз Қазақстанның осы мұсылман қауымдастығының беделді ұйымына мүше болып қабылдануына орай: «Қазақстан өзінің табиғи, экономикалық, мәдени және интеллектуалдық әлеуетімен, салиқалы ішкі және сыртқы саясатымен мұсылман халықтарының, ислам қауымдастығының қазынасына енген аса бағалы үлес болып табылады», — деген еді [2; 1]. Қазақстан мұсылман қоғамдастығында серпінді экономикасы және әлемдік аренадағы мықты ұстанымы бар күшті де тұрақты өңірлік держава ретінде қабылданады. Мұсылман елдері Қазақстан басшылығының барлық ішкі және сыртқы саяси акцияларына қолдау білдіріп келеді. Мәселен, 2000 жылғы Дохадағы ИКҰ-ның IX саммитінде және 2002 жылғы Хартумдағы ИКҰ СІМК-нің 29-Кеңесінде Қазақстанның Азиядағы өзара ықпалдастық және сенім шаралары жөнінде Кеңес шақыру туралы бастамасын қолдау тұрғысында қарар қабылданды. ИКҰ СІМК-тің 34-сессиясында (Пәкістан, 2007 ж. мамыр) Қазақстанның Мұсылман әлемі мен Батыстың арасындағы үндестік орнату және осы тұрғыда 2008 жылы Қазақстан министрлер деңгейіндегі форум шақыру жөніндегі ұсынысы қабыл болды.

ИКҰ-ға мүше елдер Сыртқы істер министрлері Кеңесінің 2006 жылы Бакуде өткен 33-сессиясында қатысушылар өркениеттердің үнқатысуы жөнінде Бүкіләлемдік декларация туралы қарар мақұлдады. Онда Қазақстан Президентінің Әлемдік және дәстүрлі лидерлер съезін шақыру жөніндегі бастамасын қолдау туралы жеке тармақ болып енгізілген. Қазақстанның ИКҰ жұмысына толыққанды қатысуы мен еліміздің мұсылман қоғамдастығындағы оң имиджі қарым-қатынастарды одан әрі нығайта тусуде маңызды алғышарт. Бүгінгі күні Қазақстан 1,5 миллиардтық мұсылман әлемінде үлкен беделге ие бола бастады. Бұл орайда ИКҰ Бас Хатшысы, Түркия өкілі Э.Ихсаноглының 2007 жылдың қыркүйегінде Қазақстанға ресми сапармен келіп қайтқаны дәлел. Сол сапарында ол: «Қазақстанның ИКҰ жұмысына қатысуы ұйымның әлемдегі рөлінің одан әрі нығайуына және мұсылман әлемі мемлекеттерінің арасындағы көпқырлы байланыстардың дамуына оң ықпал етеді», — деген сөздерді айтқан болатын [3; 1].

Ал Э.Ихсаноглының Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевқа жолдаған ризашылық хатында: «Сіздің шебер басшылығыңыздың арқасындағы Қазақстанның даму деңгейі мен серпіні мені үлкен әсерге бөледі. Қазақстанның мұсылман әлемі мен Батыс арасындағы үнқатысуды дамытуға бағытталған көзқарас деңгейі мен ұстанымы да тек мадақтауға лайық», — деді [3; 1].

ИКҰ-ның шеңберінде Қазақстан Мысыр, Малайзия, Оман, Сенегал, Филиппин, Иран, Ирак, Түркия, Палестина, Марокко, Катар, Сауд Арабиясы, Индонезия, Иордания сияқты т.б. да мұсылман елдерімен халықаралық қарым-қатынастар жүргізіп жатыр.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев: «Біз өзіміздің сыртқы саясатымызда барлық мемлекеттермен, оның ішінде мұсылман әлемі, түркі дүниесімен де белсенді ынтымақтастықты қамтамасыз етуді көздейміз. Қазақстан тәуелсіздігін жариялаған соң мұсылман әлемі Қазақстан мемлекетінің нығайып өркендеуіне саяси жағынан болсын, әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан болсын елеулі көмек көрсетті. Қазақстанның сыртқы саяси бастамалары мұсылман әлемі және түркі дүниесі тарапынан әрдайым қолдау тауып келеді. 1995 жылдан бастап Ислам Конференциясы Ұйымының мүшесі ретінде Қазақстан мұсылман мемлекеттері мен ұйымдары ұсынған жәрдемді, еліміздің стратегиялық

маңызы бар инфрақұрылымдық жобаларын, Астана қаласының дамуын қаржыландыруға жаратты», — деп атап көрсетті [1; 198].

Дегенмен, діни фактор республиканың жүргізіп жатқан сыртқы саясатында өзіндік жанама ықпалын тигізіп жатыр. Бұл, ең алдымен, Қазақстанның «ислам әлеміне» жататын шетелдік елдермен қарым-қатынаста көрініс тапты. Ислам мен оның символикасы сол елдердің әр түрлі әлеуметтік-саяси салалары мен халықаралық қатынастарда дәстүрлі көрініске ие болып келеді. Бұл Қазақстанның мұсылман елдерімен байланыстарда өз ықпалын тигізді. Қоғам ішіндегі діни өмірге тікелей қатысты құбылыстар ресми мемлекетаралық келіссөздер мен келісімдердің талқыланған мәселелеріне айналды. Мәселен, 1993 жылы Қазақстан Республикасы Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың Мысыр еліне алғашқы ресми сапары кезінде Мысыр жағы бір топ қазақ студенттерін Әл-Азхар университетіне оқуға жіберілуін және Алматы қаласында Ислам діни орталығының салынуына 10 млн. долл. көлемінде қаржылай көмек көрсетуге ұсыныс жасады [4]. Бұл тұрғыда кейбір зерттеушілер бір конфессияға ғана қатысты діни кешенді салғанша, бірнеше мәдениеттер, оның ішінде ежелгі мысыр, христиан (копттық), ислам, тағы басқа мәдениеттер үшін өркениет негізі болып табылатын Араб мәдениетіне байланысты орталықтың салынуы — Қазақстанның көпконфессиялы саясаты үшін өте тиімді қадам болушы еді деген пікірлер білдіріп жатыр.

Біздің уақытымыз қарама-қайшылықтарға толы заманның ықпалында болып отырғаны анық. Бір жағынан, орталықтандырылған әрекеттерге сай күштердің жүйеленуі белсенді түрде — діни, мәдени, интеллектуалдық, экономикалық, саяси бірлестіктер, халықаралық конгрестер, форумдар, кездесулер кеңеюде. Әлемді мекендеген халықтардың басым көпшілігінің өзара түсіністікке ұмтылыстары арта түсуде. Екінші жағынан, өз бетінше жекешеленген тұрпаттағы ыдыратушы күштер — фанатизмдік, сепаратистік, экстремистік, террористік, шектелушілік белсенділіктерін жетілдіре түсуде.

«Терроризм» термині ғасырлар тереңіне кететін түсінік болғанмен, бұл сөздің ұғымдық тұрпаты өткен ғасырдың 90-жылдары ғана біздің тілімізге енді. Шешен жауынгерлерінің Ресей территориясында жүргізген бірнеше террористік актілерінен кейін, оған экстремизм деген тіркес қосылды. Терроризм мен экстремизм Орта Азия халықтарының арасында, біріншіден, сыртқы ақпараттық әрекеттердің әсерінен, екіншіден, діни біліктіліктің төмендігінің салдарынан оған діни өң беру түпкілікті түрде қалыптасып үлгерді. Соған орай, көптеген жағдайларда терроризм мен экстремизм мұсылмандық қозғалыстардың мүшелеріне қатысты жиі қолданылады. Мәселен, Өзбекстанның мұсылмандық қозғалысы мүшелерін «діни экстремистер» деп атау дағдыға айналған. Кашмирлік, филиппиндік, палестиналық, шешендік террористер мен экстремистер, сонымен бірге ұйғыр сепаратистерінің іс-әрекеттерін исламдық фактор анықтайды деген ұғым саналық қалыптасып үлгерді. АҚШ-та 11-қыркүйекте болған террористік актілерді ұйымдастырушылары мен орындаушыларын да көпшілік ислам террористері деп тікелей атай бастаған.

Бірақ терроризм мен экстремизмнің ислам дініне ешқандай қатысы жоқ. Мәселен, терроризм — жеке тұлғалардың немесе ұйымдасқан топтардың, тұрғындардың нақтылы топтарына немесе мемлекеттік органдарға заңды түрде шешілуге мүмкіндік болмаған жағдайда қысым көрсету арқылы өз мақсаттарына жету үшін саналы түрде қолданылатын, бірақ ешқандай әскери мақсатсыз күш көрсету. Экстремизм өз алдына анықтамалық нұсқауларда қалыптасқан қоғамдық нормалар мен мемлекеттік ережелерге қатысты радикалды түрде терістеу арқылы әрекет жасайтын топтар мен немесе жеке тұлғалар ісі ретінде қарастырылады [5]. Жоғарыда түсінік берілген екі ұғым — терроризм мен экстремизмнің исламға ешқандай қатысы жоқ. Өйткені «Ислам» сөзінің өзі араб тіліндегі «салам», «тыныштық», «бейбітшілік» деген ұғымдарды білдіреді. Алланың 99 атының бірі ас-Салам (бейбітшілік) болып табылады. Мұсылмандар бір-бірімен жүздескен кезде «ас-саләму-ғалайкум» (сізге тыныштық, амандық, бейбітшілік тілеймін) дейді. Сонымен қатар Құранда «дінде ешқандай зорлық жоқ» деп жарияланды [6]. Ислам дінінде терроризм, экстремизм немесе қысым көрсету, зорлық жасау, тағы басқа адам өміріне қарсы, қоғамға қауіп төндіретін әрекеттер мен түсініктер кездеспейді. Әрі мұсылман діні басқа да дәстүрлі әлемдік діндер сияқты адамдарды тек жақсылық жасауға шақыратын дін болып табылады. Көптеген тілдерге аударылып, айтулы ғалымдар мен мамандар тарапынан жоғары баға алған Елбасымыздың «Сындарлы он жыл» атты кітабында «әлемдегі лаңкестіктің түпкі себебі дамудың теңсіздігінде жатыр» деп атап көрсетілген. Н.Ә.Назарбаев діннің бөлуші, іріткі салушы емес, керісінше, елдің етегін жабар ұйытқы, мемлекетті дағдарыстардан құтқарар, халықты рухани бірлікке шақыратын фактор екенін алға тартады. Соның ішінде, әсіресе, халқымыздың құндылықтарының бастауы болған ислам діні туралы Президентіміз: «Бәрінен бұрын, біз үшін Ислам — өзімізді-өзіміз таныта алудың мүмкіндігі. Қазақ халқының басқа

діни тәубе етушілікке құрметпен қарауы, олар үшін діни экстремизмді жүзеге асыру былай тұрсын, ол туралы жұрт көзінше сөз етудің өзіне тыйым салатын тиімді тосқауыл болып табылады», — деп атап көрсетті [7; 100]. Расында, ислам діни басқа да дәстүрлі діндер сияқты ізгіліктің өзегі болғандықтан, имандылық адамзат баласына парасат пен пайымды, кешірім мен келісімді, шапағат пен мейірімді, қанағат пен рахымды, білім алу мен еңбек етуді насихаттайды. 2003 жылы қыркүйек айында Астана қаласында өткізілген Әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлерінің I Құрылтайының Декларациясында және Қазақстан Президенті құрылтайдың жабылу рәсімінде сөйлеген сөзінде бас қосудың мақсатын айқындай отырып, былай деген еді: «Біз экстремизмнің, сепаратизмнің, лаңкестіктің және дін үшін деп күш қолданудың басқа да формаларының діннің шынайы ұғымымен ешқандай ортақтығы жоқ деген және олар адамзат үшін қатер болып табылады деген пікірге келдік»[8].

Алайда бүкіл діндердің негізінде сенім мен сүйіспеншілік, мейірім мен махаббат жатыр деп белгілеу жеткілікті емес, қазіргі заманда діндерарасы деп атап жүрген соғыстар және дін атын жамылып төзімсіздік, қысым көрсету, әділетсіздік, қақтығыстарға немесе келіспеушіліктерге үгіттейтін жат пиғыл құбылыстар мен миссионерлерді байқамай жүруге болмайды. Бұны Н.Ә.Назарбаев та айтады: «Қазірдің өзінде Орталық-Азия аймаққа халықаралық экстремистік және террористік топтар ықпалының тарай бастауы біздің аймақ үшін де айқын қауіп-қатер болып отыр», — деп бүгінгі күні Қазақстанның конфессияаралық, ұлтаралық келісім мен саяси тұрақтылық үшін қауіп төндіретін мейлінше өзекті мәселені көтереді [7; 90]. Шынында да, Қазақстан рухани дәстүр мен ата-бабалардың қалдырған рухани мұраларды жаңғырту жолында игілікті процесс туралы сөз қозғағанда, қалай дегенмен, экстремизмге, радикализмге, терроризмге негіз беретін, шетел діни ағымдардың пайда болуы сияқты жағымсыз процестер туралы да айту керек. Алайда Н.Ә.Назарбаевтың ойын жалғастыра отырып: «Біздің елдің мұсылман қауымы мен дін басылары мемлекет ұстанымдарын жоғары бағалайды және жұртшылықтың басым көпшілігі дәстүрлі исламдағы суннит жолын ұстанушылар», — деп айтады [7; 103]. Сол себептен діннің атын жамылған жағымсыз құбылыстарға қарсы күрес ету тетіктерін қалыптастыру керек. Президенттің мәлімдеуінше бұл бітімгершілікке саяды. Яғни, экстремистер, радикалистер, террористер белсенділігін басу үшін белгілі бір іс-шаралар ұйымдастыру керек. Бітімгершілік дегеніміз — шиеленісті мүлде болдыртпайтын немесе болу мүмкіндігін сейілтетін алдын алу шараларының тұтас жүйесі. Сонымен қатар Елбасымыз республикамызға қауіп төндіретін жағымсыз құбылыстарға қарсы күресудің бірқатар жолдарын атап өтеді: «Ең алдымен, ақпараттық саясат әлемдік діндерді бейбітшілік пен адалдықтың бастау ретінде ұғым қалыптастыратын діни тәрбие элементтерін өз мазмұнына енгізуі тиіс» [7; 103]. Екіншіден, «жағымсыз құбылыстарға қарсы континентаралық, мемлекетаралық бірлестік құрудың қажеттілігі мен мүмкіндігін атап өткен жөн» [7; 108]. Үшіншіден, «Құранда жазылған ислам ілімі мен негізгі қағидаларының шынайы мәніне бойлау және оны дінге сенушілердің жан-жүрегіне тиімді де әсерлі жеткізу исламның өзі және оның тарихы туралы айқын түсінігі бар, шығармашыл зиялылар мен дінбасылар жүзеге асыруға тиіс» [7; 104]. Ең соңында, «діни ұйымдар мен қайырымдылық қорлардың қызметін тексеріп отыруға және экстремистік топтардың бой көрсетуінің алдын алуға бағытталған, полицейлік бақылау шараларын қолдану арқылы жүргізілетін «дәстүрлі профилактика» одан әрі жалғасын табуы керек. Әрине, негізгі назар экстремистердің аймақтық және халықаралық қозғалысымен күреске аударылуы тиіс» деп белгіледі [7; 107].

Еліміздің белгілі ғалымы, тарих ғылымдарының докторы, профессор Құралай Байзақованың ойынша, терроризммен күресте диалог өте маңызды. Өйткені терроризмді тек қана соғыс алаңында ғана емес, үстел үстінде дипломатия жолымен шешуге де болады [9]. Бұл тұрғыда экстремизмге, терроризмге, радикализмге қарсы мемлекетаралық, халықаралық, тіпті континентаралық деңгейлерде бірлесе күресудің маңызы ерекше.

Бүгінгі күні Қазақстан антитеррористік, антиэкстремистік қызметін аймақтық деңгейде Орталық Азияда Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы (ШЫҰ), Ұжымдық қауіпсіздік келісім сияқты саяси құрылымдармен бірлесе, ал Оңтүстік Азия мен Таяу Шығыс дағдарысты өңірлерде АӨСШК негізінде іс-әрекет атқарылып жатыр.

Адамдардың дінді дұрыс түсініп, бағалай алмауы, әсіресе Азия мемлекеттерінде білімді адамдар үлесінің аз болуы әр түрлі қарама-қайшылықтарға алып келеді. Соның қатарында діни терроризм де бар. Жоғарыда атап өткендей, терроризмді қажет етіп немесе талап етіп жатқан діннің өзі емес, оны шығарып жатқан адамдар болып табылады. Адамдар діннің атын жамылып, әр түрлі террористік,

экстремистік әрекеттерді жүзеге асырып жатыр. Сондай діни террористік топтардың арасында «әл-Каида», Ливанның шиит топтарын ұйымдастырған «Хез болла», «Хамас», «әл-Джихад-әл-Ислами», тағы басқалар бар.

Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаев Қазақстан халқы Ассамблеясының сегізінші сессиясында (2001) сөйлеген сөзінде ислам дінін терроризмнен айыра білудің қажеттігін атап көрсетті [1; 124]. АҚШ Президенті болған Дж.Буш 2001 жылы 11 қыркүйектегі оқиға кезінде, терроризмнің ислам дініне еш қатысы жоқ екендігін мойындады [1; 124].

2001 жылы қазан айында Қазақстанның оңтүстігінде орналасқан қалаларында (Түркістан мен Кентауда) «Хизб-ут-Тахрир» атынан үндеу хаттар таратылды, сол жылы қараша айында Алматыда аталған ұйымның үш мүшесі ұсталды. Аталған партия мүшелері тарапынан 2001 жылы қазан-қараша айларында және 2002 жылдың сәуірінде антиамерикалық және антисемиттік мазмұндағы парақшалар тарату фактілері байқалынды [1; 126]. Сонымен қатар тергеу барысында олардан қару-жарақ, жарылғыш құрылғылар және антиконституциялық мазмұндағы парақшалар тәркелінді.

«Хизб-ут-Тахрир» ұйымы өз қызметін идеологиялық күрес, идеологиялық төңкеріс, билікті өз қолдарына алу сынды үш бағытта жүргізеді. Кейінгі жылдары мұсылмандар арасында жік салатын пікірлер мен ұстанымдар көрініс беруде. Алайда діни фанатизм, лаңкестік, пікір төзімсіздігі шын мәнінде ислам дініне өте жат құбылыстар.

Мемлекетімізде «әл-Каида», «Мұсылман бауырлары», «Талибан», «Лашкар», «Тайба», «Бозқұрт», «Өзбекстан ислам қозғалысы» және т.б. лаңкестік ұйымдардың қызметіне тыйым салынған.

Қазір дінді өз пайдасына қарай бұрмалап, ислами нанымдарды шатастырушылар көптеп кездеседі. Тәуелсіз Қазақстанның елдік-имандылық тұтастығына іріткі салуын жалғастырып келе жатқан жат ағымдар пайда болды. Исламның атын жамылып, «Таблиғи жамағат», «зікірші-исматуллашылар», уахабистер, сүлейменшілер ұлттық біртұтастығымызға іріткі салуда.

Бүгінде Қазақстан мұсылмандары діни басқармасына қарамайтын 232 мешіт пен 97 мұсылман діни бірлестіктері жеке жұмыс істейді [10]. Олардың кейбіреулерінің жеке меншігіндегі мешіттері мен медреселері бар. Сонда не болып, қандай уағыздар мен насихаттау жұмыстары жүргізіліп жатыр? Бұл мәселені тез арада қолға алу керек. Еліміздегі діни бірлікті өте мықты ұстау қажет. Өйткені діни бірліктің негізінде ұлттық бірлік қалыптасады.

Қазіргі таңда үлкен мәселенің бірі — діни радикализм. Оған қарсы күрестің бірден бір пәрменді құралы — діни ағартушылық жұмыстарын көтеру, діни үгіт-насихатты пәрменді жүргізу. Өз дінің және басқа халықтардың дінін жетік білген адам ешқашан да экстремистердің қолшоқпары болып, олардың қатарына ілікпейтіні белгілі. Әрине, діни радикализм, экстремизм мен фундаментализмге қарсы күрес жүргізген кезде Қазақстан азаматтарының конституциялық құқықтарын, ар-ождан бостандығын бұзуға, дінге сенушілердің сезімдерін қорлауға жол берілмеуі тиіс және мемлекетіміздің шет елдерімен қарым-қатынастарына, сыртқы саясат сахнасындағы абыройы мен мүдделеріне нұқсан келтірмеуі жөн. Қазақстан Республикасы Конституциясында: «Республиканың конституциялық құрылысын күшпен өзгертуді, оның тұтастығын бұзуды, мемлекет қауіпсіздігіне нұқсан келтіруді, соғысты, әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, тектік-топтық және рулық астамшылықты, сондай-ақ қатыгездік пен зорлық-зомбылыққа бас ұруды насихаттауға немесе үгіттеуге жол берілмейді», — деп көрсетілген [11]. Адамның қауіпсіздігіне қарсы бағытталған радикализм, экстремизм мен фундаментализм деген ұғымдар тек демократияға қарсы құбылыстар ғана емес, олар шынайы ислам дініне де жат болып келеді. Өйткені ислам — гуманистік дін, оның басты құндылықтарының бірі — адамның өмірі деп танылады.

Қазақстанның сыртқы саясатында маңызды орынды Орта Азияда орналасқан бұрынғы Кеңес республикаларымен қарым-қатынастар алып жатыр. Аталған елдермен байланыс орнату территориялық, тарихи-мәдени, тілдік, діни жақындастық тұрғысынан күрделі емес болып көрінуі мүмкін. Бірақ Орта Азия елдерінің бір-бірінен ішкі жағынан айқын айырмашылықтары олардың бірігуіне және бірін-бірі түсінуіне кедергі болып тұр. Бұл жағдайда исламның интеграциялық потенциалы да Орта Азия елдерінің ұлттық-мемлекеттік мүдделерін біріктіре алмайды. Шынына келгенде, Орта Азия елдерінің бірігуі — ең алдымен олардың ұлттық және аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған стратегиялық мүдделердің негізінде жүзеге асырылуы мүмкін. Дегенмен, Орта Азия Республикаларының ішінде олардың діни негізде бірігуін көздейтін өз алдына саяси мақсаттарды қоятын әр түрлі діни қозғалыстар бар. Олар демократиялық құрылысқа қарсы шығып, діни негіздегі теократиялық мемлекеттерді құруға ұмтылыс жасайды. Сөйтіп, халық арасында ислам дінін таратып, сол арқылы саяси мақсаттарға қол жеткізуге талпынады. Әрине,

сондай ұлттық қауіпсіздікке қауіп төндіретін, демократиялық, зайырлы мемлекеттік құрылысқа, республикамыздың Конституциялық жариялымдарына, ұлтаралық және конфессияаралық жанжалдардың шығуына себепші бола алатын діни қозғалыстардың таралуына тосқауыл қою керек.

Орталық Азия территориясында діни радикализмнің таралуы өте күрделі халықаралық сипат алған мәселеге айнала бастады. Ақпарат және қоғамдық келісім жөніндегі министрліктің конфессиялар ісі бойынша бөлімінің бастығы С.Қуандықовтың көзқарасы бойынша, діни радикализм үшін негіз беретін жағдайлар:

1. Мұсылман қауымының ұлттық белгілері бойынша бөлінуі, мысалы, кейбір ұйғыр қауымдастықтарының арасында ұлттық сепаратизм жөніндегі идеялар таралған.

2. Оңтүстік өңірлерде ҚМДБ ықпалы мен беделінің азаюы, кейбір мешіттерге радикалды және экстремистік ағымдардың әсер етуі.

3. Мұсылман қайырымдылық қорларының, «Истлах», «Тайба», «Азия мұсылмандарының комитеті» сияқты халықаралық ұйымдарының эмиссарлар санының өсуі. Аталғандардың көбісі миссионерлік қызмет арқылы халық арасында радикалды ислам идеяларын таратады.

4. Кейбір жекелеген мешіттер, рухани білім алу мекемелерінің зайырлы қоғам мен ресми діни басқарманы сынға алуы және мұсылман сипатындағы мемлекетті құру идеяларын таратуы.

Шымкенттік бір мешіттің төңірегінде ашылған «Араб тілі» атты білім беру орнында шетелдік оқытушылар білім іздеушілер арасында орыс тіліндегі ислам фундаментализм идеяларын дәріптеген «Жастарға арналған сөз» деген брошюраны таратты. «Акылсунат Уал-Жамағат», «Даиват-Уль Ишрат» деген діни-экстремистік ұйымдардың эмиссарлары Алматы аймағында үгіт-насихат жүргізіп, адамдарды «шынайы ислам» канондарын үйрену үшін шетелдік оқу орталықтарына баруға үгіттеді [12].

1998 жылы алғаш рет саясаттандырылған ислам, зайырлы мемлекетті теократиялықпен ауыстыру, қоғамда шарият заңдарын орнату идеяларын таратқан, тіпті өз мақсатына жету үшін күш көрсету әдістерін қолданған радикалды мұсылман қауымдарының әрекеттері әшкеріленген болатын. Олардың бірі — ишан-мүридтік қарым-қатынастарды, соғысқұмар ислам мен суфизм идеяларын таратқан «Қокандық пир» қауымы болды [12]. Сол қауым ішіндегі ағымның бірі Қазақстан мұсылмандарының діни басқармасының басшылығын ауыстыру үшін арандатушылық қызмет атқарып, исламдық мемлекет құру үшін әлеуметтік негіз ұйымдастыруға талпыныс жасаған «Тарихатшылар» ұйымы.

Ислам радикализмнің бұдан былай республикаға таралуын алдын алу үшін 2000 жылы бірқатар іс-шаралар атқарылды. ҚМДБ-ның төрағасы болып ғалым-арабист, дипломат қызметкері Әбсаттар-қажы Дербісәлі тағайындалды [13].

Мемлекет діни, оның ішінде, ең алдымен, миссионерлік ұйымдардың қызметін тексере бастады. Қызылорда, Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан облыстарындағы діни бірлестіктердің қызметі заң жүзінде тексерілді. Құқыққорғау органдары Қазақстанда «шынайы ислам мемлекетін» құруға ұмтылған шетелдік діни ұйымдар эмиссарларының мемлекеттегі конфессияаралық қатынастардың, республиканың оңтүстік және батыс аудандарындағы әлеуметтік-саяси жағдайды анықтау қадамдарын; Таяу Шығыс діни-қайырымдылық ұйымдарының культті құрылыстарды қаржыландыруға әрекет жасау фактілерін; үлкен ауқымда сектанттық әдебиеттердің таралу талпыныстарын әшкерілеген болатын. Жамбыл және Оңтүстік Қазақстан облыстарында қызмет атқарып жатқан жиырма діни оқу орындарының ішінен ешқайсысы тіркеуден өтпей, рұқсат алған жоқ. Тіркеуден өткен діни бірлестіктердің 2252 ішінде 1080 әділет органдарында тіркеуден өтпеген. Әсіресе Оңтүстік Қазақстан облысында 426 діни бірлестіктердің 328 тіркелмеген [12]. Кейбір жергілікті басылымдар, «Ордабасы» діни бірлестігінің «Имандылық» атты газеті ислам ізбасарларының басқа конфессиядан артық екенін уағыздап, республикада мұсылман партиясын құруға шақырды. «Жиырма бірінші ғасыр қазақ елі» газеті діннің мемлекеттен бөліну принципін қарсы шығып, Қазақстанды зайырлыдан мұсылман мемлекетіне айналдыруға шақырды.

Қазақстан азаматтарының шетелдік діни оқу орындарында білім алуы бойынша бақылау күшейтілді. Президент Н.Ә.Назарбаев мемлекеттің жолдауымен емес, жеке фирмалар немесе өз басымен шетелге барып, діни оқу орындарына түскен жастарды отанына қайтару жөнінде бұйрық шығарды.

2000 жылы қабылданған іс-шаралар кешені Қазақстанда ислам дінінің жандануының реабилитациялық кезеңінің аяқталып, жаңа бір кезеңге аяқ басуын дәлелдеп шықты. Бұл кезеңге исламның «мемлекеттендірілуі» тән, яғни мемлекет тарапынан исламға протекционизмнің жасалуы, үкіметтің орталық және аймақтағы МДБ қызметін детальді регламентациялау (ислам радикализмі,

оның ішінде дәстүрлі емес конфессиялардың қызметіне қарсылық жасау), оларға қоғамдағы процестерді консолидацияландыру қызметін беру.

Орталық Азиядағы ислам радикализмінің қалыптасу себептерін, Ақпарат және қоғамдық келісім министрі болған А.Сәрсенбаев былай деп түсіндіреді:

1. Бұл КСРО кезіндегі атеизмнің мұрасы, халықтың басым бөлігінде діни мәдениеттіліктің болмауы. Бұның салдары ретінде дінді қарапайым-жартыкеш деңгейде ғана түсіну. Қоғамның атеизмнен еркін дін бостандығына өту барысында дінге сене бастағандардың бір бөлігі маргинализацияланып кетті, бұны өз кезегінде радикалды бағыт ұстанған топтар қолдануға тырысты.

2. Сыртқы факторлардың әсері, ТМД-ның оңтүстік шекараларындағы мәселелерімен байланысты, Қазақстан территориясына қару мен есірткі ауқымының енуі. Сонымен қатар Оңтүстік Азия елдерінде пайда болған діни радикализм мен діни төзімсіздік идеяларының таралуы.

3. Кейбір ТМД елдерінде діни бостандық жағдайында үкіметтің діни бірлестіктермен конструктивті байланыс жасай алмауы, дінге қатысты мемлекеттік радикализм мен қатал саясаттың қолдануы. Нәтижесінде дінге сенген халықтың басым бөлігінің үкіметтің іс-әрекеттеріне агрессивті қарсылық көрсете бастауы [12].

Қазақстанда діни қауымдардың кейбір бөлігі әр түрлі діни қауымдастықтар мен коммерциялық ұйымдардың атымен жамылған заңсыз уағыз жүргізген және діни төзімсіздікті қалыптастыратын идеяларды тарататын шетелдік миссионерлердің ықпалына түсіп жүр. Дінге сенгендердің арасында дін өкілдерін ұлттық принцип бойынша бөліп, қабылдау сияқты теріс салдарлы тенденцияның қалыптасуы үлкен алаңдаушылықты туғызады.

2000 жылы Гуманитарлы зерттеу орталығының Алматы және республиканың Оңтүстік аймақтарында өткізген зерттеулері бойынша діни радикализмнің дамуы жөнінде әр түрлі тұжырымдамалар жасалынды [12]. Кейбір сарапшылар Қазақстанға діни радикализм қауіпті емес, өйткені радикалды идеялар республикада қолдау таппай жатыр деген ойда. Тарихқа назар аударатын болсақ, қазақтардың арасында фундаменталистік бағыттағы ислам ешқашан да таралмаған, мұсылман діни қазақтарда дүниетаным ретінде орын алудан гөрі, ритуалды тәжірибе ретінде қабылданды. Ислам экстремизмі өз ішінде діни емес, әлеуметтік қарсылық негізінде пайда болып, саяси күрес жүргізудің бір тәсілі болып табылады деген тұжырымдар да бар. Респонденттер арасында жүргізілген зерттеу Қазақстанда діни-экстремистік сипаттағы идеялардың әлі кең ауқымда таралмағанын көрсетеді, бірақ мемлекеттегі әлеуметтік-саяси жағдайды сараптай келе, ондай идеялар күшеюі үшін ең алдымен әлеуметтік-экономикалық алғышарттардың бар екенін ескеру керек.

Алматыда ЕҚЫҰ қолдауымен өткізілген семинардың қорытындысы бойынша, «экономикалық және әлеуметтік прогресс экстремистердің арандатушылық қызметіне тосқауыл қоя алатын ең күшті фактор болып табылады» деп жарияланды [12]. Кейбір аналитиктердің көзқарасы бойынша, Кавказ бен Орта Азиядағы қазіргі замандағы мұсылмандық әлеуметтік-саяси қозғалыстарды: дәстүрлі, аполитикалық және саясаттандырылған (бұлар жиі ең радикалды болып келеді) болып бөлінеді. Соңғы аталған қозғалыстардың көшбасшылары көбінесе село тұрғындарының өкілдері болып келеді, солардың негізгі қолдау көрсететін әлеуметтік база: шаруалар мен маргиналдандырылған қала тұрғындары болып табылады. Мұсылмандардың әлеуметтік-саяси қозғалыстардың классикалық схемасы олардың дәстүрлі, фундаменталистік және реформаторлық болып бөлінуі Кавказ бен Орта Азия аймақтары үшін қолданыла алмайды, өйткені сол территорияларда әлеуметтік реформаларды жүргізуге күрделі болғанының есебінен реисламизация процесі көбінесе кедей халық бөлігінің арасында өтіп жатыр.

Сонымен, Орта Азия республикаларындағы ислами ағымдардың келесідей типологиясын ұсынуға болады: индифферентті және саясаттандырылған. Бұл классификация үшін негіз бола алатын, қоғамның үлкен әлеуметтік біртектілікке деген қатынас. Халықтың қарсылық көрсету әлеуеті жиі діни формада көрініс табады. Қазіргі кездегі қазақстандық ислам дінінің жағдайы ұлттық мәдениеттің қалпына келу жағдайымен күшейе түсуде. Оның дамуының жаңа кезеңінде ислам дінінің рөлі заң жүзінде бекітіліп, толыққанды саяси субъект ретінде радикалды ағымдарға қарсылық көрсете алады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Абдулаттаев С.* Халықаралық қатынастар және Қазақстанның сыртқы саясаты. — Алматы: Мария, 2005. — 200 б.
- 2 Қазақстан — Ислам Конференциясы Ұйымының 2011 жылғы төрағасы // Егемен Қазақстан. — № 186–187. — 2008. — 24 маус.

- 3 *Самат Мұса*. Ислам Конференциясын жаһандық проблемалар алаңдатады // Егемен Қазақстан. — 2008. — 15 наур. — № 73–76.
- 4 *Султанғалиева А.* Эволюция ислама в Казахстане. — 1999 [электронды ресурс] // CA&CC PressR AB: [сайт] URL: http://www.ca-c.org/journal/cac-05-1999/contcac_5_99.shtml / (09.09.2010 сағ. 19.30)
- 5 *Әмірғазин С.* Дін және жауапкершілік. — Астана: Фолиант, 2002. — 168-б.
- 6 *Құран / Ауд. И.Ю.Крачковский.* — М.: Восток, 1990. — 56-б.
- 7 *Назарбаев Н.Ә.* Сындрлы он жыл. — Алматы: Атамұра, 2003. — 240 б.
- 8 Декларация участников Первого съезда лидеров мировых и традиционных религий (Астана, 24 сентября 2003 года) [электронды ресурс] // Съезд лидеров мировых и традиционных религий [сайт] URL: http://www.religions-congress.org/content/view/19/32/lang_russian/ / (09.10.2010 сағ. 21.09).
- 9 *Нурумов Б.* Диалог мемлекеттік деңгейде ғана емес, қоғамдық деңгейде де даму керек // Қазақстан халықаралық мәдени-интеллектуалды журн. Қазақстан — өркениеттер мен диалогтың алтын ұясы. — 2008. — 19-нөмірінің қосымшасы. — 19-б.
- 10 *Мұқашев А.* Иманды ел — алынбас камал // Ислам және өркениет. — № 5. — 2008. — 11–20 ақп. — 5-б.
- 11 ҚР Конституциясы: Конституция республикалық референдумда қабылданды 1995 жылдың 30 тамызында, 19 және 22-баптар // Алматы: «ИД-Эврика» ЖШС, 2005. — 5-б.
- 12 *Жусупов С.* Ислам в Казахстане: прошлое, настоящее, будущее во взаимоотношениях государства и религии. — 2001 [Электронды ресурс] // Международный центр культур и религий [сайт] URL: http://mckr.kz/site/index.php?option=com_content&task=view&id=2&Itemid=7 / (09.10.2010 сағ. 20.00)

А.Б.Сатанов, К.С.Ускембаев

**Ислам и Казахстан в контексте международных отношений
(к председательству Казахстана в Организации Исламской Конференции в 2011 г.)**

В статье рассматриваются дипломатические и политические отношения Республики Казахстан с мусульманскими странами и организациями в контексте международных отношений, а также негативные и прогрессивные процессы, охватившие весь мир, страны Средней Азии и мусульманский мир. Авторами выявлены роль ислама во внешней политике Казахстана и его влияние на внутреннюю обстановку в стране. Исследованы также основные проблемы ислама, его развитие в контексте взаимоотношений государства и религии. Авторы опирались в статье на мнения иностранных и отечественных политиков и государственных деятелей по данной теме.

A.B.Satanov, K.S.Uskembayev

**Islam and Kazakhstan in international relations
(Kazakhstan's chairmanship in the Organization of Islamic Conference in 2011)**

The article deals with the diplomatic and political relations between the Republic of Kazakhstan with the Muslim countries and organizations in the context of international relations. And as stated on the negative and progressive coverage for the entire world, Central Asia and the Muslim world. It has been revealed and the role of Islam in Kazakhstan's foreign policy and its influence on the internal situation of the country. On the other hand studied the basic problem of Islam, its development in the context of the relationship between state and religion. We used the opinions of foreign and domestic politicians and public figures on the subject.

В.С.Батурин, Э.Г.Шуматов

Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова

Свободное время как основа формирования человеческого капитала

В статье выявлены методологические основания концепции формирования человеческого капитала. Авторы показали, что новый этап развития общества предполагает качественно иные детерминанты и факторы формирования человеческого капитала. Обоснована необходимость отказа от субъект-объектной и утверждение субъект-субъектной парадигмы социальной организации, переход от доминирования экономической онтологии к приоритету деятельностной онтологии как основанию формирования нового типа понимания сущности социального пространства и социального времени.

Ключевые слова: свободное время, человеческий капитал, рыночное отношение, демократия, политика, экономика, современное цивилизационное пространство, деятель, товар, экономические реалии, социально-политические реалии.

Для молодых суверенных государств, образовавшихся на бывшем постсоветском пространстве, на сегодня все большую актуальность приобретают уже не столько вопросы, определяемые задачами их поиска путей и способов самостоятельного перехода «к рынку и демократии», сколько, как это все заметнее по политике, проводимой, к примеру, и в России, и в Казахстане, появление у них амбициозных планов, связанных с характером их пребывания в современном цивилизационном пространстве. Это подразумевает не просто их существование в данном пространстве в качестве его рядовых членов, а претензии на вхождение в число стран, наиболее конкурентоспособных по характеру своей деятельности в ведущих сферах международной жизни. Естественно, что при решении всего комплекса возникающих при этом проблем вопросы, связанные с выявлением как специфики формирования, сущности и особенностей функционирования самого наличного цивилизационного пространства, так и, со временем, его всестороннего освоения этими странами в качестве полноправных членов, требуют все более основательной теоретико-методологической проработки. И в этом плане именно методология деятельностного подхода призвана сыграть далеко не последнюю роль.

Во многом это обусловлено тем, что практически все постсоветские республики при формировании так называемого «рыночного» и «правового пространства» стали на путь простого заимствования чужого опыта, накопленного в этой области другими странами, без его должного теоретико-методологического осмысления. И осуществлялось все это при полном игнорировании инициаторами проводимых нововведений надлежащей ориентации на подготовленность основной массы их населения к специфике деятельности в совершенно новых экономических, правовых и социально-политических реалиях.

Вполне логично, что данные обстоятельства не могли не сказаться (естественно, в негативном отношении) как на характере и качестве осуществляемых в этих странах реформ, так и на отсрочке по времени достижения на практике даже самых гуманных по своей природе замыслов, планов и начинаний. Поэтому, видимо, не случайно, на сегодня вопрос о конкурентоспособности молодых суверенных государств в ведущих социальных сферах жизни общества, и в первую очередь именно в сфере экономики, напрямую увязывается со становлением и развитием «человеческого капитала» новой формации, когда «без значительных инвестиций в человеческий капитал никакая экономика не сможет успешно развиваться» [1; 1].

Однако смысл данного понятия, при внешне кажущейся легкой доступности для понимания, оказывается не таким уж простым. Тем более, как наглядно и убедительно продемонстрировал кризис, недавно разразившийся в сфере мировой экономики, многие критерии и ценности, которые еще совсем недавно считались незыблемыми среди наиболее передовых стран мирового сообщества и которые выступали в качестве своеобразных эталонов и ориентиров в этой сфере для других стран, в том числе и в плане трактовки понятия «человеческий капитал», оказались далеко не безупречными. И одна из причин, на первый взгляд, это может показаться и странным, — это то, «что мы по-прежнему смотрим на сегодняшний мир, как и на будущий Новый мир, сквозь оптику старых инструментов мышления. Но для начала радикального обновления нам надо обновить всё наше мышление. Соответственно, нужно обновить и все понятия, категории, теории, схемы, концепты мышления и термины, обозначающие факты и явления нового мира» [2].

Как известно, наиболее развернутое понимание сущности понятия «человеческий капитал» в контексте деятельностного подхода дано К. Марксом в процессе его исследования сущности возникновения и функционирования в условиях товарного производства. Не останавливаясь подробно на этой части учения К. Маркса, отметим только ту особенность его подхода, на которую меньше всего обращают внимание как его сторонники, так и оппоненты всех мастей и уровней. По замечанию О. С. Анисимова, «... сам человек помещается здесь в две разные онтологии — деятельностную и экономическую, если не считать выделенную в контекст жизнедеятельностную онтологию. В онтологии деятельности человек есть **деятель**, а в экономической онтологии — он есть рабочая сила как **товар**, хотя и специфический, на время производства. В экономическом предмете важен не сам продукт деятельности, а его «способность» стать товаром, включиться в рыночный обмен» [3; 16].

Следует заметить, что при этом в понимании Маркса «...как рабочая сила человека не является капиталом от природы, точно так же не являются капиталом от природы и средства производства» [4; 33]. Для капиталиста рабочий как деятель и средства производства, необходимые для осуществления любого типа производственной деятельности, нужны лишь как факторы, способствующие порождению прибавочной стоимости. Ведь, как писал Маркс: «Капитал — это мертвый труд, который, как вампир, оживает лишь тогда, когда всасывает живой труд и живет тем полнее, чем больше живого труда он поглощает. Время, в продолжение которого рабочий работает, есть то время, в продолжение которого капиталист потребляет купленную им рабочую силу» [5; 24].

Если же это использование рабочей силы не приносит желаемой прибыли, то оно лишается определенной значимости лишь в экономическом отношении, в то время как деятельностная значимость в этом случае сохраняется. Ведь в результате затраченный труд находит свое воплощение в произведенном предмете (продукте). Здесь видно, что Маркс совместил экономические факторы деятельности, использование деятельности «для-иного», для прибыли, с полнотой отрыва человека от его свободы самовыражения на время деятельности, назвав это отчуждением ради прибыли, эксплуатации, неэквивалентности обмена. Деятельность стала как бы сопровождающим дополнительным порождением экономического процесса. Но именно это обстоятельство и привело к выделению деятельности в особой тип реальности, где исходным основанием бытия является отчужденная от исполнителя норма преобразования любого типа исходного материала в совершенно новый по своему характеру предмет (продукт, товар).

В силу этого в буржуазном обществе «рабочий становится рабом своего предмета в двояком отношении: во-первых, он получает *предмет для труда*, т.е. *работу*, и, во-вторых, он получает *средства существования*. Только этот предмет дает ему, стало быть, возможность существовать, во-первых, как *рабочему* и, во-вторых, как *физическому субъекту*. Венец этого рабства в том, что он уже только в качестве *рабочего* может поддерживать свое существование как физического субъекта и что он является рабочим уже только в качестве *физического субъекта*» [6; 562].

В социумном пространстве, где индивиды существуют только как физические субъекты, их общественная значимость, т.е. их социальная ценность, определяется не столько тем, что они являются просто живыми людьми (индивидами), сколько качеством персонального исполнения, предписываемым им со стороны имеющегося окружения социальных функций, т.е. их «меновая стоимость». Но это время пребывания человека в наличном социальном пространстве «в качестве физического субъекта» является чисто социальным изобретением. И оно появилось только благодаря общественному характеру бытия человека. Однако именно в буржуазном обществе оно принимает такие формы, которые, в конце концов, даже вступают в противоречие с естественной, природной сущностью самого человека. Ведь все время существования рабочего в качестве физического субъекта оборачивается

для него отчуждением не только от предметов природы, но и от собственной деятельности, сводимой, в конечном итоге, к подневольному, принудительному труду.

Это оказывается возможным в силу того, что «сам труд, сама *жизнедеятельность*, сама *производственная* жизнь оказываются для человека лишь *средством* для удовлетворения одной его потребности, потребности в сохранении физического существования. А производственная жизнь и есть родовая жизнь. Это есть жизнь, порождающая жизнь. В характере жизнедеятельности заключается весь характер данного вида, его родовый характер, а свободная сознательная деятельность как раз и составляет родовый характер человека. Сама жизнь оказывается лишь *средством к жизни*» [6; 565].

В итоге родовая сущность наемного рабочего как человека становится чуждой его индивидуальному существованию. Весь этот созданный в процессе эволюции человеческой истории мир искусственной, очеловеченной природы и мир духовный превращаются в «чуждую ему сущность, в *средство* для поддержания его *индивидуального существования*. Отчужденный труд отчуждает от человека его собственное тело, как и природу вне его, как и его духовную сущность, его *человеческую сущность*» [6; 567].

К не менее значимым негативным последствиям при отчуждении родовой сущности человека капиталистический способ производства приводит не только сферу «обработки предметов природы людьми», но и сферу «обработки людей людьми». Подобно тому, как рабочий «... свою собственную производственную деятельность превращает в свое выключение из действительности, в кару для себя, а его собственный продукт им утрачивается, становится продуктом, ему не принадлежащим, точно так же он порождает власть того, кто не производит, над производством и над продуктом. Отчуждая от себя свою собственную деятельность, он присваивает чуждому человеку деятельность, ему не присущую» [6; 569].

Отчуждение собственной деятельности и ее результатов ведет не только рабочего к превращению в «абстракцию человека». Этот процесс и другого, «чуждого труду» хозяина средств производства, тоже обрекает на существование, противоречащее подлинно человеческой сущности. На первый взгляд, кажется, что владелец средств производства, этот «хозяин труда», волен свободно распоряжаться дарованной ему властью над другими и своей собственной деятельностью исключительно по своему личному усмотрению. Но это только так кажется. В действительности, как отмечает М. Вебер: «Индивид в той мере, в какой он входит в сложное переплетение рыночных отношений, вынужден подчиняться нормам капиталистического хозяйственного поведения; фабрикант, в течение долгого времени нарушающий эти нормы, экономически устраняется столь же неизбежно, как и рабочий, которого просто выбрасывают на улицу, если он не сумел или не захотел приспособиться к ним» [7; 76].

Ведь рабочая сила капиталистом «...покупается здесь не для того, чтобы ее действием или ее продуктами покупатель мог удовлетворить свои личные потребности. Цель покупателя — увеличение стоимости его капитала, производство товаров, которые содержат больше труда, чем он оплатил, следовательно, содержат такую часть стоимости, которая для него ничего не стоила и которая, тем не менее, реализуется при продаже товара. Производство прибавочной стоимости или нажива — таков абсолютный закон этого способа производства» [5; 632].

Открытие этого абсолютного закона капиталистического способа производства позволило Марксу сделать вывод, что в обществе в целом, как над рабочим, так, в равной мере, и над капиталистом, «господствует *нечеловеческая* сила». Ориентация процесса производства не на служение разумной человеческой потребности, а на получение сверхприбыли, т.е. максимальной наживы, способствовала гипертрофированию *субъект-объектной* формы взаимоотношения человека со всем окружающим его миром, как с миром природы, так и с миром взаимоотношения с другими людьми.

И в этом состоит главная, характерная особенность социального пространства, где во всех сферах жизни начинают господствовать отношения капиталистического типа. Ведь общественные отношения, формируясь в результате «отчуждения человека от человека» и отрываясь от их непосредственных участников, становятся как бы самостоятельно действующими силами. Это явление Маркс определил как феномен «превращенных форм», образующих собой мир «псевдоконкретности», царство «квазисубъектов». К этому можно добавить и пространство «псевдодеятельности».

Поскольку в условиях функционирования капиталистического общества социальные отношения строятся при доминировании принципов субъект-объектной парадигмы организации социальной деятельности, то основная часть населения, обреченная на объектоподобный характер существования, именно для того, чтобы выжить, вынуждена трудиться. Но трудиться не добровольно, а принудительно. «Это не удовлетворение потребности в труде, а только *средство* для удовлетворения других

потребностей, нежели потребность в труде. Отчужденность труда ясно сказывается в том, что, как только прекращается физическое или иное принуждение к труду, от труда бегут, как от чумы» [6; 563].

Поскольку продажа своей рабочей силы является единственной формой соединения рабочего с условиями его трудовой деятельности, то сам характер этой деятельности, ее содержание, продолжительность, уровень профессионального мастерства и т.д. — все это служит определяющим критерием отличия в эволюции существования различных форм капитала. Но в силу того, что рабочий, продавая свою способность к деятельности как товар, производит прибавочную стоимость и тем самым способствует созданию капитала, то именно он и выступает в качестве важнейшего звена функционирования капитала в целом. В этой связи остановимся более подробно на выявлении условий, способствующих функционированию так называемого человеческого капитала вообще, и той роли, которую играет при этом свободное время в частности.

Маркс отмечает: «Прибавочный труд рабочей силы есть даровой труд для капитала и потому образует для капиталиста прибавочную стоимость, стоимость, за которую он не уплачивает эквивалента» [4; 33]. Подобное использование неоплачиваемого труда рабочего в качестве средства для обогащения капиталиста в условиях доминирования принципов субъект-объектной парадигмы организации социальной самоорганизации воспринимается в обществе в целом как вполне нормальное явление, «ибо покупатель и продавец товара, например, рабочей силы, подчиняются лишь волеям своей собственной воли... Единственная сила, связывающая их вместе, — это стремление каждого к своей собственной выгоде, своекорыстие, личный интерес» [8; 187]. Предметом торга между сторонами, имеющими диаметрально противоположные интересы, становится вопрос о так называемом общественно необходимом времени, т.е. времени, подлежащем оплате со стороны нанимателя рабочей силы. А оно, это время, в конечном итоге, находится в прямой взаимосвязи с общей продолжительностью рабочего дня.

Все же вопросы, касающиеся так называемого свободного времени, как правило, увязываются только с той частью индивидуальной жизнедеятельности рабочего, которая остается за пределами времени, на которое он нанимается капиталистом для участия в производственном процессе, т.е. когда он реально и по собственной воле вынужден действительно являться несвободным.

Человечество на нынешнем этапе своего существования смогло достичь лишь такого уровня, при котором отношения вещной зависимости универсальность человеческой деятельности сводят только к одной ее разновидности — трудовой. Труд превращает в своеобразный объект все то, что оказывается вовлеченным в этот важнейший, но всего лишь один из многих, вид социальной деятельности. Его предметно-вещная заданность извращает полезность как главное условие, обеспечивающее существование индивида. Она же гипертрофирует субъект-объектную схему отношения физического субъекта, юридического лица, общества в целом по отношению ко всему, что вовлекается в сферу их деятельности. Тотальному культивированию «объектного» отношения ко всему и вся во многом способствует и социумный характер сосуществования индивидов в обществе, где главным принципом функционирования всех его сфер является отношение «господство-подчинение».

Сведение универсума деятельности только к одной из ее функций — служить в качестве средства для выживания подавляющего большинства членов общества — это одна из главных закономерностей, обеспечивающих функционирование материального производства в условиях капиталистического общества, независимо от места (региона), формы и времени его существования.

Но поскольку и все остальные, в том числе социальная, духовная, сферы деятельности людей прямо или косвенно зависят от материального производства, то все они, так или иначе, по отношению к нему оказываются вынужденными выполнять в определенной мере сервисную функцию.

В связи с этим и все данные сферы деятельности не могут не копировать материальное производство и не могут не нести на себе печати быть организованными по его образу и подобию. И чем дальше эволюционирует общество в своем развитии, тем сложнее в нем становятся внутри- и межпроизводственные связи, а значит, тем завуалированнее и изощреннее становится непосредственная взаимосвязь производственной и всех иных сфер жизни людей. В конечном счете, тем труднее конкретному человеку выйти на понимание того, где он действительно волен распоряжаться своим свободным временем, а где нет.

Отсюда любой конкретный вид деятельности внутри этой социальной «деятельности-монстра» приобретает вид частного труда, лишённого права на самостоятельное и автономное существование. Вследствие этого и любой человек обречен на «бытие» в данном виде социального пространства, как правило, в качестве одной из функций этой деятельности как Целого. Ведь место в социальной

иерархии в наличных социальных реалиях для каждого, в конечном итоге, детерминировано именно характером и успехами его непосредственной деятельности и тем, насколько именно в данное время этот вид деятельности оказывается востребованным, естественно, в соответствии с существующими на данный момент социальными капризами спроса и предложения на него.

С приходом капитализма, когда весь мир превратился во всеохватывающее пространство рынка, развитие не могло продолжаться только количественно, путем захвата новых территорий, из-за ограниченного наличия таковых. Поэтому от количественной стороны производства капитализм переходит к качественной, т.е. от экстенсивного метода производства к интенсивному. Технологии открывают новый критерий измерения производства — временное измерение. «Принцип крупной промышленности — разлагать всякий процесс производства, взятый сам по себе, и прежде всего безотносительно к руке человека, на его составные элементы, создал вполне современную науку технологии» [5; 497]. Технология — это максимально возможно сжатое на данной ступени развития общества содержательное время для производства и воспроизводства. Благодаря совершенству именно технологических процессов задаются не только отличные от природных ритмы, темпы производственных процессов, но и, в определенном смысле, даже совершенно иные темпы развития самого общества. И здесь не последнюю роль начинают играть требования, предъявляемые к качеству используемой рабочей силы.

Ведь если рабочая сила есть не только деятель, но и капитал, то на рынке труда, и вообще на любом рынке, отношение к рабочей силе не может игнорировать законы, учитывающие, в первую очередь, процессы, связанные именно с ростом капитала. А это значит, что и время, непосредственно не относящееся к сфере производства и определяемое как свободное, приобретает рыночно значимую ценность. И, как следствие, для рабочего это внепроизводственное время считается свободным может лишь только условно.

Ведь именно оно в первую очередь подлежит немедленному перекраиванию в угоду потребностям и запросам рынка, в целях поиска новых возможностей для дальнейшего повышения или совершенствования мастерства самого деятеля. И осуществляется это перекраивание вовсе не по его доброй воле, а вследствие требований законов все того же капиталистического способа производства, главная цель которого — организация соответствующей деятельности по поддержанию дееспособности капитала. На практике это оборачивается обязательным воспроизводством условий по принуждению рабочего к постоянной готовности (с целью надлежащего обеспечения своего физического существования) к совершенствованию уровня своего профессионального мастерства, чтобы не быть выброшенным за пределы социального пространства с постоянно меняющимися по своему характеру именно «промышленно-производственными» параметрами деятельности.

Кроме того, и процесс институализации различных сфер жизни капиталистического общества, даже напрямую не связанных со сферой материального производства, проходящий под эгидой выражения и защиты интересов, в первую очередь, конечно же, его субъектоподобной части, тоже не прочь заявить свои претензии на так называемое свободное время все того же рабочего. Ведь в сферах и материального производства, и надстроечных сферах, где люди-монады живут однотипной социальной жизнью, они отчуждены от своей сущности и поэтому не принадлежат себе. Поэтому власть создаваемых в обществе социумных институтов начинает распространяться и на сферу свободного времени, традиционно определяемую, в первую очередь, таким понятием, как досуг. Ибо именно это та сфера, которая по укоренившейся привычке считается пространством, якобы, всецело принадлежащим индивиду, в котором он, будто бы, волен всецело распоряжаться собой по своему собственному усмотрению.

Буржуазное общество, несомненно, способствовало ликвидации веками существовавшей формы индивидуальной зависимости человека от другого человека. Но пришедшая на смену форме вещной зависимости капиталистическая форма собственности придала всей палитре общественных отношений в данном типе социального пространства абсолютно гипертрофированный характер. Именно данный тип собственности привел к тому, что для большей части людей была создана иллюзия псевдосвободы, а это одновременно способствовало трансформации универсальности индивида как субъекта в квазисубъект. В итоге — превращение формируемого социального пространства, как места «бытия» человека, в мир мнимой социумной псевдореальности.

Ведь в этих условиях по образцу и подобию материального производства формируется и вся создаваемая при этом индустрия досуга и других форм организации так называемого свободного (личного) времени работника. Ее задача все та же — приобщение человека, даже на уровне его инди-

видуального сознания и даже подсознания, к пребыванию в другом, отличном от реального, но все таком же пространстве псевдосубъектного бытия, в мире псевдореальных потребностей.

Поскольку существование в социальном мире, с его нормативно-функциональной заданностью, обрекает основную часть населения на объектоподобный характер бытия, то индустрия досуга сориентирована на сохранение данного типа социального пространства весьма своеобразным способом. Его суть сводится к тому, чтобы дать возможность индивиду хоть на время, и даже в виртуальном мире, но почувствовать себя приобщенным к когорте так называемых «субъектоподобных», а значит, к числу тех, кто, якобы, волен абсолютно свободно распоряжаться собой и в этом плане не ведает страха и преград ни перед кем и ни перед чем.

Поскольку жизнедеятельность индивида во всех сферах капиталистического мира связана с приобретением средств для существования, то его трудовая и иные виды деятельности предопределены набором норм, требований, всевозможных функций и ролей, предписываемых ему со стороны наличного социального окружения. Последние существуют как бы самостоятельной жизнью, помимо самого индивида, и довлеют, властвуют над ним. Поэтому любые трудовые усилия, даже в процессе творческого созидания чего-либо, для индивида все равно предстают в качестве необходимости, навязываемой ему как бы извне и помимо его воли. (В этом плане характерным примером может быть биография А. Сахарова — одного из творцов водородной бомбы, впервые созданной в Советском Союзе, который в прямом смысле восстал против использования результатов своего творчества в сугубо антигуманных целях.)

Отсюда даже созидательность, как проявление универсального характера человеческой деятельности, становится для любого типа наемного работника своего рода обузой, противоречащей его сущностной природе. И индустрия досуга, формируемая в условиях господства субъект-объектной парадигмы организации социальной деятельности, пытается компенсировать необходимость пребывания в этой псевдонегативной сфере созидания довольно-таки оригинальным образом. Это достигается за счет своеобразной смены акцентов, когда главное внимание уделено предоставлению возможности каждому побыть в роли уже не созидателя, а именно разрушителя «всего и вся», т.е. хоть ненадолго примерить на себя роль «всесильного хозяина своей судьбы», якобы обладающего ничем не ограниченной свободой в своей деятельности.

Не с этим ли связана та атмосфера ярко выраженного индивидуализма и агрессивности, ничем не оправдываемого насилия и жестокости, отсутствия всякой морали, кроме единственного права на диктат силы и тому подобных антигуманных проявлений, которая в основном захлестнула экраны кинотеатров и телевизоров, страницы художественной литературы и средств массовой информации в любой из стран капиталистического мира? И сегодня все яснее становится, что подобная участь уготована и всем молодым государствам, возникшим на постсоветском пространстве. Человеку как бы исподволь навязывается для подражания не только образ этакого «супермена-одиночки», но и идеалы и ценности, образцы и схемы, по которым мыслит, действует и живет этот моносоциумно-зомбированный человеко-робот.

Поскольку всей своей сутью капиталистическое общество, функционирующее в режиме субъект-объектной парадигмы социальной самоорганизации, нацелено только на самовоспроизводство, то представители господствующей его части, выступающие по функции в роли его «субъектоподобной» части, заинтересованы в сохранении существующего положения вещей и дел. В связи с чем социальная деятельность во всех сферах общества организована так, чтобы постоянно воспроизводить данный тип наличного социального пространства. Для того чтобы это осуществлялось непрерывно, именно данная часть общества в первую очередь остается всегда заинтересованной в том, чтобы не терять контроля не только над общественно необходимым временем, т.е. временем, связанным с процессом материального производства, но и над так называемым свободным временем.

Итак, весь творческий потенциал социальной деятельности в условиях доминирования отношения господство — подчинение направлен, по большому счету, не на творчество, в подлинном смысле этого слова, а на сохранение неизменности данного типа отношения. Если даже творчество и есть, то оно имеет ограниченный и усеченный вид и направлено только на количественное увеличение соответствующего типа социального пространства, или, другими словами, созидание возможно только в пределах изобретения способов и методов, не допускающих выхода за пределы данного типа отношения.

И одним из действенных способов достижения этого на практике является формирование в обществе подконтрольных социальных потребностей. Тот, кто выступает в роли социального субъекта, задавая потребности, формирует того, кто ему необходим, т.е. послушную объектоподобную массу.

Не случайно именно капиталистическое общество, по своей сути, превращается в общество массового потребления, члены которого становятся своеобразно зомбированными на стандарты, ценности и идеалы, диктуемые и предпосылаемые им как бы извне.

Маркс отмечает: «Монополия капитала становится оковами того способа производства, который вырос при ней и под ней. Централизация средств производства и обобществление труда достигают такого пункта, когда они становятся несовместимыми с их капиталистической оболочкой. Она взрывается. Бьет час капиталистической частной собственности. Экспроприаторов экспроприируют» [5; 772–773].

На смену существующим социальным реалиям грядет новый этап в развитии общества, представляющий собой новый тип социального пространства. При этом вырисовываются его определяющие черты: «свободная индивидуальность, основанная на универсальном развитии индивидов и на превращении их коллективной, общественной производительности в их общественное достояние» (Маркс).

Общество практически должно решить проблему формирования совершенно иного по качеству типа социального пространства, где четко просматривается доминирование приоритета онтологии деятельности перед онтологией экономической. Особую ценность смена этих приоритетов имеет в связи с необходимостью отказа от использования принципов субъект-объектной парадигмы и переходом к совершенно иной — субъект-субъектной парадигме социальной организации всех сфер жизни общества. Это значит, что полностью должна быть исключена (или, во всяком случае, сведена к минимуму) сама возможность использования кем угодно и кого угодно в качестве средства, т.е. объекта, в процессе достижения любого типа личных или социумно значимых потребностей, интересов и целей. В одинаковой мере это относится как к отдельному человеку (как физическому субъекту), так и к любому государственно-общественному органу (как субъекту юридического).

Только в этих условиях человек начинает путь вхождения и пребывания в деятельностном пространстве в качестве деятеля, над которым не довлеет воля, проявляемая как открыто, так и в любой какой-либо завуалированной форме как диктат посторонней силы, навязанная кем бы то ни было извне. При этом в процессе утверждения норм деятельности при достижении любой индивидуально или социально значимой цели человек всегда остаётся активным участником согласовательного процесса на любом из его этапов, как на стадии проектирования, так и в процессе непосредственного осуществления любого типа коллективно организованной деятельности. Отличительная особенность этого типа деятельности — сам деятель сознательно «приобретает» и деятельностные обязанности, ответственность, «несвободу», и свободу в пределах содержания данным (согласованным) образом установленной нормы, ибо в этом случае актуально или потенциально он уже не существует отчуждённо от своих интересов, как деятельностного, так и внедеятельностного типа.

Итак, свободное время есть пространство формирования деятельных способностей субъекта. Как верно отметил Г. С. Батищев, неправомерно редуцировать свободное время только к «потребительскому досугу», т.е. свободное время «отнюдь не время потребляемое, расходуемое (сюда же относится время, заполняемое любой псевдокультурой — развлекательством, увеселениями, «чтivism», компенсаторными хобби, зрелищами и «болезнями», короче говоря, всем тем, что снижает уровень субъектных способностей и губителен для духовного развития). Это время обретаемое, а именно — в неограниченном творческом наследовании и наследующем со-творчестве. Это время «свободного духовного производства» [9; 371].

Свободное время как творчество, во-первых, всегда есть со-творчество, т.е. адресованность одного субъекта другому субъекту, а следовательно, и самому себе, т.е. саморазвитие. Во-вторых, свободное время есть сфера творческого общения субъектов, т.е. сфера субъект-субъектных отношений, пространство связей со-творческих. В-третьих, свободное (социальное) время — это время общения самих деятельных способностей субъектов. Предметная деятельность здесь выступает всего лишь опосредованным средством, своеобразной формой, благодаря которой способности субъектов в процессе согласования становятся достоянием друг друга.

Общение как социальная деятельность — это пространство со-творчества. Вне адресованности творчество, т.е. саморазвитие человека, невозможно, так как выступает как «встреча» субъектных миров. Даже индивидуальная мыследеятельность как творчество есть «встреча» с самим собой, т.е. это открытие новых измерений человеческого в человеке, или обретение самого себя, своего Я.

Мыследеятельность есть «встреча-открытие», т.е. общественная деятельность. Мыслитель, совершив какое-либо открытие, противопоставляет свое Я (в действительности, это открытие и составляет все содержание его Я) другому Я, т.е. общественному Я, «духу». Происходит диалог мыслителя,

т.е. он свою точку зрения поднимает до уровня всеобщего духа, вступает с ним в общение. Но мыслитель только в том случае творит, когда он при этом руководствуется приоритетом принципов субъект-субъектных отношений, т.е. субъект не только он, или он не орудие, средство мыслящего духа (субстанциализм). Только когда мыслитель вступает в диалог с мыслителями прошлого, как действительными творцами своих идей и учений, именно тогда происходит своеобразный обмен познавательными способностями людей. А это, в конечном итоге, влечет за собой их дальнейшее развитие и совершенство. Вне преемственности как субъект-субъектного (междусубъектного) общения нет творчества.

Итак, если смотреть через призму господствующей и сегодня во всех типах отношений субъект-объектную парадигму деятельности, то история философии, история развития человеческого мышления предстает только совокупностью отдельных и разрозненных идей мыслителей прошлого, авторитет которых должен быть непререкаем, а их высказываниям необходимо во всем и безоговорочно следовать. Если же руководствоваться парадигмой субъект-субъектных отношений, то история философии должна предстать как история развития и становления способностей человека к универсальной деятельности. Вступая в диалог с философами прошлого, мы развиваем наши познавательные способности, так как в ходе деятельностного общения, т.е. производства формы общения, производство есть общение самих деятельных способностей, а общение есть производство самих способностей. И здесь нельзя не согласиться с К.А. Абишевым, что производство (деятельность) и общение (общественные отношения) «должны представлять собой не два, а одно, единое положение или, вернее, чтобы одно из них было естественным и необходимым развитием другого» [10; 123].

Социальная деятельность, как универсальная деятельность людей, соответствует логике человека, находящегося в движении абсолютного становления. Логика универсальности — это логика саморазвития. Сфера же саморазвития — это сфера бесконечного, так как, согласно Гегелю, бесконечность есть «абсолютный непокой чистого самодвижения» [11; 90]. Используя гегелевскую терминологию, «... другой» — это тоже человек как субъект, но его необходимо рассматривать как различие, но как различие в себе, т.е. субъект «есть одноименное, которое отталкивается от самого себя или раздваивается» [11; 89]. И этот «другой» есть «различие как различие *внутреннее*, или различие *в себе самом*, или есть в качестве *бесконечности*» [11; 88]. Поэтому «другой» здесь не выступает в качестве границы или предела свободы и творчества субъекта, а предстает тоже как субъект, точнее, как соучастник и созидатель.

Человек становится универсальным существом именно благодаря времени как форме саморазвития вообще. Если животное действует согласно только «мере» своего вида, то человек посредством времени раскрывает меру самих вещей. Время — это всеобщая мера предметов, т.е. мера вообще, ибо, зная время, человек знает саму вещь, так как во времени человек знает причины возникновения и становления вещи. Во времени через человека, если можно так выразиться, творит сама природа. Человек — «проявитель» природы. А инструментом, взламывающим тайны природы, и является время как всеобщая мера. «В этой связи уместно говорить, что человек как субъект происходит не только и не даже не столько от обезьяны (если вообще такое возможно), сколько от всего Бытия, Универсума, от его универсально-всеобщих определений и их универсальной объективной логики — диалектики» [12; 26]. Логика универсальной человеческой деятельности повторяет логику самого Универсума. Развитие человека есть развитие самого Универсума. «Можно сказать и так: Универсум есть не столько *Миро-здание*, сколько *Миро-созидание*. И человек-субъект по своему космическому призванию есть один из участников, один из зодчих этого процесса созидания» [12; 34].

Из изложенного выше следует, что неизбежная перспектива развития социальной деятельности как таковой — это формирование такого типа социального пространства, в котором приоритет безоговорочно признается за принципами субъект-субъектной парадигмы социальной самоорганизации во всех видах социальных отношений и деятельности как отношений со-творческих и в котором в качестве обязательного условия выступает развитие деятельных способностей всех их непосредственных участников, а не только какой-либо отдельной их части, пусть даже и наиболее многочисленной по своему составу, как это имело место, например, в бытность существования социалистического общества.

Как известно, человек не есть нечто ставшее, данное. Он, по сути, постоянно находится в процессе абсолютного становления и саморазвития. Поэтому не случайно К.Маркс отмечает, что «с точки зрения непосредственного процесса производства сбережение рабочего времени можно рассматривать как производство *основного капитала*, причем этим основным капиталом является сам человек» [13; 221].

Таким образом, можно сделать вывод. Вся история общества наглядно демонстрирует, что оно функционировало и продолжает функционировать в условиях, когда определяющей формой взаимоотношения между его членами является отношение «господство-подчинение». В этих условиях все разнообразие порождаемых при этом видов социальной деятельности призвано служить только одной цели — сохранению данного типа отношения. Но поскольку при этом доминируют принципы субъект-объектной парадигмы социальной самоорганизации, то в силу этого подавляющая по своему составу часть общества, обреченная на объектоподобный характер существования, именно чтобы выжить, вынуждена все свои универсальные к деятельности способности формировать, развивать и совершенствовать только лишь применительно к одному из ее видов — трудовой деятельности. А так как и на сегодня главная цель трудовой деятельности сводится к получению прибыли, получаемой отнюдь не теми, кто своей деятельностью в основном и способствует ее получению, то в обществе по-прежнему в понятии «человеческий капитал» подразумеваются те же смыслы, что закладывались в него в контексте экономической онтологии, столь характерной для капитализма в его классической форме.

Изменение этого смысла связано, в первую очередь, не только со сменой субъект-объектной парадигмы социальной самоорганизации общества, но и с отказом от доминирования отношения «господство-подчинение». Это объективное требование, пусть не сегодняшнего дня, но ближайшего будущего. И чем быстрее это будет осознано в обществе и осуществлено на практике, тем значительнее будет само влияние человека на ход истории и тем гарантированнее будет осуществляться ее действительный прогресс.

Список литературы

- 1 Назарбаев Н.А. Казахстан в посткризисном мире: интеллектуальный прорыв в будущее // Казахстанская правда. — 2009. — 14 окт. — С. 1.
- 2 Назарбаев Н.А. Ключи от кризиса // Российская газета. — 2009. — 2 февр. — С. 1.
- 3 Анисимов О.С. Маркс: экономическая онтология, метод, мир деятельности. — М.: Внешторгиздат, 2002. — 323 с.
- 4 Маркс К. Капитал. — М.: Политиздат, 1955. — Т. 2. — 476 с.
- 5 Маркс К. Капитал. Критика политической экономии // Соч. 2-е изд. — М.: Политиздат, 1960. — Т. 23. — 907 с.
- 6 Маркс К., Энгельс Ф. Из ранних произведений. — М.: Политиздат, 1956. — 689 с.
- 7 Вебер М. Избранные произведения. — М.: Прогресс, 1990. — 808 с.
- 8 Маркс К. Капитал. — М.: Политиздат, 1969. — Т.1. — 907 с.
- 9 Батищев Г.С. Диалектика творчества. — М., 1984. — 443 с. — Деп. в ИНИОН АН СССР. — № 18609. — 1984. — 1 нояб.
- 10 Абдильдин Ж.М., Абишев К.А. Формирование логического строя мышления в процессе практической деятельности. — Алма-Ата: Наука КазССР, 1981. — 212 с.
- 11 Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа. — М.: Изд-во соц.-эконом. лит-ры, 1959. — 440 с.
- 12 Хамидов А.А. Категории и культура. — Алматы: Ғылым, 1992. — 240 с.
- 13 Маркс К. Экономические рукописи 1857–1859 годов // Соч. 2-е изд. — М.: Политиздат, 1969. — Т.46. — Ч.II. — 618 с.

В.С.Батурин, Э.Г.Шуматов

Бос уақыт адамзат капиталын қалыптастыру негізі ретінде

Мақалада адамзат капиталын қалыптастырудың методологиялық негіздері анықталады. Авторлар қоғам дамуының жаңа кезеңі адамзат капиталын қалыптастыру факторы мен басқа да сапалы детерминанттарын ұйғаратынын көрсетеді. Мұнда субъект-объектіліктен бас тарту қажеттілігі мен әлеуметтік ұйымның субъект-субъектілік парадигмасы, сонымен қатар әлеуметтік кеністік пен әлеуметтік уақыттың мәнін түсіндірудің жаңа типін қалыптастыру негізі ретіндегі қызметтік онтология басымдылығына экономикалық онтологияның үстемдігіне өту негізделеді.

V.S.Baturin, E.G.Shumatov

Leisure time as the basis of human capital

The article «Free time as the basis of human capital formation» identifies the methodological foundation of concept of human capital formation. The authors show that a new stage of social development requires qualitatively determinants and factors human capital formation. It justified the necessity of rejection from subject-object paradigm and the assertion of subject-subject paradigm of social organization, the transition from economic activity dominance of ontology to ontology priority as base for creating a new type of social space understanding and social time.

УДК 101.1

Б.Ж.Жусупова

*Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова***Философия как особый вид искусства**

В статье обращено внимание на специфику философского знания. Показано, что автор соотносит его с другими формами общественного сознания — наукой, религией и искусством. Несмотря на попытку философов рационально исследовать мир, в статье проведена мысль, что вследствие сложности философских задач на помощь человеческому разуму приходит вся глубинная сущность человека, пестрая гамма возможностей и способностей человека: в итоге философия все ближе подходит к искусству. Отмечено, что философское знание отходит постепенно от строгого академизма, элитаризма, от постановки основного вопроса философии, от европоцентризма и одновременно азицентризма и многих других «-измов», но не с целью окончательно покончить с ними, а рассмотреть в другом ракурсе, сравнить с новыми веяниями и тенденциями.

Ключевые слова: философия, искусство, человек, человеческая деятельность, потребность человека, видение мира, философский подход, окружающий мир, кризис мировоззрения, кризис физики.

Что такое искусство? В одном из энциклопедических словарей ему дано следующее определение: «Искусство — отрасль человеческой деятельности, стремящаяся к удовлетворению одной из духовных потребностей человека, а именно любви к прекрасному. Искусство подразделяется на тоническое: поэзия, музыка и на образное: архитектура, скульптура, живопись...» [1; 325]. Вполне очевидно, что подобное определение искусства не является философским. Во-первых, поэзия и музыка тоже представляют собой образное видение мира, но образы эти другие — они вербальны, а не визуальны, как в живописи. Во-вторых, философский подход подразумевает разностороннее, глубинное рассмотрение любого явления, и не потому, что философия так хочет, а потому что мир, окружающий нас, не линеен, не плосок, не прост. Такая сегодняшняя очевидность мира когда-то была обнаружена как сенсация и вызвала среди ученых смятение, кризис мировоззрения, отразившись в науке как «кризис физики». И это был не частный кризис в научном, позитивном знании, а кризис в глобальном понимании мира, кризис в философии. Вообще, грань между физикой и философией очень хрупка, а может быть ее и вовсе не существует. Не случайно, греческие философы на «заре» философии предпочитали называть себя не философами, а физиками. И, думается, греки демонстрировали

не наивность мышления, а некую чистоту мысли, свободную от условностей зрелого мира, отягощенного разумными построениями, позволяющую отражать его богаче.

Опять же, не случайно в народе говорят: «Устами младенца глаголит истина». «Младенцами» и были древние греки, и в данном случае это не имеет хронологического смысла, а звучит философски — как умение понять мир, привлекая для этого весь спектр возможностей человеческого мозга: чувственный, рассудочный, разумный; рациональный и иррациональный.

Мир, окружающий нас, не просто разносторонен, он противоречив. В нем причудливо сочетаются противоположности. Еще Гераклит Эфесский обратил внимание на то, что часто враждебное находится в согласии, противоположное — совпадает. Свет не может существовать без тьмы, день — без ночи, смерть — без жизни. «Один и тот же путь вверх и вниз», «У винта путь прямой и кривой», «У окружности начало и конец совпадают». Отсюда он выводит идею относительности всех ценностей: для рыб морская вода — чистая, свиньи купаются в грязи, птицы моются в пыли, ослы предпочитают солому золоту. Прекраснейшая обезьяна отвратительна по сравнению с человеческим родом, болезнь делает сладостным здоровье, голод сообщает приятность сытости, а тяжкий труд дает вкусить отдых.

Поэтому перед философией стоит особая задача — отразить мир во всей его сложности и многообразии, а значит, целостности, что существенно отличает философское знание от научного, разрывающего мир на части, и сближает, скорее, с искусством. Но стоит ли изучать мир по частям? Несомненно стоит, чтобы достичь детального, конкретного знания. Но мир не существует по частям. И это уже прерогатива философии.

Вернемся к вопросу о дефиниции искусства, о философском толковании этой древнейшей формы жизнедеятельности человека. Профессор Б.Г.Нуржанов указывает на два смысла употребления термина «искусство» в современных языках — широком и узком. «В широком смысле под искусством понимается всякая творческая созидательная деятельность человека. Именно в этом смысле употребляют его древние греки. В переводе с греческого искусство означает «знание», «творение», «сознание». Все, что связано с деятельностью человека и с продуктами этой деятельности, относится к сфере *poiesis* — человеческой сфере, созданной в противоположность *physis* — сфере природной, т.е. не созданной им. В узком смысле под искусством понимаются процессы и результаты художественного творчества в его различных формах — живопись, музыка, поэзия и т.д.» [2; 25]. В первом смысле понимание искусства древними греками, скорее, есть культура. А то, что есть искусство, современная философия трактует так: искусство — это специфическая форма общественного сознания и человеческой деятельности, представляющая собой отражение действительности в художественных образах и в личностной форме, через особое ценностное отношение к миру — эстетическое отношение... Но этим, безусловно, сущность искусства не исчерпывается, а переходит в философию искусства. Ведь даже интуитивно мы ощущаем, что разговор об искусстве только начинается, и здесь огромный пласт недосказанного. А если повернуть наше исследование в другое русло, меняя точку отсчета в соотношении искусство — философия, принимая отправным пунктом философию, то от философии искусства мы приходим к искусству философии, а точнее, к мысли о том, что философия — это не особая форма науки, а особая форма искусства, владеть которым могут лишь те немногие, кто обладает образным личностным художественным мышлением, а отнюдь не рациональным.

Но как так? На первый взгляд, кажется, что философия как раз подразумевает взгляд на мир через доводы разума, и в этом смысле, например, отличается от религии. Если главный механизм религии вера, даже порой фанатичная, о чем свидетельствует многовековая история человечества, то философия, в отличие от религии, ничего на веру не принимает, а проводит через работу разума. Этой своей особенностью она (философия) и отличается от религиозных воззрений, порождая плюрализм идей. Когда мы сравниваем религиозное и философское мировоззрение, то подмечаем тот факт, что в религии и философии одни и те же проблемы и вопросы. Но если в религии на все это множество вопросов существует один-единственный ответ: все есть воля и творение Бога, то философия, опираясь на множество мыслей и идей, состоит из множества ответов на эти вопросы. И этот последний факт как раз и свидетельствует о тщетности рациональных попыток постичь предельные основы бытия, тем более, что предел беспределен.

В одной из древних космических легенд Востока о беспределности, вечности Великого Бытия Вселенной говорится так: «С незапамятных времен люди смотрели на звездное небо, благоговейно любовались мерцанием бесчисленных миров.

Величие Космоса поражало человека с самого начала его присутствия на земле... Ум человека поражался этой беспределности. Но также он никак не мог вообразить Космос предельным. Допус-

тив, что существует где-то предел пространства, мы допускаем и вопрос: что же находится за этим пределом? Если не пространство, то что именно? И каждый раз ум человека вынужден признать — Космос не может иметь пределов, космическое пространство простирается во все стороны беспредельно... Но и вполне постичь беспредельность человеческий ум, весьма ограниченный, тоже не в состоянии. Так и остается Космическая Беспредельность непостижимым странным понятием, перед которым немеет разум человека...» [3; 73]. Разум человека немеет... Но это не останавливает его. На помощь разуму приходят смятенные чувства, игра образов, художественных образов, борьба воли, интуиция — все то, чем богат человек и что он отражает в искусстве.

Распространенный эпитет человеческому разуму — пытливый. Да, разум человека пытлив (от корня «пытка»). Человек себя пытает, мучает, истязает вопросами бытия. Великий русский критик XIX–XX вв. А.С.Волжский назвал философские вопросы проклятыми вопросами бытия. А если вспомнить афоризмы, касающиеся философии, то вот некоторые из них: «Философия — это попытка дать несуразные ответы на очень сложные вопросы», «В философии сами вопросы интереснее, чем ответы на них». Не случайно сам термин «философия» переводится с греческого не как мудрость, а как любовь к мудрости, т.е. как процесс поиска истины. Философия — это процесс, в котором задействована вся глубинная сущность человека.

Нельзя философствовать рационально. Рационально — это значит равнодушно. Не случайно, Сократ полагал, что философия возникла из чувства страха человека перед смертью («Смерть — вот вдохновляющий гений философа!»), а Аристотель выводил философию из чувства удивления перед миром. Думается, что философ — это тот, кто оригинально сочетает в себе мудрость старца и наивность младенца, кто пронесит замечательное редкое свойство человека — бесконечно удивляться миру, находить неординарное, казалось бы, в заурядном с точки зрения обыденного человека. А это особый дар восприятия мира, жизни. Этому нельзя научить, настроить, с этим нужно родиться. Философом нельзя научиться быть, как нельзя научиться быть художником, поэтом, музыкантом, певцом. Для философии нужен аналогичный искусству дар.

Во-первых, это дар целостного восприятия мира, особого восприятия, опирающегося на богатое воображение. И философия, и искусство — это гарант восприятия мира в его целостности, хранитель целостности культуры и жизненного опыта человечества. Поэтому они полифункциональны, необходимы и ценны для всех этапов развития человечества. И философия, и искусство — это познание мира через образы. Когда разум человека немеет перед глубиной Бытия, только чувства, образы, интуиция, вера и другие бессознательные, подсознательные акты способны заменить его, проникнуть в эту глубину. Слово «образ» производно от глагола «обрисовать», т.е. нарисовать, очертить, набросать. И это не четкий рисунок наглядного, видимого, так как человек нацеливается на познание чего-то большого, глубинного, на познание того, что за завесой видимого. А по поводу того, чего не видно, можно лишь догадываться, предполагать. Поэтому образ, обрис — это некий нечеткий контур невидимого. Таким образом, задача и философии и искусства одна и та же, дерзкая — постичь то, что, может быть, непостижимо человеком в принципе. В итоге создаются «карточные домики», «воздушные замки», которые могут легко развалиться. Отсюда у философа и служителя Мельпомены один путь — блуждать в темноте по собственному наитию и уповать на великую силу беспредельного Воображения. «Истина где-то рядом!» — их девиз, и это звучит не в скептической версии (хотя скептицизм — одно из важных философских направлений), а как подчеркивание многосложности человеческого бытия. В этом главное их отличие от наук.

История философии охватывает более двух с половиной тысячелетий (а то и больше). Возникает вопрос, почему за столько лет своего существования философия так и не выработала точный ответ хоть по какому-нибудь своему вопросу, например: «В чем смысл человеческой жизни?». Казалось бы, времени прошло предостаточно, и человек уже получил возможность по данному вопросу определиться. Но этого никак не происходит. Тогда, может, философия слаба? Нет, конечно. Просто вопросы, проблемы философские очень сложны. В отличие от представителя науки философ ставит перед собой непосильную задачу — проникнуть в глубинную сущность мира, которую Кант называл миром «ноуменов» (в отличие от феноменов, которые нам являются, они видимы). Ноумены, или «вещи в себе», скрыты от человека, они глубоко запрятаны от человеческих ощущений. Поэтому о них можно лишь догадываться, предполагать, строить версии. Опять же не случайно величайший философ Иммануил Кант полагал, что мир ноуменов, или «вещей в себе», за пределами возможностей человеческого разума, туда человеку проникнуть не удастся никогда. Но странного человека это не

останавливает, он всячески желает разрубить этот «гордиев узел» и оказывается в плену антиномий — неразрешимых противоречий человеческого разума.

Невозможность познать рационально не останавливает человека. В помощь он привлекает все свои возможности познания — интуицию, чувства и Воображение. А Воображение, как всем известно, безгранично, бесконечно, беспредельно, богато, подчас безрассудно, а порой и сумасшедше.

Это воочию делает философию далекой от науки, от рационального мировоззрения. Ведь, как выясняется, главным ее инструментом является волшебная сила Воображения, волшебная сила Искусства, волшебная сила Творчества, в большинстве своем идущая вопреки, наперекор Разуму, разумности, «формулярности», схематичности.

Страшно подумать, что философия должна опираться и опирается на доводы человеческого разума. А где же тогда полет человеческой мысли, всегда сопряженный со свободой, неистовством, напряженностью, конфликтностью, невозможностью, со здоровой долей авантюризма (ведь и науку двигают не академические профессора, а чудачки, одержимые идеей, казалось бы, невозможного на данный период). Философия требует бесконечного, неиссякаемого творчества (от глагола «творить», изобретать человеком). Философии нет там, где нет по-настоящему свободы — свободы выражения, а самое главное — свободы самовыражения.

В отличие от науки, которая реализует желание человека овладеть миром, философия наряду с искусством реализует желание человека выразить себя в этом мире. Поэтому все идеи, проблемы, поднимаемые философами и служителями Мельпомены, — человеческие, пронизанные всем человеческим существом. Человек — это призма, через которую философия и искусство смотрят на мир. Наука суха, она пытается абстрагироваться от целостной сущности человека, ее задача — быть полезной человеку, она исследует законы бытия, в котором живет человек. А философия, шагая в ногу с искусством, изучает Жизнь человека, которая одновременно и полезна для него, и бесполезна, а может и вредна (как, например, считают буддисты). Поэтому наука претендует на познание объективного мира, тогда как философия, подобно искусству, главную свою миссию видит в познании сугубо субъективного.

Где мы живем? В объективном мире или в субъективном? Зачастую мы живем в мире иллюзий, навязанных обществом и засевших глубоко в нашем сознании и даже подсознании. Наше восприятие мира глубоко субъективно. Например, кирпичная стена, по нашим представлениям, твердая, в то время как она состоит из атомов. Не живем ли мы в виртуальном мире? На эту сторону нашей жизни и указывает философия. Если опять обратиться к Канту, то в ранние годы своей жизни и творчества он однозначно был материалистом, а в зрелый период (к 50 годам) отошел от материалистических воззрений, став на позиции субъективного идеализма (свои прошлые работы он запрещал читать своим слушателям). А пробегая по всей мировой истории философии, мы делаем важный вывод: сама философия в своем развитии все больше обращается к субъективному идеализму. Что это? Прогресс или регресс? Есть ли вообще в философии прогресс? Есть ли прогресс в искусстве? А в науке, бесспорно, он есть.

Наука — это смелая попытка человека абсолютно, объективно познать мир, его законы, обнаружить Истину. Как уже было отмечено выше, в отличие от философии и искусства, наука возникла как следствие разделения, «разрывания» единого мира на множество частей и исследования научных феноменов. В переводе с латинского «феномен» — это русское слово «явление», а «явление», в свою очередь, производно от глагола «явиться», быть видимым. Таким образом, наука занимается миром видимым, обнаруженным человеческим глазом. А по поводу того, что видимо, ощущаемо, можно проводить научные эксперименты и выводить теории.

Философия же гипотетична, недосказанна, субъективна, как и любое искусство, главной призмой исследования является только сам человек, понимаемый как микрокосм. И чем уникальней, неординарней он, тем ценней, живей, богаче его гипотеза, касающаяся сущностных основ бытия. В историю мировой философии вошли только оригинальные, самобытные мыслители.

Во-вторых, это особый дар передачи субъективных ощущений и мыслей. Даже в строгих рациональных конструкциях Декарта, Лейбница, Спинозы, Канта, Гегеля и других мыслителей-рационалистов слышится «музыка сфер». Их философские построения гармоничны, последовательны, цельны, логичны, а главное, несмотря на их взаимную противоречивость, убедительны. Сила их убеждений во владении искусством убеждения — риторикой.

Термин «риторика» греческого происхождения, его синонимами являются латинское слово «ораторское искусство» и русское — «красноречие». В разные периоды в риторику вкладывали раз-

личное содержание. Она рассматривалась и как особый жанр литературы, и как мастерство любого вида речи (письменной и устной), и как наука, и как искусство устной речи. Уже во времена глубокой древности четко обозначились два подхода к пониманию риторики. С одной стороны, Платон, Сократ, Аристотель, Цицерон развивали концепцию содержательной риторики, где одним из главных компонентов была идея (логос). С другой стороны, школа Квинтиллиана рассматривала риторику как искусство украшения речи, считая ее «царицей всех искусств».

Оба подхода оправданны. Это связано с тем, что человеческое мышление осуществляется в 2-х формах — логической и образной, им соответствуют 2 разновидности познания — наука и искусство, взаимно дополняющие друг друга.

Философия всегда сопряжена с риторикой, с умением высказать свои мысли, отстаивать свою, субъективно субъективную точку зрения, с даром убеждения. А дар убеждения включает в себя умение проникнуть не только и не столько в разум аудитории, сколько в ее сердце, душу, что невозможно без использования художественных средств, затрагивающих нравственные, этические, эстетические чувства человеческой природы. В этом смысле философия подобна софистике, где истина подменяется мнением, где она зависит от силы убеждения. В этом специфика философии, что опять же роднит ее с искусством.

Искусство и философия втягивают свою аудиторию в выработку идей и заставляют читателя, зрителя, слушателя присваивать художественные и философские идеи в личностной форме. Отсюда множественность художественных идей, так как одна и та же идея преломляется в разных головах разного человека. Возникает личное отношение человека к действительности и поднятым проблемам.

Еще один из важных аргументов, сближающих философию и искусство, — национальная специфика. В этом ключ к раскрытию их самобытности. У разных народов свой алгоритм мышления, чувств, красок, оттенков. Одно из точных определений национального в искусстве дал Н.В. Гоголь: «Истинная национальность состоит не в описании сарафана, но в самом духе народа. Поэт даже может быть и тогда национален, когда описывает совершенно сторонний мир, но смотрит на него глазами своей национальной стихии, глазами своего народа, когда чувствует и говорит так, что соотечественникам кажется, будто это чувствуют и говорят они сами» [4; 34]. Поэтому и существуют русская философия, казахская философия, индийская философия, китайская, греческая и другие философские системы, отражающие исторические, психологические и ментальные особенности различных народов. Не случайно поэтому в современной философии появились новые философские методы исследования — герменевтический, компаративистский — чтобы глубже понять образ мыслей и чувств людей, населяющих далеко отстоящие друг от друга регионы Земли.

Если еще в недавнем прошлом в истории философской мысли господствовал европоцентризм, согласно которому право на существование могла иметь только западная, наукообразная философия со своим строго выработанным категориальным аппаратом, а восточная философия либо была приращена, так как ей присущи иррационализм, пессимизм, пассивность, консерватизм, интровертизм, традиционализм, либо ее и вовсе не было (как в случае с казахской философией), то в настоящее время Запад обратил свое пристальное внимание на Восток, сохраняющий Живительную силу духовности (Хайдеггер, Гадамер, Адорно). Люди Запада, утомленные цивилизацией и нововведениями, с надеждой обращают взоры в противоположную сторону.

Восточная философия властно заявила о своем особом статусе. В своей статье «Восток есть Восток, а Запад есть Запад» А.А. Хамидов пишет: «Восточный способ бытия в мире состоит в том, что Человек почти всю энергию своего развития и совершенствования направляет преимущественно на свой внутренний мир, на Внутреннего человека в себе, на его явные и неявные (виртуальные) уровни... Западный же способ бытия в Мире состоит в том, что Человек почти всю энергию собственного развития и совершенствования направляет преимущественно на внешний ему Мир, задействуя, главным образом, Внешнего Человека в себе, на явные и неявные уровни внешнего Мира, с целью подчинения его своему господству...» [5; 67].

Восточная философия образна, поэтична, мистична и оказалась на одной волне со временем. Она современна. Да, мы устали от оголтелого позитивизма, материализма, рационализма. Мы словно вспомнили о себе. Мы словно нашли рай на земле и даже называем его конкретно — Гоа, Тайланд...

Современная философия все больше проникает в литературное творчество вслед за Шопенгауэром, Ницше, Кьеркегором, Камю, Сартром, которые взорвали классический рационализм, заменив проблему бытия проблемой жизни, которую (жизнь) человек не наблюдает, не изучает, а переживает всей своей гаммой чувств, передать которые может лишь художественный образ. Философия требует

от философа поэзии. Поэзия — это метафизика в слове. Поэзия, в отличие от науки, не безлика — она личностна, животрепещуща, неповторима.

И не только поэзия, но и музыка, и живопись, и танцы. К игре разума, чувств присоединяется игра тела, язык тела. Философично ли тело? Примитивно ли оно по сравнению с душой? Является ли оно действительно темницей души? Вопросы риторические. Тончайшая гармония человеческого организма, удивительное созвучие как внутри его, так и вовне удивляют даже маститых медиков. Тело, в отличие от души, невозможно обмануть. Управлять им можно, но не обмануть. Оно естественно, бесхитроно. Поэтому не надо бояться доверять ему. Сократовское «Познай самого себя!» в современном мире звучит шире. Познай не только внутренний духовный голос, но и телесный.

Вообще, философия танца еще серьезно не исследована. Ведь что такое танец? Это отражение истории человека, его мировоззрения, духа в движении тела. Это философия в нефилософских, вернее, в нефилософичных формах, лишенных всяческих философем. Это философия в универсалиях танца, танцевальной культуры.

Современная философия — это отход от традиционных философем, т.е. философских категорий. Она все больше растворяется в универсалиях всей культуры, в большей степени в универсалиях искусства.

Возвращаясь к национальному в искусстве и философии, мы отмечаем, что национальный жизненно-исторический и художественный опыт неповторим в своей повторяемости. Он повторим, так как народы живут по одним и тем же законам бытия. Но он и неповторим, так как общие законы находят свое индивидуальное своеобразие в истории каждого отдельного народа. Таким образом, национальное и в искусстве и в философии находится в единстве с человеческим. Это и позволяет великим творениям философии и искусства, преодолев историческую ограниченность их создателей, сохранить свою ценность в веках и прорваться к сознанию людей новых эпох, имеющих иные ценностные ориентиры.

И философия и искусство вырабатывают у людей ценностное отношение к миру, друг другу. Это их главная функция, главное предназначение. Помимо познавательной ценности, они несут в себе ценности этические, эстетические, чем не могут похвастаться науки. Ведь очевидно, что любое научное открытие, какую бы благородную цель не ставило, о последствиях не задумывается. В результате научная истина никак не совпадает с философской.

Одним из видов ценностного отношения к миру является эстетическое чувство. Это врожденное человеческое чувство, присущее человеческому разуму. Поэты, художники, музыканты, философы ищут в мире гармоничность. Гармония — это единство многообразия, ценность не сама по себе, а по отношению к человеку. Высшим проявлением гармонии является прекрасное, воплощающееся в искусстве и волнующее философов.

Философия, как и искусство, воздействует на чувства людей, организуя их. А чувства, в свою очередь, воздействуют на человеческую мысль и во многом определяют ее. Таким образом, получается, что эстетические ценности, характеризующиеся эмоционально-оценочно-чувственной реакцией на окружающую действительность, есть часть духовного согласия. «Эмоция — это спонтанный отклик человека на то, что его затрагивает и волнует, доводит до степени длительного переживания, порождающего чувства, которые не поддаются по сути рациональному определению» [6; 318].

Красоту, гармонию можно только чувствовать, но никак не определять рациональными конструкциями. По этому поводу есть знаменитое четверостишие персидского философа-поэта Омара Хайяма:

*А если так, то что есть красота,
И почему ее обожествляют люди?
Сосуд она, в котором пустота
Или огонь, мерцающий в сосуде?!*

Если человечество претендует на целостное глубинное осмысление мира, то помочь ему в этом сможет только философствующее искусство.

Из всего сказанного в данной статье следует, на мой взгляд, несомненный вывод: философия стоит ближе к искусству, нежели к науке, а может быть и есть искусство, а скорее всего, особый вид искусства.

Список литературы

- 1 *Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А.* Энциклопедический словарь / Сост. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон. — М.: ЭКСМО, 2007. — 959 с.
- 2 *Нуржанов Б.Г.* Культурология: Учебник. — Алматы: Кайнар, 1994. — 128 с.
- 3 *Космические легенды Востока* / Сост. С.В.Стульгинский. — М.: Сфера, 1998. — 273 с.
- 4 *Гоголь Н.В.* Собрание сочинений: В 6 т. — М.: Худож. лит.-ра, 1953. — Т.6. — 265 с.
- 5 *Хамидов А.А.* Восток есть Восток, а Запад есть Запад // Известия. — 2001. — № 6. — С. 66–73.
- 6 *Габитов Т.Х.* Философия: Учебник. — Алматы: Раритет, 2004. — 404 с.

Б.Ж.Жусупова

Философия өнердің ерекше түрі ретінде

Мақаланың авторы философиялық білімнің ерекшелігіне назар аударады және оны қоғамдық сананың басқа да формаларымен, яғни ғылым, дін және өнермен, салыстырады. Әлемді рационалды тұрғыдан зерттеуге деген философтардың ұмтылысына қарамастан, келесі ойлар келтіріледі, яғни философиялық міндеттердің күрделілігінің салдарынан адамзат ақыл-ойына көмекке адамның барлық терең мәні, адамның қабілеттері мен мүмкіндіктерінің өткір тізбегі, осылардың нәтижесінде философия өнерге жақын келеді. Философиялық білім біртіндеп қатаң академизмнен, элитаризмнен, философияның негізгі сұрағының қойылуынан, еуроцентризмнен кетеді және бір уақытта азицентризмнен, сонымен қатар басқа да «-измдерден» кетеді, бірақ оның мақсаты — осындай «-измдерден» толығымен бас тартпау, ол оны басқа қырынан қарастырады, жаңа тенденциялармен және бағыттармен салыстырады.

B.J.Zhusupova

Philosophy as a special kind of art

Author of the article draws attention to the specifics of philosophical knowledge and correlates it with other forms of social consciousness — science, religion and art. Despite the attempt to rationally explore the world of philosophers, this paper carried out the idea that due to the complexity of philosophical challenges to the aid of the human mind comes to the depth of man's essence, a motley range of opportunities and abilities, and ultimately the philosophy is closer to art. Philosophical knowledge is gradually moving away from strict academic style, elitism, from raising the basic question of philosophy, from Eurocentrism and simultaneously aziatsentrizma and many other «-isms», but not to completely do away with them, but to consider a different perspective, compare it with new developments and trends.

К.Я.Аббасова

Бакинский государственный университет, Азербайджан

Мифологическое сознание как важный элемент культуры

В статье показано, что мифологическое сознание в современной культуре содержится в мировоззренческих установках, т.е. взглядах на себя и мир, проявляясь в виде верований и обрядов, имеющих как древнее, так и более современное происхождение. Отмечено, что разница лишь в том, что более древние элементы мифологического сознания живут подсознательно, имеют более «крепкую почву» под собой, однако для их культивирования нужна большая работа с носителями национального языка, с наследием в сфере искусства и литературы, в том числе и через систему образования. Автором доказано, что немалую роль в развитии элементов мифологического сознания играет идеология, которую формируют при помощи самых новейших информационно-коммуникационных технологий.

Ключевые слова: мифология, сознание, культура, этническая культура, поэзия, проблемы бытия, проза, устное народное творчество, этническая идентификация, менталитет.

Литература и искусство Азербайджана — самая благодатная почва для культивирования самобытности этнической культуры. Азербайджанская литература на протяжении многих веков была представлена лишь поэзией. Это означает, что все время шел поиск художественного воплощения самых насущных проблем бытия, который получил завершение в деятельности корифеев истории мировой литературы — Низами и Физули. Лишь начиная с XVIII в. азербайджанские писатели начали обращаться к прозе. Устное народное творчество было представлено такими прозаическими жанрами, как сказки и мифы, но по своей сжатости, афористичности и глубокому смыслу они могли поспорить со многими жанрами поэтического творчества. Героические образы в дастанах «Кёроглу», «Китаби-деде-Коркут» и др. являются архетипичными для азербайджанского народа. Так, Гыр-ат и Дур-ат представляются как противостояние огня и воды, золота и серебра, а сам Кёроглу — сын огня и т.д. Эти представления составляют одну из основ этнической идентификации и менталитета азербайджанского народа.

Необходимо учесть, что, несмотря на значительный вклад азербайджанских мастеров слова в мировую литературу, общий уровень образованности и грамотности на протяжении многих веков был низким, и потому тяга к художественно-образному самовыражению проявлялась в развитии многих жанров устного народного творчества, таких как складывание баяты, дастанов, афоризмов (вплоть до проклятий и славословий), сказок, мифов, пословиц, поговорок, загадок, обрядовых песен и стихов. Кроме того, широкое распространение получила ашугская поэзия, где певец, импровизируя, сочиняет стихи и тут же исполняет их с аккомпанементом саза. В некоторых регионах Азербайджана распространена мейхана — импровизация рифмованных строк на заданную тему в ритмичном исполнении (под национальный инструмент нагару).

Однако с распространением письменности и ростом публикаций увеличилась возможность распространения и фиксации определенных произведений жанров литературы. Изменилась среда, изменились формы общения, а следовательно, и формы самовыражения, «интеракции», которые должны были отвечать изменившимся потребностям. Поголовная грамотность, возможность получения многообразной информации и ее использования для удовлетворения как эстетических, так и нравственных потребностей начали блокировать воспроизводство указанных форм народного творчества. Литературная деятельность стала уделом профессионалов; через систему образования на уроках азербайджанского языка и литературы и других уроках культивируется потребность в изучении и распространении образцов народного творчества, хотя эта работа оставляет желать лучшего.

Таким образом, представления о мире и о себе, получаемые ранее через этот источник информации, на сегодняшний день достаточно ограниченные. Мифологическое сознание, сформированное на протяжении веков, и сегодня является важной частью духовной культуры, национальной идентичности. Последняя есть «составная часть социальной идентичности, психологическая категория, которая относится к осознанию индивидом своей принадлежности к определенной национальной группе или общности; в свою очередь, это является результатом самоидентификации, когнитивно-

эмоционального процесса осознания себя представителем той или иной национальной общности или группы» [1; 15].

Человек достаточно самонадеян для того, чтобы считать, что он сам идет по своей жизненной дороге, и достаточно высокомерен, чтобы отказаться от своего сходства со многими предыдущими поколениями людей, выпячивая свою «самость».

Однако в глубине души нам всегда хочется верить, что мы живем в каком-то «общем» доме, принципами жизни которого мы можем все-таки дорожить. Пусть это называют «совковостью», «стадным инстинктом», «заразой коллективной глупости»; почему же многие поколения неофрейдистов, психологов, социологов ищут архетипы в нашем сознании и находят их! В этом смысле мы должны быть благодарны также и нашему соотечественнику — безвременно ушедшему из жизни ученому Гасану Кулиеву, автору двух замечательных книг, явившихся плодом долгих поисков ментальных особенностей азербайджанского этноса: «Архетипы рода Горгуда» (1999) и «Архетипичные азе́ри: лики менталитета» (2002). В заключительной части последней книги Г.Кулиев пишет: «Путь к ментальности пролегает через декодирование ее архетипичной сути. Некоторые архетипы пугают нас шокирующей «неприглядностью», но было бы неразумно и дальше оставаться заложниками неведомых архетипов..., нам следует понять и обуздать их магию. Надо без магии страха взглянуть в зеркало ментальности и понять самого себя» [2; 241].

Таким образом, «дремучее» прошлое сидит в нас, «вылезая» в виде различных идей, акций, домыслов и прочих деяний. До сих пор этот груз, который мы тянем в себе испокон веков, разграничивает в нас «восточное» и «западное», тонкости этих различий хорошо понимали многие антропологи и культурологи, такие знаменитые исследователи человеческого общества, как Ибн Халдун, Макс Вебер, Алексис де Токвиль и многие другие.

Благодатным материалом для изучения наших нравов и привычек являются устные предания, эпосы, сказания и прочие формы фольклора. Обратимся к древнетюркскому эпосу «Китаби Деде Горгуд». Многие из его разделов очень древние, как подчеркивают исследователи (в частности, В.Жирмунский), восходят к V–VI вв. Письменная фиксация восходит к XI–XII вв. Содержание, как и во всяком эпосе, отражает в себе широкую картину социальной жизни, нравов, верований, стиля жизни. В эпосе речь идет об одном из 24 тюркских племен — племени Баят, где жил и творил старейшина, «отец» по имени Горгуд. Он был наделен особым даром пророчества. К примеру, он предвидел будущее своего народа в слиянии с племенем Гайы. Считается, что именно потомки этого племени есть основа рода Османов. Горгуд пользовался исключительным авторитетом у своего народа. Без консультации с ним не начинали ни одного большого дела или предприятия. В свою очередь Горгуд твердо верил в свою судьбу, в божественное провидение, в понятие «гисмет», т.е. судьбу, в то, что написано на роду. Метким языком баллад, исполняемых им под звуки гопуза (древнего струнного музыкального инструмента), он внушал людям разные пророческие истины [3; 129–131]:

Нельзя съест больше того, что написано у тебя на роду.

Пусть у молодца будет скота величиной с Гарадаг, но сверх определенного судьбой ему не достанется.

Пусть реки сольются и разольются вширь — этим не наполнишь море.

Бог не любит гордецов и тех, кем правят чувства и эмоции.

Воспитанием чужого сына ты не обретишь своего, подрастет и бросит, и не пожалеет об этом.

Из золы не вырастет холм, зять не станет сыном.

Хоть уздечку надень на морду черного осла, — он не станет мулом.

Одень богато ты прислугу — она не станет дамой.

Хоть снег и сыплет без конца — до весны ему не дожить.

Цветастая лужайка не доживет до осени.

Если нет у матери того, что можно перенять, то дочь не воспитаешь.

Умный сын как огонь, поддерживающий тепло в очаге.

Да спасет нас господь от поклепа неумного человека.

Для меткого удара джигита хорош и посох.

Пусть сгинут те дома большие, где не бывает гостей.

Пусть лучше не родится нерадивый сын.

Пусть не будет в мире лжи, пусть праведники живут целый век.

Помимо того, что Горгуд имел несомненный авторитет среди своих соплеменников как старейшина, он также умел использовать силу слова, музыкального сопровождения, являлся сказителем устных преданий, пословиц, крылатых выражений, он говорил речи, высказывал пророчества. Отметим также более поздние наслоения в произносимых им обращениях, связанные с исламской верой. К примеру, в тексте сказания есть восхваления в адрес пророка, правоверных имамов, святых мест — Мекки, Кербалы, месяца хадж. Возносятся хвалы в адрес молитв, произносимых с минарета, азана, в адрес преклонивших колена молящихся и т.д.

Прекрасен отец, доживший до седин, прекрасна мать, кормящая младенца, прекрасен молодой верблужий самец в пути, прекрасен любящий брат, шатер невесты, сооруженный даже возле дворца, хвала творцу, создавшему этот прекрасный мир, пусть поможет он всем [3; 129–131]!

Отметим, что его речам характерны имеющие продолжение и в сегодняшнем языковом поведении формы высказывания, связанные с эмоциональным миром говорящего: это выражения поощрительного, побудительного характера и высказывания, имеющие смысл наложения табу, или проклятия в адрес нежелаемого. Словом, если мы чего-либо сильно не хотим или, наоборот, желаем, это отражается в нашем языке. Известно, что язык восхвалений или, наоборот, проклинаний, и даже проклятий, в азербайджанском языке необычайно богат. Об этом можно судить по собраниям народных поговорок и выражений языковеда проф. В.Велиева, изданных еще в 70-х годах прошлого века. В быту, на уровне разговорной речи, можно встретить необычайно разнообразные выражения по каждому поводу, хотя их употребимость, или вариативность, сокращается вместе с неотвратимым наступлением века глобализации и унификации социальной жизни на Земле. Вот выражение в адрес ударившего: «да отсохнет твоя рука», в адрес заболевшего: «да перейдут ко мне твои болезни», в адрес любимого человека, в особенности своего ребенка: «да стану я жертвой во имя тебя», обычно на это отвечают: «пусть жертвой станет барашек!» и т.д.

Жизнь современного жителя Азербайджана, как и жителей других регионов и стран, проходит на высокой скорости социальных процессов и очень зарегламентирована. Цветистость, разнообразие, непредсказуемость, в какой-то степени присущие нашим предкам, уходят в прошлое. Одинаковость, в том числе в языковом поведении, начинает одерживать верх, в чем нам сильно «помогают» урбанизация и система образования, которая наиболее подвержена изменениям и унификации.

В древние времена сказителей типа деде Горгуда жизнь, протекавшая в рамках общины, на фоне кочевий, должна была быть размеренной, со многими сословными ограничениями, богатой обрядностью, развитой системой патриархальных семейных отношений. Отсюда и масса сказаний о взаимоотношениях между мужчиной и женщиной, о положении женщины в семье — актуальная проблема и сегодня для всего общества, будь то рядовой гражданин или представитель верховного эшелона власти.

У деде Горгуда немало высказываний о женщинах: «Пусть славится та, что опора в семейной жизни, пусть растут ее дети, если она привлекает гостей, провожает их чин-чином! Пусть придет она к нашему очагу!

Пусть та, что позорит свой род, наедается досыта кислым молоком с девятью лепешками, а потом говорит, что не ест досыта, а лицо она не укрывает достойным покрывалом и не носит достойных себе башмаков, говорит, чтобы этот дом превратился в развалины и мечтает о втором замужестве, пусть не станет подобная женщина у нашего очага, пусть не вырастут у нее дети» и т.п.

«Да сохранит бог нас от сварливых и ленивых женщин», — заключает деде Горгуд. Это вневременные проблемы, и сегодня выплескивающиеся на экраны телевидения в виде реалити-шоу, порой заставляющие плакать и смеяться не только зрителей и участников, но даже ведущих, настолько острой в ней бывает жизненная правда и трагедия простой человеческой жизни, где ненависть, жадность, равнодушие, нетерпимость и другие человеческие пороки соседствуют рядом [3;131].

Роскошные выражения, основанные на гиперболизации качеств, состояний, ощущений, помогают воображению, моделированию будущего, прогнозированию его, ощущению своей самооценки и полезности. Это фактически приведение нашего сознания в некое сказочное состояние мечты и фантазий, уход от суровых реалий жизни к грезам, что очень полезно с точки зрения оздоровления души, очищения ее от грубых наслоений черствости, равнодушия, эгоизма. Вот начало боя (части, раздела) «О Бугадже, сыне Дирсехана»: «Встал однажды сын Гам-Гхана Баяндурхан. Соорудил он на Земле шатер из дамасского полотна. Высокий шатер уперся в небо... в тысяче мест были расстелены шелковые ковры...». Такое сказочное начало настраивает слушателей на тему разговора, привлекает их внимание. Это начало древнегреческие риторы, в том числе Аристотель, оценили бы очень высоко:

выполнены все требования культуры речи, проведен процесс интимизации, т.е. внимание слушателей на стороне говорящего, в начале речи мы видим как бы рекламу темы разговора, ее презентацию [3; 133–135].

Баяндурхан принимал в год один раз ханов и других знатных людей округа, главная изюминка здесь — черные шатры и мясо черных баранов для тех, у кого нет детей. Это было серьезным недостатком в те времена, да и сегодня — несчастье для родителей, так как бесплодие осуждается общественным мнением и по сегодняшний день по многим причинам.

Родившийся после многих молитв и пожертвований (кстати, и сегодня в ходу у бесплодных родителей обеты и посещения святых мест, раздача пожертвований и милостыни и т.д.) сын Дирсехана в 15 лет побеждает быка, повалив его на землю, упершись кулаком в его лоб, и получает прозвище Бугадж, т.е. «Бычина» [3; 136].

И здесь плетут интриги и козни, в том числе говорят наветы на Бугаджа, но из всех подобных ситуаций он выходит победителем. Все 12 боев, т.е. частей сказания, изобилуют подобными сюжетами, в целом все они носят напутственный, назидательный характер и имеют продолжение и в нашей жизни: как бы ни было нам комфортно в условиях хотя бы относительного соблюдения прав и свобод, как бы нам ни было вольготно, без нажитого капитала человеческой мудрости, в том числе и заработанного через пережитые трудности, в борьбе не только с самим собой, но и со всем миром (разумеется, человеческим) мы прожить не сможем.

Выше мы иллюстрировали лишь небольшой пласт мифологического сознания, живущий в нашем подсознании и проявляющийся в культуре быта, нравов, духовном развитии. Есть еще и другие основы для жизни мифологем в культуре, в том числе в различных ее проявлениях, — это религиозные верования, проявляющиеся как в вере в сакральное (через конкретные религиозные системы, к примеру, ислам), так и в различных верованиях и обрядах, порой восходящих к глубокой древности. Данная проблема, правда, в более обобщенном виде, являлась предметом добросовестного рассмотрения в книге «Проблема человека в религиозно-философских доктринах зороастризма и ислама», написанной тонким знатоком древних религиозно-теологических источников профессором Казымом Азимовым. Здесь, в частности, выделяются такие особенности мифологического сознания, пронесенные через века и живущие, пусть в виде «реликтовых остатков»:

Душа является направляющей силой человека, и она должна направлять дарованные человеку способности на служение добру.

Есть покровители души — фравашы, которые являются покровителями, добрыми гениями людей.

Есть божественное начало в человеке (добрый дух, наделенный мудростью) и демоническое (животное, управляющее похотью и ложным умом).

Душа человека обладает свободой и несет ответственность перед творцом, она состоит из разума и воли.

Индивидуальная самореализация есть (по зороастризму) органическая часть самореализации космоса, самого бога.

Необходимо гармоничное сочетание себялюбия и альтруизма. Разумная любовь к себе ведет к пониманию других людей и любви к ним.

Человеческий род должен последовательно объединиться в борьбе с силами зла, человек — поборник справедливости в этом мире.

В человеке всегда борются противоположные начала — добро и зло [4; 47–67].

Как известно, в исламской вере, основанной на священной книге Коран, главная идея для существования разума, или сознания, — это выполнение человеком своего долга, поскольку он наделен разумом. Здесь важно также соотношение знания и веры.

Каким образом перечисленные идеи оживают в нашем сознании в виде различных знаков, проявляющихся затем в осмысленных действиях (ритуалах, поступках, символических представлениях, ценностных ориентациях)? Для этого надо обратиться к содержанию современной культуры, в частности, таких ее разделов, как образ жизни, стиль жизни, поведенческие стереотипы, мировоззрение.

В практике воспитания и обучения людям издревле прививаются нравственные категории добра и альтруизма, конкретно они проявляются, пусть и по-разному в разных цивилизациях, в виде норм поведения, нарушение которых осуждается обществом. Если сегодня и не поклоняются конкретно «фравашы», то живет вера в силу огня, солнца, луны, ветра, воды, земли, других сил природы. Эта вера проявляется в различных обрядах и ритуалах, связанных с сезонными работами на поле, с обря-

довыми праздниками в быту, другими ритуалами, связанными с рождением и смертью человека, его жизненными этапами.

Сказанное еще раз подтверждает возросшую роль социальной среды, т.е. культурных установок на формирование самосознания, в том числе ее составного элемента — социальной идентичности. Социальная идентичность играет роль сита при восприятии новых идей и ценностей, в том числе и связанных с религией и другими верованиями. Изменение социальной идентичности происходит очень медленно и связано, прежде всего, с развитием социальной структуры общества. Для определения особенностей любой этнической культуры следует обязательно выявить характерные черты социальной идентичности ее представителей.

Таким образом, структурным элементом самосознания в культуре является самоидентификация, самым глубинным основанием которой служат архетипы. Сложная работа по их выявлению в сознании современного человека показала, что архетипы, связанные с пространственно-временными представлениями, замыкаются, прежде всего, на ландшафте, климате, особенностях фауны и флоры, и лишь в определенной мере — на некоторых характеристиках социальной среды, в особенности связанной с функционированием семьи и быта (подробнее см.: [5]). Архетипы живут в подсознании нескольких поколений, но при условии стабильности среды, их породившей. Сейчас эта стабильность нарушена, миграция (как внутренняя, так и внешняя), выравнивание уровня жизни, формирование нового быта и новых семейных отношений, интеграционные процессы делают невозможным сохранение и культивирование архетипов в прежнем виде.

Вместе с тем подсознание, как фундамент сознательной жизни человека, «невидимая часть айсберга» сознания, сохраняет память об архетипах, что проявляется в стремлении людей и сегодня заключать особо ценные для себя смыслы в определенные символы — амулеты, ритуальные действия, ритуальные слова.

Следы мифологически-художественного мировоззрения прослеживаются в фольклоре и классической литературе. Азербайджанская мифология не носит такого системного характера, как древнегреческая или индийская, однако тоже представлена богато, причем в фольклоре. Идеи в мифологии больше связаны с космологией или временами года. Порядок, пришедший в мир, облечен в такие формы социального бытия, как семья, быт, нормы поведения.

Как уже отмечалось, следы мифологических представлений живут в различных формах проявления отношения к событиям: к примеру, в порицании, восхвалении, приведении (к месту, в качестве примера) назидательных новелл; в различных обрядовых действиях: к примеру, запрету показывать пальцем или рукой на луну, заливать водой огонь в очаге (следует засыпать золой, а тушить водой лишь большие головешки, причем в стороне) и т.д.

С помощью слова, действия, игры стремились оказывать магическое воздействие на природные силы. В целом в представлениях о природе сильно мифологическое начало: свою «прошлую» связь с ней люди воссоздают через ряд ритуалов, зачастую магических, поверий, игр, пословиц, поговорок, песен, сказок и пр. Например, до сих пор сохранились в древнем празднике весеннего сева — Новрузе — остатки анимистических, зороастрийских верований. Выполняя эти обряды, зачастую давно утратившие свой первоначальный смысл, человек, этнос в действительности воспроизводит сам себя, свое собственное становление. Этот же процесс происходит в таких древних играх, как «Коса-коса», «Чобан-яллы», «Гурд вя гоюн», «Ойма», «Саячы» и в других, идущих от древних ритуальных танцев охотников и земледельцев, вошедших затем в «репертуар» народных театрализованных представлений; кстати, в последнее время почти не имеющих распространения среди жителей республики. Среди обрядов празднования весны древнюю социальную память представляют собой ритуалы «Году-Году», «Сэмэни», «Дан атма» и «Гапы-пусма» (подслушивание за дверью — для определения будущего). С приходом весны связаны также такие игры, как «Сюмюк атма», «Дар-дар», «Атдандырма», «Ялаг газма», «Чилинг агадж» и др. [6; 12–27].

До сих пор сохранился обычай надевать новую одежду всем членам семьи в новый год — Новруз, берущий начало еще в V в., когда, по утверждению Бируни, цари Хорасана установили его. И сегодня на празднике Новруз ритуальные блюда, ритуальные обряды свидетельствуют о желании магически воздействовать на урожай, на сельскохозяйственные работы.

Таким образом, можно смело утверждать, что в этнической культуре нашего народа, как и в культуре других тюркоязычных народов, имеются как остатки древних мифологических верований, так и формируются новые «мифологемы», которые, хоть и не залегают на большой глубине нашего

подсознания, однако активно участвуют в развитии мировоззрения человека, его стереотипов мышления, хотя здесь имеются и негативные процессы (подробнее см.: [7–9]).

Понятно, что мифологическое сознание или его отдельные элементы имеют под собой в качестве базы мировоззрение человека, логические процессы мышления, особенности коммуникативного общения человека с миром. Если хоть в каком-нибудь из перечисленных базовых элементов воображение, идеологические стереотипы — словом, все элементы иллюзорного сознания, в свое время названные Ф.Беконем идолами, будут брать верх, то появится мифологизированное сознание, которое отразится на культурном развитии народа. В частности, это будет сказываться на активности мышления, раскрепощенности сознания, новаторском подходе к анализу явлений и событий и т.д., или наоборот — проявится в виде потери своей особенности, нивелировании всего богатства культурного самовыражения, вплоть до полной потери своей самобытности. Последнее нежелательно даже для самого маленького этнического меньшинства, не имеющего своей письменности, не говоря уже о больших этнических группах, насчитывающих миллионы человек.

Таким образом, мифологическое сознание в современной культуре содержится в мировоззренческих установках, т.е. взглядах на себя и мир, проявляясь в виде верований и обрядов, имеющих как древнее, так и более современное происхождение. Разница лишь в том, что более древние элементы мифологического сознания живут подсознательно, имеют более «крепкую почву» под собой, однако для их культивирования нужна большая работа с носителями национального языка, с наследием в сфере искусства и литературы, в том числе и через систему образования.

Список литературы

- 1 *Кадырова Р.* Национальная идентичность азербайджанских детей и подростков. Социально-психологический анализ / Науч. ред. Б.Г.Алиев. — Баку: Кавказ, 2007. — 247 с.
- 2 *Кулиев Г.Г.* Архетипичный азеги: лики менталитета. — Баку: Ени Несил, 2002. — 246 с.
- 3 *Китаби Деде Горгуд* / Под ред. Э.Алибекзаде. — Баку: Язычы, 1988. — 324 с.
- 4 *Азимов К.* Проблема человека в религиозно-философских доктринах зороастризма и ислама / Науч. ред. акад. В.Мамедалиев. — Баку: Изд-во «Леттерпресс», 2009. — 304 с.
- 5 *Кессиди Ф.Х.* Глобализация и культурная идентичность // Вопросы философии. — 2003. — № 1. — С. 76–83.
- 6 *Поговорки и прибаутки нашего народа* / Под ред. В.Велиева. — Баку: Азернешр, 1986. — 173 с.
- 7 *Древние обряды, верования и культы народов Азии: Историко-этнографические очерки* / Отв. ред. В.Н.Басилов. — М.: Наука, 1986. — 176 с.
- 8 *Велиев В.А.* Устная народная литература Азербайджана. — Баку: Изд-во Азгосуниверситета, 1970. — 439 с.
- 9 *Велиев В.А.* Азербайджанский фольклор. — Баку: Изд-во «Маариф», 1985. — 411 с.

К.Я.Аббасова

Мифологиялық сана мәдениеттің маңызды элементі ретінде

Мифологиялық сана қазіргі заманғы мәдениетте көзқарастық тұрғыдан қарастырылады, яғни, ежелгі, сонымен қатар қазіргі заманғы тұрғыдағы сипатқа ие наным-сенімдер мен әдет-ғұрыптар түрінде бейнеленетін адамның өзіне және әлемге деген қатынасында көрініс береді. Негізгі айырмашылық мынада: мифологиялық сананың аса ертедегі элементтері сана астарында өмір сүреді, әрі ол «берік негізге» ие, бірақ та олардың әрі қарай өңделуі үшін өнер мен мәдениет саласындағы мұралармен, оның ішінде білім беру жүйесі арқылы ұлттық тілді тасымалдаушылармен ауқымды түрде жұмыс істеу керек. Мифологиялық сана элементтерінің дамуында маңызды рольді идеология ойнайды.

К.У.Аббасова

Mythological consciousness as an important element culture

The mythological consciousness in modern culture contains in world outlook installations, i.e. sights at and the world, being shown in the form of beliefs and the ceremonies having both ancient, and more modern origin. A difference only that more ancient elements of mythological consciousness live subconsciously, have more «strong soil» under itself, however for their cultivation the big work with national language carriers, with a heritage in art and literature sphere, including through an education system is necessary. The considerable role in development of elements of mythological consciousness is played by ideology which impart by means of the most newest information-communication technologies.

УДК 17.022.1

Ш.М.Мусаева

Институт философии, социологии и права Национальной академии наук Азербайджана, Баку

Ценностные ориентации в гражданском обществе

Автором показано, что становление гражданского общества зависит от таких параметров, как укрепление государственности, развитие экономики, сохранение и развитие национальных духовных ценностей, формирование общечеловеческих ценностей. Отмечен ряд причин того, почему нет достаточной государственной поддержки в деле формирования институтов гражданского общества: азербайджанское государство не западного типа, формировалось в исторических рамках российской государственности, кроме того, старое мышление представителей структур управления не дает осознавать до конца национально-государственные интересы страны и претворять их в жизнь. Предложено тщательно отслеживать основные направления деформации и трансформации нравственных ценностей народа.

Ключевые слова: гражданское общество, постсоветское время, сознание независимости, гражданское общество, социальные ценности, социальные отношения, члены общества, новые процессы, старый режим, стереотипы.

Известно, что основным препятствием в деле формирования сознания независимости, гражданского общества и социальных ценностей, связанных со становлением новых социальных отношений, являлось неоднозначное отношение большинства членов общества к новым процессам. Свою негативную роль в этих трансформациях играет борьба между сохраняющимися элементами старого режима, носителями его стереотипов в лице бывшей элиты коммунистической номенклатуры и представителями появившейся национально-демократической элиты, настроенной крайне деструктивно по отношению к недавнему прошлому, готовой безоглядно сокрушать все, что осталось от старого строя. В результате борьбы между указанными сторонами общество оказывается на краю пропасти. Даже по прошествии почти четверти века после начала заката страны Советов некоторые исследователи отмечают сохранение влияния указанных представителей старой номенклатуры, старой бюро-

кратической элиты, лишь на словах поддерживающих рыночную экономику и демократию, в качестве социальной опоры при правящей власти.

В Азербайджане процессы трансформации и самоидентификации элит шли достаточно интенсивно. В современной общественной жизни существуют противоборствующие политические силы, достаточно четко определившие свои интересы и позиции, идеологические и экономические группировки, борющиеся за влияние во власти. Основная же проблема легитимизации новой политической действительности связана с тем, что властвующая политико-бюрократическая элита не соблюдает декларированные правила политической борьбы, использует политику «двойных стандартов». Такая ситуация способствует консервации низкого уровня политической культуры во всем обществе, что можно признать одним из основополагающих факторов экстенсивного характера процесса формирования гражданского общества.

В целом известно, что становление гражданского общества зависит от таких параметров, как укрепление государственности, развитие экономики, сохранение и развитие национальных духовных ценностей, формирование общечеловеческих ценностей. Некоторые исследователи указывают целый ряд причин того, почему нет достаточной государственной поддержки в деле формирования институтов гражданского общества. Во-первых, азербайджанское государство не принадлежит к государствам западного типа. Оно формировалось как социальный институт определенного типа в исторических рамках российской государственности. Во-вторых, по сей день государственные руководящие структуры находятся в тисках старого «советского» сознания. Именно старое мышление не дает осознавать до конца национально-государственные интересы страны и претворять их в жизнь. Равнодушие старой политической элиты к гражданским ценностям и всему происходящему в общественном сознании было характерной чертой их именно в 90-е годы прошлого века. Представители тоталитарной власти не могли воспринять независимость как жизненно необходимый феномен. Необходимость гармоничного сочетания общественных интересов с частными интересами граждан должна была накладываться на развитие сильного государства, сильной экономики и т.д. Лишь при таких условиях можно было говорить о формировании гражданского общества, а также о системе нравственно-этических ценностей, связанной с этим обществом.

Для полноты представления о состоянии проблемы необходимо обратиться к объективным обстоятельствам мирового развития. Современный период развития истории однозначно трактуют как период глобализации. Его интеграционные возможности на основе справедливо налаженных международных отношений можно задействовать лишь через совместные широкомасштабные и решительные усилия человеческого сообщества, во имя общего будущего на гуманистических началах.

Согласно мнению ряда исследователей, глобализация — это интенсификация экономических, политических, социальных и культурных связей, протекающая сверх границ. За годы после окончания «холодной войны» произошли огромные перемены в идентификации народов и символах этой идентификации. Глобальная политика начала выстраиваться вдоль новых линий — культурных. Впервые в истории глобальная политика приводит к многополюсности и полицивилизационности, модернизация отделяется от «вестернизации». В странах так называемого «третьего мира» растет осознание того, что распространение западных идеалов и норм не приводит к механическому образованию всеобщей цивилизации по образцу западной. Изменяется баланс влияния между цивилизациями — от преобладания европоцентристских установок к признанию экономической, военной и политической мощи азиатских стран. Происходит общий подъем традиционных этнических культур. Возникает мировой порядок, основанный на цивилизационных предпочтениях собственных этнических и культурных ценностей. Общества, имеющие культурные сходства, сотрудничают друг с другом. А попытки искусственного переноса ценностей из одной цивилизации в другую оказываются бесплодными [1; 7–8].

Отметим, что в странах постсоветского пространства, в том числе и в Азербайджане, также проявляется большой интерес к проблеме глобализации и ее последствий. Исследователи отмечают, что имеется несколько причин, благодаря которым глобализация распространяется по территории бывших стран Советского Союза с большой скоростью: «во-первых, западный мир, выйдя из 70–80 годов через тяжелые испытания, подтвердил свою лидерскую позицию в мире. Во-вторых, информационно-коммуникационные технологии дали возможность объединить воедино все уголки мира. И, наконец, в-третьих, разоблачение коммунизма дало толчок для распространения во всем мире либеральных ценностей» [2; 15]. Противники же глобализации, как было упомянуто выше, отмечают, что ценности западного мира, прежде всего политические и экономические, превалируют над всем миром.

Понятно, что глобализация подвергает серьезному испытанию национально-нравственные и в целом духовные ценности, препятствуя формированию национальной идеологии или же действуя на нее разрушительно. Спасти от подобного воздействия можно, как считают многие антиглобалисты, только путем формирования своеобразной «защиты» в виде определенных элементов национального сознания [3; 269].

Страны постсоветского пространства, получив независимость, стали вступать в многочисленные и разнообразные связи со странами как ближайшего зарубежья, так и более отдаленными. Здесь внутренние интересы стран и интересы различных международных организаций, как частных, так и общественных, стали сталкиваться. Речь идет о национальных и транснациональных интересах. Решить в пользу одной стороны бывает трудно. Причина в том, что мир стал взаимозависим, развивается в условиях постоянно усложняющейся интегрированности. Целесообразно рассматривать несколько возможных направлений по преодолению негативных последствий воздействия новых универсалистских ситуаций на традиционные нравственно-духовные ценности: во-первых, заранее предвидеть и не допустить возможные негативные последствия; во-вторых, компенсировать возможные негативные последствия информатизации и технизации с помощью таких форм духовного просвещения, как религия, мораль, искусство, философия; кроме того, можно использовать возможность подготовки новых, современных и интенсивных методов по воспитанию нравственных качеств и способствовать повышению их массовости, т.е. усилить возможности массового применения [3;274].

Отметим, что процесс размывания, игнорирования, забвения национальных ценностей представляет опасность также и для общечеловеческих ценностей, поскольку оба этих духовных стержня культурного человека тесно взаимосвязаны друг с другом. К примеру, в условиях глобализации в отношениях человека с природой проявляются такие противоречия, решение которых требует серьезных усилий в рамках всего человечества. Мораль, или нравственность, выходит здесь за пределы локальных человеческих отношений в конкретном обществе, вступая в рамки глобальных отношений между человеком и всем миром, окружающим его. Традиционная нравственно-духовная этика каждого этноса дополняется новыми видами этических норм, имеющими культурно-исторические корни в новой реальности, в первую очередь экологической этикой.

Современная философия рассматривает различные направления этики. Здесь и глобальная, и дискурсивная, и либеральная этика, и биоэтика. В них выдвигают, причем в различных вариантах, идеи единения многовариантного мира с точки зрения этических критериев. Отмечается, что абсолютная этика соединяет в себе мир в обществе и мир в самом человеке, сохраняя в качестве концептуальной основы категорический императив И.Канта. Абсолютная этика отвергает прочие нравственные мотивы, связанные с пользой и умом, толкуемые иным образом. Абсолютная этика выступает в качестве сверхмотива. Мы согласны с утверждением, что в современных условиях развития нашей цивилизации все человечество должно объединиться под эгидой высших общечеловеческих моральных ценностей, независимо от религиозной, кастовой или иной принадлежности [4;117–120].

Дискурсивная этика предлагает внести изменения в моральные нормы и правила, используемые в глобальной экономике, призывая заинтересованные страны к активной перестройке в этой области.

В Азербайджане, также испытывающем воздействие глобальных социально-экономических и политических ценностей, идет неоднозначный процесс восприятия или отторжения их, как посредством теоретического дискурса, так и в социально-практической форме. Воспринимая глобализацию как новую идеологию, связанную, главным образом, с интересами западного мира, исследователи отмечают, что она разрушает, подвергает эрозии веками складывавшуюся традиционную нравственную культуру. Таким образом, воздействие «глобальной мозаичной культуры» (А.Моль) на региональную, этническую, религиозную, этическую, эстетическую формы самобытной культуры приводит и к конфликтным ситуациям, проявляющимся как в виде нигилистического отторжения новых ценностей, так и в виде их некритического, однозначно положительного восприятия. Хотя, на наш взгляд, существуют и условия, при которых возможно менее болезненное, гармоничное соединение и восприятие глобальных инноваций на базе национальных традиционных ценностей.

Стремительная глобализация реальности вызывает противоречивые процессы в духовно-нравственной жизни страны: наблюдается в какой-то мере возврат к исламским ценностям, доходящим порой до фанатизма, упорное неприятие некоторых положительных сторон западной духовности или же, наоборот, однозначное, слепое подражание им. В культурную политику страны входит осознание необходимости правильного регулирования нравственно-духовных процессов, протекающих в немалой степени под влиянием глобализации. В стране реализуется немало проектов как помо-

гающих усвоению положительных ценностей данного процесса, так и в какой-то мере препятствующих этому во имя сохранения самобытности культуры и неповторимости морально-духовного облика этнической общности. Это — проекты, связанные с развитием системы образования, различных направлений прикладной и теоретической науки, музыкальной культуры, системы образования, быта, сферы обслуживания, развития прикладных отраслей культуры, туризма и т.д.

Как отмечают исследователи, «имеется определенный потенциал человеческой природы, «облагороженный» культурой, куда входит также и система ценностных ориентаций, носящих исторический характер, связанных с культурными доминантами и стереотипами. Огромное разнообразие ценностных ориентаций связано с неповторимостью человеческой натуры, неисчислимыми вариантами ситуаций, в которых эти ценности складываются» [5; 33].

Исследователи отмечают, что «необходима также стабильность культурных институтов, дающая возможность формирования групповых предпочтений и интересов; ориентации в основном носят массовый характер, складываются в коллективе, семье, общине; они активно участвуют в процессе социализации личности на протяжении всей жизни человека» [5; 34].

Содержание, т.е. основные компоненты ценностных ориентаций, а также те направления, в рамках которых они подвергаются трансформации, определяются исследователями следующим образом: условно «их можно разделить на ценности общечеловеческого бытия и превосходящие ценности. В первую группу входят ценности человеческой жизни (здоровье, среда обитания, неповторимость собственного «Я», гуманитарные ценности). Вторая группа включает ценности коллективного существования, основанные на общении и различных формах человеческой деятельности (политические, экономические, правовые, национально-этнические, общинные, родовые, стереотипы массового сознания, ценность различных профессиональных групп и сообществ, например, научных и т.д.)» [5; 39].

Указанная система нравственно-этических ценностей регулирует поведение индивидов на основе гражданских интересов в культурной, нравственной и религиозной сферах и, естественно, в политике. На что ориентируется аксиологическая стратегия современного гражданского общества, каковы предпосылки формирования в стране ценностей гражданского общества? Для оптимального ответа на данный вопрос необходимо знать концептуальные идеи формирования ценностей гражданского общества, в том числе содержание и технологические аспекты формирования ценностей в условиях современных тенденций общественного развития, среди которых ведущей является глобализирующая составляющая.

Если говорить о постсоветском пространстве в целом и об Азербайджане в частности, то, прежде всего, следует подчеркнуть, что такие стереотипы общественного сознания, как неуверенность в завтрашнем дне, неопределенность в отношении к политической элите, в том числе в отношении к оппозиции, преобладают в современной духовной реальности. Отметим, что большая часть современных политических схем и концепций, в том числе касающихся гражданского общества, ориентирована на систему ценностей так называемого западного «открытого общества», с его представлениями о демократии, развитии разных сторон общественной жизни, политическом поведении и т.д. Здесь, разумеется, слышатся призывы о необходимости учета местных и региональных особенностей ментальности, политической культуры и т.д., но эта работа не положена пока, к сожалению, на солидную почву практических технологий, пригодных в обществе, которое должно все время находиться в состоянии гражданского мира.

Проблема гражданского общества и ценностных ориентаций усиленно разрабатывается исследователями, в том числе и в постсоветских странах. Данная проблема актуальна для всех стран постсоветского пространства, поскольку процессы формирования новой политической культуры не могут быть успешными без адекватного осмысления такого важного направления, как становление гражданского общества. Большинство исследователей делают закономерный вывод о том, что проблема ценностных ориентаций в условиях нестабильного социального развития ещё недостаточно теоретически разработана, далека от практической реализации и не соответствует потребностям общества, следовательно, наблюдается разрыв в причинных связях между «возможностью» и «действительностью».

Самым активным каналом формирования ценностных ориентаций является система образования. Все ступени образования сами по себе подвергаются сильной деформации в связи с реформами, проводимыми в этой системе. Все углубляющееся международное разделение труда ставит перед гражданами любой страны ответственную задачу повышения своего интеллектуального уровня, как путем прохождения ступеней существующей системы образования, так и путем самообразования. В

особенности это важно для молодежи: техногенная цивилизация требует от людей постоянных поисков лучшего развития, самосовершенствования. Государственная политика также состоит в том, чтобы с помощью грамотных, инициативных, предприимчивых граждан решить следующие основные проблемы страны: борьба с мировым кризисом, повышение экономического уровня развития страны, различные социальные проблемы. К этому нужно быть готовым не только интеллектуально, но и нравственно, овладеть необходимой системой ценностных мотиваций. Пока что наблюдается аморфное состояние самого процесса усвоения ценностей, который никак не может кристаллизироваться под наплывом все возрастающей информации. Таким состоянием в своих интересах пользуется не только оппозиция (кстати, не совсем успешно), но и другие участники политических процессов, как внутренние, так и внешние, не всегда лояльные по отношению к стране. Приобретенные знания на любой ступени образования представляют не четко очерченную совокупность знаний, представлений и умений, отвечающих искомой цели, а конгломерат представлений об определенной сфере деятельности, нуждающийся в дальнейшем нравственном оформлении, с тем чтобы стать убеждениями, необходимыми для реализации своей гражданской позиции.

Для того чтобы, как подчеркивает Е.Б.Шестопал, общество было готово к конструктивной смене политических настроений, необходимо, чтобы не было острого конфликта между властью и оппозицией, чтобы был хоть и хрупкий, но гражданский мир. Им отмечается, что «плюрализм политических пристрастий постепенно стал приживаться и на российской политической почве, наблюдается значительное ослабление ощущения населением неопределенности и тревоги после выборов, несмотря на то, что объективно экономическая ситуация вовсе не улучшилась» [6; 49]. Вместе с тем в системе политических процессов все еще ведущую роль играют чувства, эмоции, зачастую имеющие деструктивный характер, а не выработанные собственным созидательным путем убеждения, отсюда серьезность рассматриваемой проблемы.

Другим важным каналом формирования ценностных предпочтений в условиях становления гражданского общества является деятельность СМИ. В постсоветских странах наконец-то наступил период преодоления старых стереотипов в мышлении, место которых занимают более прогрессивные ценностные ориентиры, основанные на общечеловеческих предпосылках, прежде всего на лояльности, толерантности, прагматизме, экологичности и т.д. Это отражается и на деятельности средств массовой информации.

Меняется отношение к миру, к себе, к семейным ценностям, к стране, политической элите, к другим странам и народам. Необходимо тщательно отслеживать основные направления деформаций и трансформаций нравственных ценностей народа для того, чтобы приостановить некритическое восприятие западных ценностей. Необходимо подходить к любым нововведениям дифференцированно, чтобы не потерять свою уникальность и возможность именно на самобытной основе занять достойное место в семье народов мира, построить достойное общество для самих себя на правовой основе, с возможностью интеграции потребностей и способностей каждого в общегражданское строительство.

Ценностный аспект гражданского общества является важным фактором в воспитании, духовно-нравственном развитии, становлении и социализации личности и связан с проблемой личностного самоопределения, приобретающей особую актуальность в связи с глубокими и стремительными социальными изменениями в современном мире, утратой нравственных ориентиров, возросшим количеством негативных факторов, влияющих на молодежь.

Смысл самоопределения состоит в способности человека строить свою индивидуальную историю, в умении постоянно переосмысливать свою сущность. В контексте этико-философского аспекта самоопределение понимается как относительно самостоятельный этап социализации, сущность которого заключается в формировании у человека осознания цели и смысла жизни, соотнесение своих желаний, личных качеств, возможностей с предъявляемыми к нему требованиями со стороны окружающих и общества.

Осмысливая мир, вступая в отношения с другими людьми, человек решает, что для него важно, и определяет своё ценностное отношение к миру, окружающим людям, самому себе. Ценности не разъединяют, а, напротив, объединяют людей в общности любого уровня, включая в это единство человечности весь мир.

Уровень развития личности — это уровень существования человека в мире смыслов и ценностей, включающих всю действительность. Любой человек является носителем определённых социальных ролей, но при этом способным сознательно определять ценностные приоритеты своей жизни.

деятельности. Это позволяет ему при любых условиях оставаться активным участником гражданского общества, человеком, мыслящим себя самостоятельным субъектом социального творчества. Однако единство этого понимания ценностей, как считают специалисты, сразу же заканчивается, если речь заходит о ценностях определённых сфер деятельности человека или национальных и государственных образований. Для современного азербайджанского общества, характеризующегося нестабильным состоянием на современном этапе его развития, например, типичным является то, что оно находится в состоянии поиска новой ценностной системы, которая должна учитывать, с одной стороны, мировой демократический опыт, а с другой — исторические традиции развития собственного государства, причём гражданские ценности не только царской России, но и социалистической демократии СССР, демократического общества современного социального пространства. Ситуация осложняется ещё и тем, что для современного азербайджанского общества характерен разрыв традиций в передаче ценностей. Кроме того, известно, что и общепризнанные демократические ценности не постоянны. При всей сложности определения ценностей для формирования азербайджанского гражданина особое значение имеют не только общепризнанные ценности демократического общества, но и традиционные для местной культуры.

Ценность — это понятие, выражающее определённую значимость для нас. Все понятия нашей сознательной деятельности имеют ценностный аспект. Высшие ценности сознания — смысл жизни, свобода, счастье — представляют идеи, организующие нравственный мир личности в целом и оказывающие регулятивное воздействие на её поведение. Поэтому каждый должен определиться в них самостоятельно, ведь проблемы эти носят личностный характер. Смысл жизни, смысл бытия — философская и духовная проблема, имеющая отношение к определению конечной цели существования, предназначения человечества, человека как биологического вида, одно из основных мировоззренческих понятий, имеющее огромное значение для становления духовно-нравственного облика личности. Вопрос о смысле жизни понимается так же, как и субъективная оценка прожитой жизни и соответствия достигнутых результатов первоначальным намерениям, как осмысление человеком содержания и направленности своей жизни, как проблема воздействия человека на окружающую действительность и постановка человеком целей, выходящих за рамки его жизни. Поэтому только на основе сознательного убеждения в необходимости гражданского общества возможно принять активное участие в его строительстве.

Список литературы

- 1 Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. — М.: АСТ, 2003. — 604 с.
- 2 Мехтиева Р. Гражданское общество и правовое государство: проблемы взаимосвязи. — Баку: Элм, 2004. — 234 с.
- 3 Халилов С.С. Восток и Запад: по пути к общечеловеческому идеалу. — Баку: Азернешр, 2004. — 542 с.
- 4 Аббасова К.Я. Философия в системе культуры: теория и практика. — Баку: Изд-во Азербайджан. ун-та, 2007. — 257 с.
- 5 Исмаилов Э. Проблемы формирования гражданского общества в Азербайджане в переходный период. Десятилетие независимости: достижения, потери. — Баку: Азернешр, 2003. — 340 с.
- 6 Шестопал Е.Б. Политическая социализация и ресоциализация в современной России // Полития. — 2006. — № 4. — С. 48–69.

Ш.М.Мусаева

Азаматтық қоғамдағы құндылық бағдар

Азаматтық қоғамның қалыптасуы мемлекеттіліктің нығаюы, экономиканың дамуы, ұлттық рухани құндылықтардың сақталуы мен дамуы, жалпы адамзаттық құндылықтарының қалыптасуы сияқты параметрлерге байланысты. Азаматтық қоғам институттарының қалыптасуы ісінде неге мемлекеттік қолдаудың жеткіліксіз екендігінің бірнеше себептері бар: батыстық емес типтегі әзербайжандық мемлекет ресейлік мемлекеттіктің тарихи шеңберінде қалыптасты, сонымен қатар үкіметтің құрылымындағы өкілдерінің ескі көзқарастары елдің ұлттық-мемлекеттік мүдделерін аяғына дейін ұғынуға және оны өмірде қолдануға мүмкіндік бермейді. Халықтың адамгершілік құндылықтарының өзгеруі мен құлдырауының негізгі бағыттарын мұқият зерделеу керек.

M.C.Musayeva

Value orientations in civil society

Formation of a civil society depends on such parameters, as statehood strengthening, economy development, preservation and development of national cultural wealth, formation of universal values. There is a number of the reasons of why there is no sufficient state support in business of formation of institutes of a civil society: the Azerbaijan state not the western type, is formed in historical frameworks of the Russian statehood, except that, the old thinking of representatives of structures of management doesn't allow to realize up to the end the national-state interests of the country and to realize them. It is necessary to trace carefully the basic directions of deformation and transformation of moral values of the people.

УДК 130.122

И.В.Рынкковой

Православный Свято-Тихоновский государственный университет, Москва, Россия

Взаимосвязь философского и религиозного сознания

Статья посвящена проблеме взаимосвязи философского и религиозного сознания. Основное внимание уделено вопросам бытия и призвания человека, где основной темой является учение о человеческой личности, ее нравственном становлении и раскрытии, сознании и свободе, ценностной ориентации и достоинстве. Автором вскрыта глубокая взаимозависимость научного знания, морали и религии на пути философско-религиозного анализа вопроса сознания. Сознание человека описано как сложное явление, которое включает в себя как формирование интеллектуальных функций, так и развитие воли, чувств, восприятия. Понятие «сознание» связано с понятиями «знание», «познание», «самопознание». Отмечено, что потребность в самопознании, стремление понять и реализовать свою сущность и предназначение являются существенными проявлениями духовного содержания бытия человека.

Ключевые слова: философия, сознание, философское сознание, человеческое сознание, природа человека, онтологическая реальность, бытие, мышление, новое время, саморефлексивность сознания.

Проблематика философии сознания восходит еще к античности. Именно тогда родились первые споры о природе человеческого сознания. Платон и Аристотель считали, что разум существует как отдельная от материи онтологическая реальность. Другой греческий философ, Парменид, утверждал, что бытие и мышление едины. Сознание становится важнейшим объектом изучения философов и в Новое время, в концепциях Декарта, Спинозы, Локка и Юма. В XIX в. Артур Шопенгауэр назвал сознание «загвоздкой Вселенной», подчеркивая тайну сознания. В XX–XXI вв. философия сознания становится одним из самых популярных и актуальных направлений исследований. Современный американский философ Ричард Рорти даже заявил, что, по его мнению, философия сознания сегодня является единственной действительно полезной философской дисциплиной.

Существует множество проблем, которые поднимаются в связи с ответами на вопрос о том, что такое сознание: природа смерти и возможность бессмертия; что есть личность и в чём состоит её идентичность и уникальность и др. Кроме того, важными темами являются темы свободы воли и понятия «самости». Традиционно сознание — одно из фундаментальных понятий философии, которое противостоит в контексте субъект-объектной оппозиции понятию Бытия как субъективное объективному [1].

Функционирование сознания обеспечивает человеку возможность вырабатывать обобщенные знания о связях, отношениях, закономерностях объективного мира, ставить цели, регулировать и контролировать различные отношения с действительностью, определять ценностные ориентиры своего бытия и творчески преобразовывать условия своего существования. Сознание представляет собой внутренний мир чувств, мыслей, идей и других духовных феноменов. В этом онтологическом аспекте бытие, существование сознания выражаются понятиями «субъективная реальность», «идеальное». В аксиологическом аспекте категория идеального выражает ценностное отношение к действительности. В праксеологическом ракурсе эта категория обозначает духовную активность, творческую интенцию, целеполагание и целеустремленность, волю и саморефлексивность сознания.

В одном из ведущих направлений мировой философии XX в. — философской антропологии (А.Гелен, В.Гумбольдт, Х.Плеснер, М.Шелер) сознание понимается отчасти как отражающий механизм. Но в целом исследовательская тенденция направлена на выделение свойств сознания как управляющего механизма или иерархии таких механизмов, как средства, создающего «перводистанцию» от мира с его напором внешних раздражителей [2]. При этом, как отмечает М.Шелер, возможен прогресс сознания, его движение к высшим формам. Сознанию отводится и существенная роль в процессе самопознания личности. Х.Плеснер считает, что бытие человека самоопределяется границами трех уровней: плоть-тело, тело-душа, индивидуальное-всеобщее, проходя которые, человек движется к себе как к таковому. В отличие от растений и животных человек осознает себя центром среды, в которую он включен. Этот процесс Х.Плеснер называет «захождением Я за себя».

Ряд идей, представляющих особую важность для исследования сознания, предложила и феноменологическая философия (Э.Гуссерль, Э.Холенштайн). Сознание рассматривается ими как поток, но при этом само оно способно придать этому потоку целостную форму, синтезировать его отдельные элементы в некоторую целостность. Одновременно само сознание способно выделять в нем отдельные целостные единицы, анализировать их. Мы видим, что интенционально направленное на предмет сознание проявляет себя не автоматически. Получение предметного содержания возможно только в результате напряженной работы сознания, в процессе которого разворачиваются многообразные внутренние структуры и механизмы.

Таким образом, феноменологическая философия отмечает активный, деятельностный характер сознания, выделяя при этом способность сознания к постоянной *объективации* непосредственно переживаемых переживаний.

Другой важной темой в исследовании природы сознания является проблема диалогизма (К.Ясперс, М.Бубер, С.Франк, М.Бахтин). Представители этого направления в своих размышлениях опираются на представления об образе мира. Важнейшей задачей является познание субъективного мира, сознания, мышления, потому что это есть особый род бытия. Сознание, будучи особым родом бытия, в какой бы форме оно ни выступало, по словам С.Франка, «заключает в себе момент *рефлексии*», *раздвоения*, обращенности *чего-то* на *что-то* иное, т.е. предполагает в качестве своей основы нечто более первичное и непосредственное [3; 225]. В этом пространстве «я» — «ты» осуществляется постоянное *взаимодействие* сознаний. «Чужая душа в ее направленности на меня сознает мою направленность на нее, и притом мое познание ее как познающей меня в качестве познающего ее и т.д. до бесконечности» [3; 350].

Мы видим, что невозможно понять сознание в чистом виде, лишь путем рационального осмысления. Поэтому обозначение структурных компонентов сознания приводит к рассмотрению не сознания-самого-по-себе, а сознания относительно его структурных компонентов.

Исследователи XX в. М.К.Мамардашвили и А.М.Пятигорский предложили использование концепции *метатеории*, согласно которой сознание может быть только метаобъектом. Позиция исследователя по отношению к сознанию не позволяет рассматривать последнее как проблему, а только описывать, интерпретировать его как нечто, что может быть понято как «сознательный опыт», поскольку понятие сознания содержит в себе нечто большее, чем значение, приписываемое ему на словах как термину [4; 263].

Отсюда поиски методологии сознания являются, по сути, попытками построения рациональности в нерациональной сфере, поисками идеала. Смысл чего бы то ни было, в том числе сознания, никогда полностью не охватывается мыслью. Попытка его выразить обнаруживает, что речь идет о чем-то другом. Сознание оказывается не сознанием, а его логическими или психологическими структурами. В этом смысле становится понятным утверждение М.К.Мамардашвили о невозможности теоретического описания сознания как вещи, о невозможности отражения сознания в теоретических установках.

Таким образом, можно обозначить два вектора онтологии и гносеологии сознания: вектор рационального и вектор внерационального, которые не существуют один вне другого. Человек и его сознание реально существуют и развиваются в этих взаимополагаемых измерениях, пересекающихся мирах.

Далее следует сказать и о познавательной функции сознания во внутреннем мире человека. В исследовании сознания выделяются несколько основных подходов: *во-первых*, сознание в широком смысле, включающее следующие компоненты: телесно-перцептивные способности, логико-понятийные, эмоциональные и ценностно-смысловые; *во-вторых*, сознание в узком смысле, ограничивающееся мышлением, совокупностью образов, мыслей, смыслов, знаний, с акцентом на знании как его определяющем компоненте. Так, например, С.Прист отрицает сознание, отождествляя его с мозгом, поскольку основной функцией сознания считает способность мыслить, а мыслит, по его мнению, именно мозг человека [5; 264]. В некоторых концепциях сознание идентифицируется с совокупностью чувств, переживаний или же включается в душевную жизнь в качестве предметного сознания и самосознания. Есть концепции, в которых душа человека отождествляется с сознанием или же включается в сознание в качестве его элемента. Отсюда в теории сознания выделяется ряд парадоксов.

Так, Л.Веккер выявляет гносеологический парадокс, связанный с тем, что все познавательные процессы не поддаются формулированию в терминах динамики, сдвигов в их телесном субстрате, а определяются в терминах, фиксирующих свойства внешних объектов. Речь идет о том, что невозможно выразить качественную определенность объекта исследования в терминах органов чувств. Элементами гносеологического отношения выступают сознание субъекта, познавательная деятельность и внешний объект исследования. Так определяется предметное сознание.

Более сложная ситуация складывается, когда в качестве объекта исследования выступают нравственные чувства человека. Возникает противоречие, которое Л.Веккер определяет как онтологический парадокс, поскольку речь идет о противоположности внутренних чувств человека и их осознании. Он отмечает, что высшие чувства нельзя объяснить ни в терминах исходного физического носителя — органа (мозга) или организма человека в целом, ни в терминах инвариантного воспроизведения свойств внешнего объекта — природы. Следует отметить, что эта ситуация возникает в рамках гносеологического отношения субъекта сознания с объектом переживаемых человеком чувств. Дело в том, что согласно концепции сознания в широком смысле сознание включает мышление, мысли, знания, а также эмоциональные и волевые компоненты. Парадокс возникает в связи с тем, что объект находится в самом субъекте — человеке. Поэтому Франк говорил о существовании странного феномена «живого знания», которое невыразимо в понятиях.

И здесь представляется необходимым разграничение уровней внутреннего мира человека — высшего и низшего. Высшие нравственные чувства и деятельность разума относятся к духовности личности. Простые чувства и рассудочность принадлежат низшему уровню внутреннего мира (повседневности) человека. Однако на обоих уровнях действуют как душа, так и сознание в модифицированной форме.

Человек становится личностью, преобразуя силы души и сознания постепенно, накапливая потенциал духовности в процессе усвоения системы ценностей. Понятие духовности человека может объединять только нравственные элементы их душевной жизни и сознания. Нравственные ценности (добро, благородство, справедливость, самоотверженность, бескорыстие, альтруизм и т.д.) прежде всего переживаются и закрепляются в поступках. В основе поступка есть внутренний импульс, затем выводится нравственное суждение, превращающееся в духовную ценность. Сократ, Платон утверждали: чтобы понять справедливость, нужно жить по справедливости (в которой сочетаются истина, добро и красота). Чем богаче духовный мир человека, тем более разнообразным оказывается мир ценностей.

Сознание человека — это сложное синтетическое явление, складывающееся как результат одухотворения психических процессов, с одной стороны, и развития и формирования интеллектуальных функций, воли, чувств, восприятия — с другой. Сознание есть синтез многих интеллектуальных процессов. Оно не соответствует их природе как таковой, но представляет собой сверхдушевный уровень бытия души. Без вмешательства духовной силы свыше понять процесс формирования сознания трудно. Именно поэтому «сознание есть плод духа, т.е. иное знание, «знание как бы из вне»... В сознании дух связывает все воедино и становится хозяином души» [6; 160].

Человеческое сознание настолько таинственно и загадочно в своей непосредственной данности, что «<...> каждый шаг на пути к объяснению феномена осознающего себя интеллекта натывается на слишком грандиозную тайну, можно сказать, *Misterium Tremendum* [потрясающая тайна]...» [7; 126–127]. И наличие такой тайны, признаваемой как в философии, так и в религии, сближает эти два направления в исследовании феномена сознания.

Далее перейдем к вопросу религиозного сознания в православной мистико-аскетической практике, который связан, прежде всего, с проблемой человека, в частности, с его духовным опытом, с содержанием и смыслом того, что открывает этот духовный опыт.

По словам проф. В.Несмелова, для человека «природа его личности по отношению к данным условиям его существования оказывается идеальной» [8; 389]. По мысли философа, человек по самой природе своей личности необходимо сознает себя как свободную причину и цель всех своих произвольных действий, но это сознание не делает человека ни свободным владыкой жизни, ни действительной целью мира, а лишь принудительно заставляет его мыслить возможность для себя свободы. «И в силу этого мышления, — пишет В.Несмелов, — оно принудительно заставляет человека стремиться к осуществлению такой жизни, в которой его действительное положение в мире совпадало бы с его сознанием о себе» [8; 390]. «Но, — продолжает философ, — осуществить себя в природном содержании своей же собственной личности ни один человек на самом деле не в состоянии» [8; 390].

Отсюда видно, что идеальное представление человеческой личности, свободной от всяких определений физической природы, в действительности не осуществимо. И поскольку жизнь человека всецело определяется внешними условиями его физического существования, то из каждого момента своей эмпирической жизни он может выносить лишь ясное познание своей фактической условности, своей действительной ограниченности.

Тот путь, по которому идет человек в решении этой загадки, ясно указывается ему фактом противоречия между природным содержанием его личности и его же собственным условным бытием, когда «сознавая природное содержание своей личности идеальным, человек в этой самой идеальности сознает свою личность как реальный образ такой совершенной Личности, бытие которой вполне совпадает с ее сознанием» [8; 393]. По содержанию этого сознания «он естественно вступает на путь религиозного мышления и естественно пытается раскрыть тайну сознания в себе свободы, при фактическом подчинении внешней необходимости, и тайну сознания себя как цели, при наличном существовании в качестве невольного средства к обнаружению и развитию одной из многочисленных форм бесцельной мировой жизни, в познании своих отношений к Богу как истинному Первообразу своей личности» [8; 394]. Отсюда в своей внутренней сути человеческое самосознание может стать богосознанием. Так как сознание, в сущности, — это дар Божий человеку. Человек не мог бы осознавать себя, если бы это не было дано ему от Бога.

Именно в идее Бога человек всегда непременно выражает сознание реального бытия сверхчеловеческой Личности, и эта идея, по словам В.Несмелова, «не создается человеком в мышлении различных явлений сознания и жизни и не образуется человеком из каких-то несуществующих впечатлений сверхчувственного опыта, а действительно дана человеку, но только она дана ему не откуда-нибудь в качестве мысли о Боге, а предметно-фактически осуществлена в нем природой его личности как живого образа Бога» [8; 400].

В этом живом сознании нравственной жизни как жизни истинной, в самоопределении себя как реального образа Верховной Личности, которой принадлежит эта истинная жизнь, человек приходит к сознанию и утверждению бытия Божия, а вместе с этим утверждением приходит и к реальному обоснованию своего нравственного развития на почве религии.

В этой жизни для человека выражается единственный смысл его физического существования в качестве свободно-разумной личности, и фактом стремления человека к богоподобной жизни естественное богосознание его возводится в живое основоположение религии. «Пока человек только мыслит о Боге, — говорит В.Несмелов, — он богословствует, и пока он только мыслит о своем отноше-

нии к Богу, он философствует, но когда он обращается к действительной жизни по образу Бога, он фактически осуществляет религию как живое стремление свое к действительному отображению в мире Бога путем свободного уподобления Ему» [8; 425].

Живой опыт прославления Бога и благодарности Ему раскрывает самосознанию человека безусловное, бесконечное содержание его личности. Видение абсолютного, неизменного, свободного бытия в сердце человека свидетельствует о реальном преображении, богоуподоблении человеческой личности.

Таким образом, православную мистико-аскетическую практику необходимо рассматривать через бытийное познание ипостасного Бога, Славы Божией. Божественный Логос проявляет Себя в человеке «как Разум, имеющий Ум и Жизнь», и определяет в нем бытие, деятельность и судьбу. Преподобный Максим Исповедник раскрывает эту сложность путем разделения Его на логос бытия, который отражает в себе гармонию телесного и духовного миров, логос благобытия, обнаруживающийся в добрых делах и наклонностях, и логос вечного бытия или обожения — высшей и конечной цели Промысла, завершающей богоуподобление (благобытие) соединением с Богом и дарованием боготворной непреложности душе.

Понятия «сознание», «знание», «познание» в мистико-аскетической практике связаны между собой. Онтологический путь обожения (теозиса) естественно предполагает в качестве гносеологического аспекта путь богопознания (теогнозиса), который воспринимается не как отказ от «сознательного» и «осознанного» состояния в пользу «бессознательного» и «неосознанного», а наоборот: «Чем дальше личность движется по пути соединения с Богом, тем сознательнее она становится. Эта сознательность в духовной жизни называется у восточных аскетических авторов познанием» [9; 281]. При этом познание совершается путем возрастания души, как «постепенное восхождение через знания к совершенству» [10; 146].

Далее религиозное сознание имеет тесную связь с самопознанием. «Кто познал себя, — говорит преподобный Исаак, — тому дается ведение всего, потому что познать себя есть полнота ведения о всем, и в подчинении души твоей подчинится тебе все» [11; 570].

По самой природе своей личности человек изображает собой безусловную сущность и в то же самое время действительно существует как простая вещь физического мира. Но самый факт живого отображения в человеке безусловного бытия как истинного бытия свободно-разумной личности говорит человеку о том, что в его ограниченно-условном бытии существует какая-то особая связь с истинно безусловным бытием и что его действительное положение в мире вовсе не есть положение механического фокуса, в котором только отражается противоположность условного и безусловного, а имеет для себя и особое основание, и особую цель. «Не вне тебя правда, — говорит Ф.М.Достоевский, — а в тебе самом; найди себя в себе, подчини себя себе, овладей собой, — и узришь правду. Не в вещах эта правда, не вне тебя и не за морем где-нибудь, а прежде всего в твоём собственном труде над собою» [12; 526].

Достижение этой цели невозможно вне религиозного мышления, без познания своих отношений к Богу как истинному Первообразу своей личности. «Идея бесконечного, всемогущего Существа, — говорит профессор Казанской духовной академии В.А.Снегирев, — есть собственно составная часть процесса самосознания, логически необходимая, а потому неустранимая. В самом деле, полагая себя в самосознании как определенное, ограниченное и единое существо мыслящее, действующее произвольно, или как личность конечную и сверхчувственно-духовную, человек тем самым, по основному закону своей мысли, вызывает в себе идею личности бесконечной и безграничной, а потому всемогущей и противопоставляет себе содержание этой идеи как реально и вне его сущее» [8; 400].

Человек предстоит в открытости и незавершенности: он открыт для становления. В плане существования признается одновременная причастность человека двум мирам: чувственно воспринимаемому и умопостигаемому. Своим телом человек принадлежит земле, но своим умом он вышел за пределы материального мира и принадлежит миру умопостигаемому, духовному. И главное отличие религиозного сознания состоит в том, что «оно ищет не отдельные понятия устроить сообразно требованиям веры, но самый разум поднять выше своего обыкновенного уровня — стремится самый источник разумения, самый способ мышления возвысить до сочувственного согласия с верою» [13; 248]. Условием такого возвышения разума является стремление «собрать в одну неделимую цельность все свои отдельные силы, которые в обыкновенном положении человека находятся в состоянии разрозненности и противоречия» [13; 249].

Такое внутреннее сознание, что есть в глубине души живое общее средоточие для всех отдельных сил разума, сокрытое от обыкновенного состояния духа человеческого, но достижимое для ищущего, возвышает самый образ мышления человека, укрепляя его самобытность.

Углубление и расширение познания теснейшим образом связаны с нравственным совершенством личности, где познание рассматривается не просто как функция гносеологического субъекта, а как целостный акт личности. По словам В.Зеньковского, «онтологическая сторона познания и состоит в сближении с предметом познания, чтобы перейти в любовь к нему. Достаточно уяснить себе эту конечную задачу познания, чтобы понять, что так называемая «теоретичность» познания, понимая это в смысле греческого *Theoria*, вовсе не есть чисто созерцательное отношение к предмету, — это есть движение духа к предмету, имеющее в виду обнять его любовью и соединиться с ним через эту любовь» [14; 71]. В этом ключе пространство знания оказывается шире научной области, так как порой достигается лишь теми высшими способностями духа, которыми не располагает научное знание.

Таким образом, говоря о взаимосвязи философского и религиозного сознания, необходимо выявить незамкнутость тех областей, где основным условием познания являются универсальные идеи добра, истины и красоты. Философия призвана силой мысли освещать окружающую жизнь, преодолеть ее затемненность, «преображать сущность подлинной жизни» [15; 40], наполнять ее пониманием высшего смысла. И потому необходимо ответственно формировать в себе зрелый и подлинный духовный опыт, в котором истина не только открывается ищущему ее, но и убедительно свидетельствуется окружающему миру.

Список литературы

- 1 Новейший философский словарь. — 3-е изд. — Минск: Книжный Дом, 2003. — 1280 с.
- 2 *Портнов А.В.* Язык и сознание: основные парадигмы исследования сознания в философии XIX–XX вв. — Иваново: Изд. Иванов. гос. ун-та, 1994. — 370 с.
- 3 *Франк С.Л.* Непостижимое // Сочинения. — М.: Правда, 1990. — 608 с.
- 4 *Мамардашвили М.К.* Сознание как философская проблема // Лекции. Статьи. Философские заметки. — М.: Лабиринт, 1996. — 154 с.
- 5 *Прист С.* Теории сознания: Пер. с англ. А.Ф.Грязнова. — М.: Идея-Пресс: Дом интеллектуал. кн., 2000. — 287 с.
- 6 *Лоргуэ А.* Православная антропология: Курс лекций. — Вып.1. — М.: ГрафПресс, 2003. — 216 с.
- 7 *Юлина Н.С.* Тайна сознания: альтернативные стратегии исследования // Вопросы философии. — 2004. — № 10. — С. 126 — 127.
- 8 *Неселов В.* Наука о человеке // Русская религиозная философия. — Т. 1. — М.: Моск. филос. фонд, 1997. — 528 с.
- 9 *Лосский В.* Очерк мистического богословия Восточной Церкви // Боговидение. — М.: АСТ, 2003. — 768 с.
- 10 *Илия (Рейзмир), архимандрит.* Учение святителя Василия Великого. О духовном совершенствовании. — Издатель: Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 2004.
- 11 *Исаак Сирин, преподобный.* Слова подвижнические. — М.: Правило веры, 2002. — 709 с.
- 12 *Достоевский Ф.М.* Дневник писателя: избранные страницы. — М.: Современник, 1989. — 555 с.
- 13 *Киреевский И.В.* Разум на пути к Истине. — М.: Правило веры, 2002. — 662 с.
- 14 *Зеньковский В.* Основы христианской философии. — М.: Канон+, 1997. — 560 с.
- 15 *Ильин И.А.* Собрание сочинений: В 10 т. — Т. 3. — М.: Русская книга, 1994. — 591 с.

И.В.Рынковой

Философиялық және діни сананың өзара қатынасы

Мақала философиялық және діни сананың өзара қатынасы мәселесіне арналған. Мұнда басты назар адамның адамгершілік тұрғыдан қалыптасуы, еркіндігі, санасы, құндылықтық бағдарлары, адам тұлғасы негізгі тақырып болып саналатын адам болмысы мәселелеріне аударылады. Сана сұрақтарын философиялық-діни тұрғыдан талдау барысында автордың тарапынан ғылыми білім мен мораль және діннің өзара байланысы терең зерделенеді. Мұнда адам санасы өзінде интеллектуалды қызметтерді, ерік пен сезім және қабылдауларды біріктіріп тұрған күрделі құрылым ретінде бейнеленеді. «Сана» ұғымы «білім», «таным», «өзін-өзі тану» ұғымдарымен байланысты. Өзін-өзі тануға деген қажеттілік, адамның өз мәнін жетілдіруге ұмтылу мен түсіну адам болмысының рухани мазмұнының айтарлықтай көрінісі болып табылады.

I.V.Rynkovoy

Relationship of philosophical and religious consciousness

The given article is devoted to the problem of the philosophical and religious consciousness. The principal attention is given to the upon the matter of being and the mission of the man, where the main topic is the teaching about the human's personality, its moral formation and revealing, consciousness and freedom, value orientation and dignity. The author brings to light a deep interdependency of scientific knowledge, moral and religion on the way of philosophical religious analysis of the problem of consciousness. The consciousness of the person is described as the difficult phenomenon which includes both formation of intellectual functions, and development of will, feelings, perceptions. The concept «consciousness» is connected with concepts «knowledge», «knowledge», «self-knowledge». The requirement for self-knowledge, aspiration to understand and realize the essence and mission are essential displays of the spiritual maintenance of life of the person.

УДК 1+524.8

Л.А.Гореликов

*НОЦ «Русский институт человека (РУСИЧ)» НовГУ им. Ярослава Мудрого, Великий Новгород, Россия;
Национальная металлургическая академия Украины, Днепропетровск*

**Исторические основы глобального социума
в темпоральной динамике мировой целостности**

В статье смоделированы объективно-исторические основания формирования глобального социума. Исследована проблема темпорального единства мира в современном научно-философском познании. Дано новое решение проблемы возраста Вселенной. Определен универсальный алгоритм темпоральной динамики космогенеза, биогенеза, антропогенеза и социогенеза. Раскрыта историческая логика в развитии мирового социума как возвышение общественной практики — от требований природной необходимости к стратегии творческой свободы.

Ключевые слова: глобальный социум, темпоральная динамика, мировая целостность, возраст Вселенной, алгоритм мирового развития, исторический вакуум.

Главной особенностью нашего времени является консолидация мирового сообщества в глобальный социум, управляемый единым ритмом практической деятельности всего человечества. Колоссальные антагонизмы, вызванные глобализацией общественной жизни, говорят о неадекватности социальных стратегий уровню сложности решаемых ныне задач, о несоответствии современного общественного сознания объективной логике развития мировой целостности. Становление мирового социума как единого общественного организма предполагает утверждение в управлении социальными процессами максимально целостной концепции исторического прогресса, отформатированной в соответствии с логикой развития Вселенной. В свете этой принципиальной установки необходимо прежде всего целостно, интегрально перенастроить научно-философский интеллект современного общества, ставший в XX столетии законодателем социальной практики. Системный генезис природного бытия в органическом единстве с историей человечества — такова объективная основа формирования глобального социума. Действительным подтверждением продуктивности научно-философского познания мировой целостности должно стать выявление универсальных законов ее темпоральной динамики.

1. Темпоральная динамика бытия в современной естественнонаучной картине мира. Характерной чертой науки XX в. явилась постановка проблемы единства мира в пространстве и времени на твердую почву эксперимента и строгих математических вычислений. Начало революционного прорыва экспериментальной науки в постижении глобальных параметров бытия было положено появлением специальной и общей теорий относительности (СТО и ОТО), подчеркнувших в своих построениях единство пространственных и временных свойств, связавших вопрос о пространственно-временной организации Вселенной с состоянием движения и плотностью космической материи. В

первоначальных представлениях А.Эйнштейна физический космос рисовался в виде стационарной сферической структуры с положительной кривизной пространства и времени. «В 1917 г. Эйнштейн опубликовал теорию Вселенной, основанную на... гипотезе, предполагающей, что пространство... является замкнутым, т.е. представляет собой трехмерный аналог двумерной поверхности сферы» [1; 245]. Однако в 1922 г. А.А.Фридман, исследуя формально-математические зависимости ОТО, пришел к выводу о нестационарном состоянии представленной здесь Вселенной, подверженной изменениям во времени. В своем анализе мировых уравнений он наметил возможность трех моделей космической эволюции: 1) взрывающейся Вселенной с динамикой расширения от точки нулевого объема, 2) раздувающейся Вселенной с динамикой расширения от состояния с первоначальным объемом, 3) пульсирующей Вселенной с динамикой периодического изменения радиуса кривизны. В указанных моделях «Вселенная не остается неизменной во времени, а напротив, должна расширяться и сжиматься» [2; 142]. Эмпирическим подтверждением правильности теоретических построений А.Фридмана стали результаты наблюдений американского астронома Э.Хаббла, открывшего явление «разбегания галактик» [3; 18, 4; 140–143]. При этом была обнаружена линейная зависимость скорости космологического «разбегания» галактик от расстояния между ними: $V=HR$, где R — расстояние между галактиками, V — средняя наблюдаемая величина прироста скорости разбегания галактик при соответствующем увеличении расстояния между ними, а H имеет постоянный характер и представляет пропорцию возрастания скорости в интервале (по современным данным) от 50 до 100 км/сек на 1 Мпс (мегапарсек) прироста расстояния, т.е. на $3 \cdot 10^{19}$ км [5; 167–168, 170–171]. В процессе уточнения найденной зависимости было установлено, что постоянная H является величиной, обратно пропорциональной общей продолжительности космологического расширения Вселенной. В связи с этим величину $T = 1/H$ принято считать показателем возраста Вселенной. Так, если принять увеличение скорости разбегания галактик на 1 мегапарсек увеличения расстояния между ними в 100 км/сек, то возраст космологического расширения Вселенной составит примерно 10^{10} лет, а при величине возрастания скорости на 50 км/сек общая продолжительность расширения составит около $2 \cdot 10^{10}$ лет [3; 18, 6; 108,]. Таким образом, современная космология устанавливает возрастные границы Вселенной в интервале от 10 до 20 миллиардов лет: «Если расширение Вселенной происходит с одной и той же скоростью, то величина, обратная постоянной Хаббла, позволяет сказать, что... момент $t = 0$ имел место 13–19 ($H = 50$) или 7–10 ($H = 100$) миллиардов лет назад» [5; 171].

Однако сам Хаббл первоначально определил постоянную H в пропорции 500–600 км/сек прироста скорости разбегания галактик на 1 Мпс увеличения расстояния между ними [5; 32, 167–171, 7; 176, 8; 31–32]. К 1931 г. он подтвердил открытую закономерность «новыми наблюдениями более далеких галактик... Для коэффициента пропорциональности H он нашел значение 560 км/сек·Мпс. Последнее означало, что с увеличением расстояния на 1 Мпс (миллион парсеков или около 3,3 млн. световых лет) скорость галактик увеличивается на 560 км/сек» [9; 167]. Согласно этой величине возраст Вселенной будет составлять интервал времени в $2 \cdot 10^9$ лет, что явно не соответствует действительности, так как возраст Земли как космического тела был определен эмпирическим путем продолжительностью в $4,5 \cdot 10^9$ лет [4; 146, 5; 173, 9; 169, 10; 46, 53].

Но и современные показатели возраста Вселенной представляются философскому сознанию весьма сомнительными величинами в силу явного расхождения в них пространственных и временных параметров бытия, т.е. нарушения принципа единства мира, соразмерности пространства и времени. Так, Земля, в пространственном измерении «бесконечно малая» величина по сравнению с «безграничной» Вселенной, существует по времени лишь в 4 раза менее всей космической реальности — 4,5 млрд. лет, что явно расходится с требованием корреляции пространственных и временных показателей существования физически одинаковых объектов. Эти сомнения еще более возрастают при сопоставлении возрастных показателей качественно различных уровней организации материи.

Идея единства мира предполагает, что космическая эволюция протекает не в отрыве от процессов биологического мира и человеческого сообщества, а во взаимосвязи с ними, как их необходимая предпосылка и объективное условие. Эволюционные процессы в живой природе и обществе представляют собой продолжение и углубление основных тенденций космогенеза. Другими словами, целостный строй мироздания должен проявляться в коэволюционном, согласованном характере развития его составных частей. В таком случае на всех основных уровнях организации Вселенной должны обнаруживаться достаточно общие закономерности, характеризующие, в частности, темпы эволюционного процесса.

Возьмем в качестве меры, характеризующей темпоральную динамику мировой эволюции, отношение продолжительности существования генетически последующей и качественно более сложной в рамках освоенной человеком Вселенной формы движения материи к возрасту исторически предшествующей и качественно более простой формы ее организации. Соотнесем возраст существования жизни на Земле, определяемый в 3,8–4 млрд. лет, со средней величиной физического возраста нашей Вселенной, т.е. со средней величиной длительности ее космологического расширения, которая, по современным данным, будет равняться 15 млрд. лет [10; 46–47, 53, 56]. В результате мы получим приблизительное соотношение 1:4.

Прделаем аналогичную операцию, но уже соотнося возраст человеческого рода, как следующей после возникновения живого эпохальной ступени космической эволюции, с продолжительностью существования жизни на Земле. Возраст человеческого рода определяется современной антропологией отрезком времени приблизительно в 2 млн. лет. Основанием для этого служит рассмотрение в качестве ближайшей предковой формы становления человеческого рода «австралопитеков», существовавших в истории живого на Земле в период от 6 до 0,9 млн. лет назад и обозначивших процесс перехода от животного образа жизни ископаемых гоминид к человеческим видам жизнедеятельности. Исторически первой формой представителей человеческого рода считается «человек умелый», сформировавшийся около 2 млн. лет назад [11; 20, 32, 34, 160, 12; 28, 31]. Соотнесение на основе указанных обстоятельств возраста человеческого рода (2 млн. лет) с возрастом живого на земле (3,9 млрд. лет) даст нам пропорцию 1:1950, что свидетельствует о явном замедлении темпов эволюционного процесса по сравнению с предшествовавшим этапом. Если учесть тезис о единстве мира, взаимозависимости различных уровней его организации и эмпирически наблюдаемый факт ускорения биологической эволюции по мере усложнения форм организации живого, то возможность такого замедления представляется сомнительной.

Это «замедление» эволюционного процесса можно несколько ослабить посредством увеличения возраста человеческого рода за счет отнесения начала его исторической жизни ко времени существования такого ископаемого вида человекообразных обезьян, как «рамапитек», жившего на Земле примерно 10–14 млн. лет назад. Основанием для подобного рассмотрения может служить тот факт, что указанный вид антропоидов выразил содержание эволюционного процесса в его непосредственной направленности на появление человеческого рода, не дав каких-то побочных линий в отношении ныне существующих человекообразных обезьян и отделив тем самым человека от этих форм животного царства [11; 19–20]. В данном историческом контексте соотношение возраста жизни на Земле (3,9 млрд. лет) с возрастом человеческого рода (12 млн. лет) даст пропорцию 1:325. Как и в первом случае, мы наблюдаем здесь явное замедление скорости эволюционного процесса по сравнению с предшествующим этапом перехода от физической к биофизической форме эволюции, что расходится с эмпирически наблюдаемым фактом ускорения эволюционного процесса.

Наши сомнения в достоверности, объективной обоснованности нынешних показателей возраста Вселенной еще более окрепнут при соотнесении длительности биосоциального существования человеческого рода, представленной величинами в 2 и 12 млн. лет, с возрастом «социализированного человечества», отсчитываемого от времени появления примерно 38 000 лет назад «человека разумного» [11, 16; 171–172, 174, 203]. Такое соотнесение даст нам, соответственно, пропорции 1:53 и 1:316. Данные результаты свидетельствуют о нарастании темпоральной динамики мировой эволюции в сравнении с предшествующей «биотической» фазой, не подтверждая возникающее из современных показателей возраста Вселенной представление о замедлении темпов эволюционного процесса. Почему же нарастающая динамика не обнаруживается при переходе от космологической к биотической эволюции? Думается, что эти расхождения в темпоральных параметрах мировой эволюции обусловлены, прежде всего, несоответствием нынешних показателей возраста Вселенной реальной действительности: представления науки о продолжительности жизни на Земле, длительности существования человеческого рода и исторических рамках социализированного общества — это в основном результат обобщений данных эмпирических наблюдений, тогда как выводы о возрасте Вселенной опираются в значительной степени на умозрительные допущения, обладают значительно большей долей гипотетичности и сомнительности.

Предполагаемое искажение в современной космологии объективных параметров возраста Вселенной могло быть вызвано влиянием двух видов факторов — несовершенством экспериментальных средств фиксации физических явлений в процессе эмпирического познания действительности или же теоретической ограниченностью исходных утверждений в рациональной реконструкции предметного

материала. Но экспериментальные установки и приборы наблюдения при всем их «несовершенстве» все же не могли вызвать такого резкого расхождения показателей эволюционной динамики на космологическом уровне, с одной стороны, и биотическом, «биосоциальном» и социальном — с другой. Поэтому главная причина предполагаемого «искажения» кроется, по-нашему мнению, в спекулятивно-теоретических постулатах, гипотетических допущениях нынешних исчислений возраста Вселенной, не соответствующих действительному объективно-историческому содержанию мировой эволюции.

При определении возраста Вселенной существенным эмпирическим фактом послужило явление «красного смещения» в спектрах излучения (поглощения) электромагнитных волн окружающих нас галактик. На основе данного явления и была установлена зависимость скорости разбегания галактик от величины расстояния между ними [7; 175–176]. Но явление «красного смещения» может быть интерпретировано в двух различных теоретических моделях.

В одном случае оно может быть истолковано как «эффект Доплера», интерпретируемый на основе СТО и характеризующий изменение длины волны сигнала излучающего тела при его движении относительно системы отсчета по сравнению с длиной волны в состоянии его покоя [3; 181]. «Изменение частоты периодического сигнала, обусловленное относительным движением источника и наблюдателя, называется эффектом Доплера» [1; 196].

В другом случае «красное смещение» может быть интерпретировано как «гравитационный» эффект, как результат «затухания» частоты электромагнитных колебаний вследствие гравитационных взаимодействий. Такое понимание тесно связано с фридмановой моделью расширяющейся Вселенной и ОТО как ее теоретическим основанием. В этом случае утверждается не просто разбегание галактик в статическом пространстве, но признается также разрастание с течением времени самого пространства, из-за чего общее время движения луча от источника к приемнику будет более продолжительным по сравнению с величиной, определяемой лишь по эффекту Доплера [1; 261, 3; 18, 4; 84]. Расхождение между первоначальной величиной возраста Вселенной, полученной Хабблом, и современной как раз и обусловлено тем обстоятельством, что в первом случае вычисление опиралось лишь на принципы СТО, тогда как во втором оно учитывало и принципы ОТО [1; 167, 254–255, 4; 84, 188, 6; 51–53, 102, 7; 176, 179–180, 183, 235–236, 9; 168–169]. Но так ли уж согласованы между собой идейные основания данных теоретических систем? Между принципами СТО и ОТО существуют глубокие качественные различия: ОТО освещает явления гравитации, а законы СТО описывают электромагнитные процессы [13; 329–330]. В СТО пространственные размеры тела ставятся в зависимость от определений времени [14; I 12, 74, 155, 184]. По словам М.Планка, появление СТО «приводит к... революционному следствию, касающемуся понятия времени» [15; 64]. Если в СТО пространственные зависимости определяются на основе соотношений во времени, то для ОТО характерна первичная геометризация бытия, когда время становится четвертым измерением пространства. Пространственно-временной континуум ОТО характеризуется тем, что «законы, управляющие поведением... объектов, ... зависят от их местонахождения» [14; II 242]. «Не может быть пространства... без потенциалов тяготения... без них вообще оно немыслимо. Существование гравитационного поля непосредственно связано с существованием пространства. Напротив, очень легко представить любую часть пространства без электромагнитного поля... природа электромагнитного поля вовсе не определяется природой... поля тяготения. Электромагнитное поле... определяется совершенно другой формальной причиной» [14; I 688–689]. Если СТО полагает естественный характер прямолинейного движения и постигает мир сквозь призму евклидовой структуры пространства, то в основаниях ОТО лежит представление о естественном характере римановой структуры пространства [14; I 452, 456, II 48–49, 124–125, 160, 223, 241, 423]. В значительной степени можно раскрыть ту роль, которую играют пространственно-геометрические образы в построениях ОТО, высказыванием Эйнштейна по поводу построения единой теории поля. Сейчас, говорит он, «нам начинает казаться, что первоначальную роль играет пространство; материя же должна быть получена из пространства, так сказать, на следующем этапе» [14; II 243].

Формальный аппарат релятивистских теорий допускает возможность построения различных моделей Вселенной, не позволяя разуму точно определить пространственно-временные параметры космической реальности [6; 103–106]. Во-первых, Вселенную можно представить как замкнутую пульсирующую сферу, пространственные границы которой задаются законами сферической геометрии Римана. Во-вторых, ее можно истолковать как неограниченную расширяющуюся систему, свойства которой определяются принципами гиперболической геометрии Лобачевского-Больяи. И, в-третьих,

она может быть понята как неограниченно расширяющаяся реальность с пространством нулевой кривизны, свойства которого задаются постулатами геометрии Евклида. «Кривизна дает точную меру всемирного тяготения, а с ней и естественную меру хода времени повсюду во Вселенной» [4; 127].

Характер изменений Вселенной во времени можно было бы точно зафиксировать лишь при условии однозначного подтверждения одной из представленных моделей. «Точный возраст Вселенной мы могли бы определить, если бы удалось узнать, какая из моделей Фридмана соответствует действительности» [7; 183]. Сегодня такой выбор оказывается крайне сомнительным, так как обусловлен распределением вещества во Вселенной, его средней плотностью, значение которой очень неопределенно [4; 153, 161]. Но если геометризация Вселенной на основе принципов ОТО не позволяет сделать однозначный вывод о ее динамике во времени, то единственным выходом из этого затруднения остается путь, по которому пошел в свое время Хаббл, попытавшийся проинтерпретировать красное смещение безотносительно к перепадам гравитационных взаимодействий и полагавшийся в своих вычислениях на утверждения СТО об относительности, неразличимости покоя и равномерного «инерциального» движения и постоянстве скорости света в вакууме, равной 300 000 км/сек. Однако данные принципы в рамках намечаемого нами подхода должны быть скорректированы в соответствии с той перспективой, которая была выражена геометрическими перестроениями образа Вселенной в уравнениях ОТО. Если СТО связана с представлением о действительности евклидовой структуры пространства и естественности прямолинейного движения, то ОТО утверждает объективную реальность римановой структуры пространства и тем самым признает естественность перемещения объектов по искривленным мировым линиям. В рамках обобщенной релятивистской модели Вселенной намечаемая коррекция концептуальных оснований измерения возраста Вселенной должна коснуться прежде всего принципа постоянства скорости света в вакууме.

2. Новые пути научно-философского моделирования мировой целостности. Основы современной естественнонаучной картины мира были заложены около века назад в процессе создания А.Эйнштейном специальной и общей теории относительности. Рождение квантовой теории и открытие в физике элементарных частиц развили эвристические возможности релятивистской модели мира, построенной на принципах относительности, постоянства скорости светового сигнала в вакууме, искривленности пространственно-временного континуума, дополнительности корпускулярных и волновых свойств бытия и неопределенности пространственно-временной локализации событий. Среди этих основоположений физической картины мира наибольшие сомнения в своей достоверности вызывает у современных отечественных исследователей принцип постоянства скорости света в вакууме, как слишком жестко ограничивающий возможные реализации физических процессов.

Данный принцип, представляя фундаментальное положение СТО, остался нерушимым и в ОТО, придавая тем самым физический смысл евклидовой структуре пространства [1; 208, 219, 254, 6; 69]. Но в содержании ОТО принципы евклидовой геометрии характеризуют окрестности лишь бесконечно близких точек пространства, тогда как в общей форме метрика пространства ОТО определяется геометрией Римана. Однако в отношении характера распространения светового сигнала соответствующего обобщения осуществлено не было, в связи с чем процесс распространения потока света можно было трактовать лишь как набор бесконечно малых прямолинейных перемещений в римановой структуре пространства. Если строго следовать особенностям этой искривленной структуры пространства, то надо признать, что принцип постоянства скорости света здесь уже перестает работать, требуя своего соответствующего обобщения. Гравитация, отметил в свое время М.Д.Ахундов, «воздействует на распространение света... изгибает световые лучи... второй постулат оказывается невыполнимым в присутствии гравитации, скорость света в пустоте лишается своей абсолютности и неизменности» [16; 201]. В таком случае при определении возраста Вселенной мы должны учитывать выраженную в ОТО тенденцию к преодолению постулата о постоянстве скорости света в вакууме.

Нарушение принципа постоянства скорости света в условиях гравитационных взаимодействий признавал и сам А.Эйнштейн. Так, в статье 1917 г. «О специальной и общей теории относительности» он констатирует, что «закон постоянства скорости света в пустоте, представляющий одну из основных предпосылок специальной теории относительности, не может, согласно общей теории относительности, претендовать на неограниченную применимость. Изменение направления световых лучей может проявиться лишь в том случае, если скорость распространения света меняется в зависимости от места» [14; I 567]. В свете обобщенного содержания принципа относительности и представления ОТО о «естественности» искривленной структуры пространства возникает необходимость замены утверждения о постоянстве скорости света каким-то иным постоянным показателем, характери-

зующим процесс распространения сигнала по искривленным мировым линиям. Таким постоянным показателем распространения светового луча в искривленном пространстве может служить, по нашему мнению, фиксированная величина ускорения сигнала, равная $300\,000\text{ км/сек}^2$. Постулирование постоянства ускорения светового сигнала в вакууме, как одно из гипотетических направлений в развитии концептуальных оснований современной научной картины мира позволяет снять теоретические ограничения на возможность реализации в физическом мире сверхсветовых скоростей [17; 90–99, 18; 153–166]. «Во всяком случае, — отмечал более 30 лет назад В.С.Барашенков, — в настоящее время нельзя привести какие-либо абсолютные запреты для частиц со сверхсветовыми скоростями» [19; 99].

Интенсивно прорабатывает новое направление в моделировании физических процессов с потенциалами сверхсветовых скоростей В.П.Олейник [20–22]. Возможности теоретического осмысления физических процессов в пространстве реализации сверхсветовых скоростей взаимодействия представлены в построениях информационно-вакуумной картины Вселенной Л.В.Лескова, связавшей низшие и высшие этажи мироздания энергетическим полем «мэона» [23, 24]. «Предполагается, — разъясняет О.А.Авченко содержание данной концепции, — что физическим референтом информационного поля является мэон — семантически насыщенная структура квантового вакуума. Далее утверждается, что мэон может содержать неограниченно большой объем информации и взаимодействовать с материальными объектами. ... При этом мэон, не находясь нигде в нашем материальном мире, одновременно весь целиком присутствует повсюду, в каждой точке нашей четырехмерной Вселенной. Наблюдатель воспринимает это свойство мэона как голографический принцип кодирования информации в семантическом пространстве наблюдателя. С точки зрения Л.В.Лескова, если в актах информационного обмена между наблюдателями в качестве посредника участвует мэон, то вполне можно ожидать необычных эффектов — передачи информации, превышающей скорость света на много порядков, «считывание» информации из прошлого, будущего или пространственно удаленной области и т.д... Давлением информационного потенциала можно объяснить формирование направления вектора эволюции материального мира и возможное ускорение самого хода эволюции биосферы с течением времени» [25; 30].

По логике приверженцев «инфляционной теории» космогенеза П.Линде и Г.Гут, характеризует О.Базалук, революционные идеи современной космологии, развитие Вселенной в момент Большого Взрыва «не было связано с соблюдением принципа причинности и потому было допустимо любое превышение скорости» [26; 69]. Это предположение, являясь в основном результатом теоретического анализа проблем физики и космологии, находит свое определенное опытное подтверждение в результатах ряда эмпирических наблюдений современной астрономии, зафиксировавших факт движения физических объектов со скоростью, превышающей величину $300\,000\text{ км/сек}$ [1; 264–265, 4; 85–86]. «В 70-х годах при исследовании нескольких квазаров выяснилось совершенно поразительное обстоятельство: скорость... оказалась больше скорости C , причем в некоторых случаях достигала значение $20C$ » [7; 169]. Исходя из гипотезы постоянства величины ускорения светового сигнала в пустоте ($300\,000\text{ км/сек}^2$) мы и будем решать проблему определения действительного возраста космологического расширения Вселенной.

Отправным пунктом наших вычислений будут сегодняшние представления о средней величине возрастания скорости разбегания галактик при увеличении расстояния между ними на 1 мегапарсек, т.е. о возрастании скорости на 75 км/сек . Поскольку эти данные не могут быть результатом непосредственных измерений, а определяются на основе сигнально-временных сопоставлений наблюдаемых событий, постольку сведем исходные величины к длительности времени, характеризующей продолжительность пробегания светового луча по интервалу расстояния между телами. Это время мы найдем по формуле $T = 2R : C$, где R — расстояние между сопоставляемыми явлениями, проходимое лучом света от одного из них к другому в одном направлении и составляющее величину в 1 мегапарсек ($3 \cdot 10^{19}\text{ км}$) T — время, затраченное световым лучом на прохождение расстояния R между наблюдаемыми событиями туда и обратно, C — скорость света, равная $300\,000\text{ км/сек}$ (мы пока вынуждены использовать постулат о постоянстве скорости света, чтобы в дальнейшем, получив исходную, «базовую» величину времени, ввести в собственные вычисления постоянную величину ускорения светового сигнала в вакууме). В результате вычисления мы получаем: $T = 2 \cdot 3 \cdot 10^{19}\text{ км} : 3 \cdot 10^5\text{ км/сек} = 2 \cdot 10^{14}\text{ сек}$. Вот то время, опираясь на которое наш гипотетический предшественник по вычислениям мог получить величину в 1 мегапарсек расстояния при допущении равенства скорости света $300\,000\text{ км/сек}$. Мы же, исходя из установленного времени, должны определить величину R_1 на основе постулирова-

ния постоянства ускорения светового сигнала, равного $300\,000\text{ км/сек}^2$. В предполагаемом вычислении R_1 будет представлять расстояние между соотносимыми телами, которое пройдет луч света в одном направлении при постоянстве своего ускорения и при условии, что полное время его движения туда и обратно составляет величину $T = 2 \cdot 10^{14}$ сек. При этом полное расстояние, пройденное лучом с постоянным своим ускорением, будет найдено по формуле: $S = (A \cdot T^2) : 2$, где S — полное расстояние, A — постоянная величина ускорения светового сигнала, равная $300\,000\text{ км/сек}^2$, а T — полное время движения светового луча туда и обратно. В таком случае наши вычисления дадут следующий результат: $S = 3 \cdot 10^5 \text{ км/сек}^2 \cdot (2 \cdot 10^{14} \text{ сек})^2 : 2 = 6 \cdot 10^{33} \text{ км}$. Тогда величина R_1 будет составлять половину полного расстояния S : $R_1 = 6 \cdot 10^{33} \text{ км} : 2 = 3 \cdot 10^{33} \text{ км}$.

Теперь вычислим время t_1 , соответствующее отрезку времени на прохождение лучом света половины полного расстояния от начального пункта движения при постоянстве ускорения светового сигнала. Для этого составим следующее уравнение: $At_1^2 : 2 = AT^2 : 2 - At_1^2 : 2$. Сокращение одинаковых знаменателей в правой и левой частях даст нам отношение: $At_1^2 = AT^2 - At_1^2$. Сокращение одинаковых множителей в правой и левой частях приведет к равенству: $t_1^2 = T^2 - t_1^2$. В итоге мы получаем соотношение: $2t_1^2 = T^2$. В таком случае искомую величину можно получить по формуле: $t_1 = \sqrt{(T^2 : 2)}$ или $t_1 = T : \sqrt{2}$. Тогда получаем: $t_1 = 2 \cdot 10^{14} \text{ сек} : \sqrt{2} = \sqrt{2} \cdot 10^{14} \text{ сек}$.

Затем приступим к переводу величины возрастания скорости разбегания галактик в соответствии с постулатом постоянства ускорения светового сигнала. Для этого необходимо исходную величину возрастания скорости разбегания галактик также свести к показаниям времени. Нам известно, что средний прирост скорости при увеличении расстояния между галактиками на 1 мегапарсек, т.е. на $3 \cdot 10^{19} \text{ км}$, равняется по современным данным величине $V_0 = 75 \text{ км/сек}$. При этом данному увеличению расстояния соответствует при постоянстве скорости света определенный интервал времени: $T_0 = R : C = (3 \cdot 10^{19} \text{ км}) : (3 \cdot 10^5 \text{ км/сек})$, т.е. $T_0 = 10^{14} \text{ сек}$.

В таком случае дополнительное расстояние, на которое увеличивается расстояние между галактиками за счет прироста скорости их взаимного разбегания, составит величину: $S_0 = V_0 \cdot T_0$ или $S_0 = 75 \cdot 10^{14} \text{ км}$. Вычислим промежуток времени, соответствующий приросту этого дополнительного расстояния при условии постоянства скорости света и прохождения светового сигнала по этому расстоянию туда и обратно. Это полное дополнительное время составит величину: $T_1 = 2S_0 : C$ или $T_1 = (2 \cdot 75 \cdot 10^{14} \text{ км}) : (3 \cdot 10^5 \text{ км/сек}) = 5 \cdot 10^{10} \text{ сек}$. Теперь, исходя из полной величины дополнительного времени, определим то расстояние, которое мог бы пробежать луч светового сигнала в одну сторону от начального пункта при постоянстве своего ускорения. Эта величина S_1 составит прирост расстояния между галактиками за счет возрастания их скорости при постулате постоянства ускорения светового сигнала: $S_1 = \frac{1}{2} \cdot AT_1^2 : 2 = \frac{1}{2} \cdot (3 \cdot 10^5 \text{ км/сек}^2) \cdot (5 \cdot 10^{10} \text{ сек})^2 : 2 = (75 \cdot 10^{25} \text{ км}) : 4 \approx 1,875 \cdot 10^{26} \text{ км}$.

По полученному «действительному» приросту расстояния за счет возрастания скорости разбегания галактик и «действительному» времени, соответствующему данному приросту расстояния, можно определить среднюю величину «действительного» прироста скорости: $V_1 = S_1 : t_1 = 75 \cdot 10^{25} \text{ км} : 4 \cdot \sqrt{2} \cdot 10^{14} \text{ сек} = (75 \cdot 10^{11}) \text{ км} : (4 \cdot \sqrt{2}) \text{ сек}$. В таком случае время космологического расширения Вселенной с учетом постоянства ускорения светового сигнала составит величину: $T^1 = 1 : H = 1 : (V_1 : R_1) = R_1 : V_1 = 3 \cdot 10^{33} \text{ км} : [(75 \cdot 10^{11}) : 4 \cdot \sqrt{2} \text{ км/сек}] = 16 \cdot \sqrt{2} \cdot 10^{20} \text{ сек}$. При приблизительном равенстве одного года интервалу времени величиной $31 \cdot 10^6$ секунд возраст космологического расширения Вселенной составит приблизительно $7,29 \cdot 10^{13}$ лет.

Но этот возраст определен нами на основании сегодняшних представлений о зависимости между скоростью разбегания галактик и расстоянием между ними. Однако данные представления, как мы уже говорили, формируются на довольно шатком теоретическом основании, представленном гравитационными параметрами красного смещения и неопределенностью действительных величин средней плотности вещества во Вселенной. Поэтому в теоретическом плане более обоснованным выглядит результат, полученный самим Хабблом, определившим прирост скорости разбегания галактик на 1 мегапарсек возрастания расстояния между ними в 560 км/сек . На основе этой первоначальной величины вновь определим возможный возраст расширения Вселенной при условии постоянства ускорения светового сигнала в пустоте. Тогда: $S_0 = V_0 \cdot T_0 = 560 \text{ км/сек} \cdot 10^{14} \text{ сек} = 56 \cdot 10^{15} \text{ км}$. В соответствии с этим устанавливаем новую величину полного дополнительного времени: $T_1 = 2S_0 : C = (2 \cdot 56 \cdot 10^{15} \text{ км}) : (3 \cdot 10^5 \text{ км/сек}) = (112 \cdot 10^{10} \text{ сек}) : 3 = 37,3 \cdot 10^{10} \text{ сек}$. Затем находим новую величину прироста расстояния между галактиками за счет возрастания их скорости при постоянстве ускорения светового сигнала: $S_1 = (\frac{1}{2}) \cdot AT_1^2 : 2 = \frac{1}{2} \cdot (3 \cdot 10^5 \text{ км/сек}^2) \cdot (37,3 \cdot 10^{10} \text{ сек})^2 : 2 = \frac{1}{4} \cdot 3 \cdot 10^5 \cdot 1391,29 \cdot 10^{20} \text{ км} = \frac{1}{4} \cdot 4173,87 \cdot 10^{25} \text{ км} \approx 1043,47 \cdot 10^{25} \text{ км}$. В результате получаем другую величину действительного прироста скорости: $V_1 = S_1 :$

$t_1 = (1043,47 \cdot 10^{25} \text{ км}) : (\sqrt{2} \cdot 10^{14} \text{ сек}) = (1043,47 \cdot 10^{11} \text{ км/сек}) : \sqrt{2} = \frac{1}{2} \cdot 1043,47 \cdot \sqrt{2} \cdot 10^{11} \text{ км/сек} \approx 738 \cdot 10^{11} \text{ км/сек}$. В итоге мы приходим к новой величине продолжительности космологического расширения Вселенной: $T^i = 1: H = 1: (V_i: R_1) = R_1: V_i = (3 \cdot 10^{33} \text{ км}) : (738 \cdot 10^{11} \text{ км/сек}) = (3 \cdot 10^{22}) : 738 \text{ сек} \approx 4,065 \cdot 10^{19} \text{ сек}$. В годах эта величина охватит отрезок времени длительностью приблизительно в $1,289 \cdot 10^{12}$ лет (1 трлн. 289 млрд. лет).

Какая же из полученных величин возраста космологического расширения Вселенной обладает необходимой мерой правдоподобия, в достаточной степени соответствует не только требованиям концептуально-логического единства научного знания, но и содержанию эмпирических обобщений? Решение этого вопроса предполагает строгое определение самого проверочного материала оценки наших гипотетических построений. Научная истина, как непротиворечивая система достоверных утверждений о предметной целостности исследуемой реальности, рождается в процессе согласования, взаимной коррекции эмпирических суждений о фактах чувственного опыта, фиксирующих необходимое разнообразие в материале объективной действительности, и положений теории, призванных обозначить сущность, внутреннее основание наблюдаемых явлений и выразить их универсальную взаимосвязь. Поскольку такая связь не является искусственной схемой, а представляет действительную сущность исследуемых процессов, постольку она должна наблюдаться в содержании самого эмпирического материала. В этом плане эмпирический «факт» обладает в своей реальной «бытийственности» относительной автономией в структуре познания, первенствует в отношении абстрактных утверждений спекулятивно-теоретического сознания, способен продуктивно продвигать познание независимо от теоретического программирования, развивая полноту знания за счет своего объективно-исторического потенциала. В данном контексте следует признать оправданным, в случае сомнительности теоретических утверждений, непосредственное обращение познания к показаниям опыта как критерию достоверности научного знания. В соотношении мышления и бытия, воображаемой и реальной действительности наука, в отличие от мифо-идеологического сознания, отдает предпочтение объективно-историческим свидетельствам материального мира. «Реалистическая теория познания, — обозначает Бердяев объективные границы рационального мышления, — должна признать примат бытия над мышлением. Мы мыслим по законам логики потому, что живем в данных формах бытия» [27; 57].

3. Объективно-исторические ритмы темпоральной динамики мировой целостности. Возникшие сомнения в объективной обоснованности сегодняшних показателей возраста Вселенной, полученных на основе спекулятивно-теоретических построений, заставляют нас обратиться к данным эмпирических наблюдений с целью выявления в их содержании действительных параметров мировой эволюции. Но при этом сама действительность должна выступать в содержании научного опыта в своем максимально обобщенном виде. Учитывая это, мы будем руководствоваться при оценке необходимой полноты эмпирических данных рядом методологических требований: 1) «фактичности» (эмпирической наблюдаемости); 2) всеобщности (максимальной широты наблюдаемых зависимостей); 3) строгости (непротиворечивости, соответствия фиксируемых событий общей логике развития содержания); 4) простоты (минимума спекулятивно-теоретических допущений).

Одной из «рационально-эмпирических» моделей мировой целостности является хронографическая картина эволюции структурных уровней материи, разработанная А.А.Мироненко [5; 13–14, 15, 28]. Автор рисует многоуровневую картину генезиса организационных и управленческих структур материального мира, наглядно раскрывающую закономерный процесс его поступательного развития от простого к сложному. Подчеркивая многокачественный потенциал исторического генезиса видов организации материи, исследователь полагает в то же время наличие на каждом из уровней бытия некоторой постоянной величины темпоральной динамики присущих ему организационных форм [28; 29]. Поскольку при переходе с одного уровня бытия на другой происходит усложнение способов организации материи, постольку развитие ее содержания обнаруживается в удвоении скорости эволюционных изменений по сравнению с предшествующим этапом. «Из этого следует, что время развития (длительность) определяющей роли каждого данного уровня вдвое меньше предыдущего, а последующего — вдвое меньше данного» [28; 29]. Однако установленная исследователем регулярность в темпоральной динамике мирового развития тут же претерпевает у автора существенную деформацию, эмпирическую «поправку», отвергающую логику соответствия усложнения и ускорения эволюционного процесса. Чрезмерная усложненность, искусственность предлагаемой схемы расчета мирового времени становится очевидной при моделировании автором параметрических факторов общественной жизни [28; 47–50].

Стремление к определению универсальных параметров социального развития обнаруживается в программе математического моделирования общественной жизни С.П.Капицы. При этом интегральным показателем социальной динамики для него служит рост численности народонаселения [29; 207–208]. Найденный закон «квадратичного роста», по мнению С.П.Капицы, удовлетворяет требованиям формального единства реализуемого процесса, его независимости от локальных условий окружающей среды [29; 220–221]. Однако автор, определив математический алгоритм роста численности населения в мире, тут же вынужден ввести эмпирические поправки и ограничить действие закона внешними обстоятельствами. Следовательно, разработанная С.П.Капицей модель «квадратичного роста» населения Земли сама должна опираться на прочное эмпирическое основание, обладающее действительно всеобщей необходимостью, самоочевидной достоверностью [29; 223–224].

Свою версию глобальной модели мировой темпоральности — «вселенского времени, геологического времени, оси истории человечества» — разрабатывает А.Е.Куликович [30]. «Применительно к проблемам геологии эта версия легла в основу конкретных методик, существенно важных при поисках и разведке месторождений нефти, газа, угля — методик «геотаймерного анализа». В литературе... эта версия «уравнения Рока» получила название «уравнения Хлебникова–Куликовича» [31].

Характерные контуры действительно всеобщей зависимости были намечены в материале живой природы Ф.Энгельсом, увидевшим здесь действие закона постоянства ускорения биотической эволюции: «По отношению ко всей истории развития организмов надо принять закон ускорения пропорционально квадрату расстояния во времени от исходного пункта» [32; 620]. Эта установленная Ф.Энгельсом эмпирическая закономерность с некоторым уточнением может быть экстраполирована на всю доступную нашему наблюдению Вселенную: по отношению ко всей истории мировой целостности следует принять закон циклического ускорения эволюционного процесса пропорционально двойному расстоянию по времени от исходного пункта» [33; 35, 34]. В соответствии с данным обобщением можно построить математическую прогрессию темпоральной динамики мировой эволюции в ее ретроспективной направленности от настоящего к прошлому. Исходной мерой намечаемой исторической ретроспекции будет интервал времени в 1 век (100 лет). Отложим последовательно 6 отрезков мирового времени, из которых каждый последующий в ретроспекции этап будет охватывать удвоенное время предшествующего. Сумма элементов данного числового ряда — 1, 2, 4, 8, 16, 32 — составит 6300 лет, указывая в своем итоге на такой узловой момент истории человечества, как становление на рубеже V–IV тыс. л. до н. э. раннеклассовых цивилизаций Востока — Древнего Египта и Месопотамии. Если к полученной сумме в 63 столетия прибавить десятикратное увеличение 6-го шага нашей прогрессии (320 веков), то полученная величина в 38300 лет будет соответствовать примерно возрасту «человека разумного», определившего идеальные перспективы социально-исторической практики человечества и создавшего современную техногенную цивилизацию.

Повторим ту же процедуру, но уже с единицей измерения, равной десятикратному увеличению 6-го шага первого числового ряда (32000 лет): 32, 64, 128, 256, 512, 1024. Сумма этих величин обозначит отрезок мировой истории в 2016000 лет. Согласно данным современной антропологии примерно 2 млн. лет назад на Земле появились первые представители человеческого рода, возник вид «человека умелого». Если сложить полученный результат (2016000) с десятикратным увеличением 6-го шага данного числового ряда (1024000) и возрастом «социализированного человечества» (38000), то величина в 12294000 лет будет указывать на период существования в истории земной фауны такого ископаемого вида антропоидов, как «рамапитек», отделившего около 12 млн. лет назад человека от ныне существующих человекообразных обезьян, ставшего прародителем человеческого рода.

Проделаем вновь вычисления, но уже с исходной единицей, равной десятикратной величине 6-го шага предшествующего ряда (1024000 лет): 10240, 20480, 40960, 81920, 163840, 327680. Сумма величин этого ряда (64512000 лет) указывает на эпоху кардинального преобразования в развитии живой природы, обозначившую переход от примитивных форм жизни к сложноорганизованным, целостным существам животного мира. Если к этой величине (64512000) прибавить десятикратное увеличение 6-го шага данного ряда (327680000 лет) и возраст человечества в его максимальных границах (12294000 лет), то интервал в 3934214000 лет укажет в общих чертах длительность существования жизни на Земле.

Достаточно «точные» попадания установленной прогрессии в узловые точки мировой эволюции, характеризующие «социальную» историю человечества, его биосоциальную предысторию и биотическую эволюцию, позволяют предположить, что на следующем этапе наших построений мы должны

будем зафиксировать начальный момент физического зарождения Вселенной. Прделаем еще раз ту же операцию, но с исходной единицей, равной десятикратному увеличению 6-го шага предшествующего числового ряда (3 277 000 000 лет): 3 277, 6 554, 13 108, 26 216, 52 432, 104 864. К сумме этих чисел (206 451 000 000 лет) прибавим десятикратное увеличение 6-го шага данного ряда (1 048 640 000 000 лет) и возраст существования жизни на Земле (3 934 214 000 лет). В соответствии с эмпирической логикой мировой прогрессии возраст Вселенной составит интервал времени в 1 259 000 000 000 (1,259·10¹²) лет. Эта величина, полученная индуктивным путем, находится в довольно близком соответствии с одним из результатов теоретических вычислений возраста Вселенной, полученным на основании постулирования постоянства ускорения светового сигнала в пустоте и использования первоначальных величин, характеризующих закон Хаббла. Имеющиеся здесь расхождения оправдываются принципиальным «разрывом» между теоретическим описанием исследуемого процесса, допускающим его предельные состояния (в нашем случае такой идеализацией является допущение реальности нулевого объема Вселенной как исходного пункта ее эволюции, от которого и ведется теоретический отсчет времени), и действительным его протеканием, исключая достижимость идеальных границ и не требующим в своей реализации всей продолжительности теоретически необходимого времени. «Возраст Вселенной, т.е. время, прошедшее с момента $S=0$ до настоящего момента, во всех случаях... меньше, чем 1: H » [27; 183].

Наше прочтение темпоральной динамики мировой эволюции при всей меткости математических попаданий в узловые точки исторического процесса все же остается в своей количественной форме довольно абстрактной моделью действительной истории, требуя дополнительного подтверждения своей эмпирической достоверности. Таким подтверждением будет служить ее качественная интерпретируемость. Проясним качественный смысл первого цикла представленной схемы: 1 — 2 — 4 — 8 — 16 — 32. Эта последовательность обозначает продолжительность возрастных формаций в развитии мировой цивилизации. Так, современный «капиталистический» мир, рожденный в огне наполеоновских войн, существует около 2-х столетий (XIX–XX вв.). Предшествовавшее ему общество «просвещенного абсолютизма» жило 4 ст. (XV–XVIII вв.). Средневековье, утвердившись в полноте своей религиозной идеи в арабо-исламском натиске на древний мир, охватило 8 веков (VII–XIV вв.). Античное общество, возвращенное эстетикой древнегреческого мирозерцания, пережило 16 ст. своей истории (X в. до н.э. – VI в. н.э.). Социальный уклад раннеклассовых цивилизаций эпохи бронзы («азиатский способ производства») просуществовал около 3-х тысячелетий (IV–II тыс.л. до н.э.), тогда как «первобытнообщинный строй» времен Варварства растянулся на 30 тысячелетий — от появления «человека разумного» до утверждения ремесленного способа хозяйственной деятельности в ходе овладения тайнами металлургического производства.

Соответствие величин геометрической прогрессии возрастным параметрам реальной истории мировой цивилизации позволяет сделать прогноз, что «посткапиталистическая» эпоха нарождающегося информационного общества продлится всего одно столетие, захватит лишь XXI в. «Так, мгновенность распространения информации в сетевом обществе ведет к постоянно возрастающему ускорению перемен на социальном уровне. Быстротечность становится новой временной размерностью современной жизни. Схождение многообразия с быстротечностью и новизной обуславливает кризис адаптации, который в условиях, диктуемых сетевой логикой, выводится на уровень резонанса» [35; 33]. Информационный глобализм XXI в. преодолевает в своем максимуме порог времени как «протяженной», длительной, растянутой реальности и определяет мир как чистый феномен творческой силы жизни, как непрерывное возрождение первородной энергии сущего из «небытия», из глубин мирового вакуума. Действительным выражением скрытых энергий «исторического вакуума» и становится глобальный социум, способный «разрядить» свой свободный потенциал и в разрушительном взрыве новой мировой войны, и в созидательном преображении действительности. В контексте наблюдаемого сжатия социально-исторического времени в интервал нулевой длительности онтологическая структура времени теряет качественную однородность, однозначную непрерывность и становится дискретным пространством разнородных сил, антиномических возможностей, действительная динамика которых будет определяться потенциалом духовной свободы человека в претворении желанного будущего, когда ход мирового времени оказывается производной функцией очеловеченного пространства.

Таким образом, темпоральная динамика мировой целостности обозначает реалиями глобального социума точку бифуркации в историческом развитии человечества — перехода от естественной не-

обходимости к творческой свободе, к сознательному выбору своего будущего: свет творчества становится направляющим лучом в утверждении вселенского будущего человечества.

Список литературы

- 1 Лейзер Д. Создавая картину Вселенной. — М.: Мир, 1988. — 324 с.
- 2 Лолаев Т.П. Свойства времени: их современная интерпретация // *Философия и общество*. — 2005. — № 4(41). — С. 158–171.
- 3 Спитцер Л. Пространство между звездами. — М.: Мир, 1986. — 182 с.
- 4 Чернин А.Д. Физика времени. — М.: Наука, 1987. — 224 с.
- 5 Ефремов Ю.Н. В глубины Вселенной. — 3-е изд., перераб. — М.: Наука, 1984. — 223 с.
- 6 Владимиров Ю.С., Мальцев Н.В., Хорски Я. Пространство, время, гравитация. — М.: Наука, 1984. — 204 с.
- 7 Нарликар Дж. Неистовая Вселенная. — М.: Мир, 1985. — 256 с.
- 8 Новиков И.Д. Как взорвалась Вселенная. — М.: Наука, 1988. — 176 с.
- 9 Еремеева А.И. Астрономическая картина мира и ее творцы. — М.: Наука, 1984. — 224 с.
- 10 Хоровиц Н. Поиски жизни в Солнечной системе. — М.: Мир, 1988. — 187 с.
- 11 Борисковский П.И. Древнейшее прошлое человечества. — 2-е изд. — М.: Наука, 1980. — 240 с.
- 12 Козлова М.С. Эволюция человека: прошлое, настоящее, будущее. — М.: Наука, 2005. — 110 с.
- 13 Льюис М. История физики. — М.: Мир, 1970. — 464 с.
- 14 Эйнштейн А. Собрание научных трудов. — М.: Наука, 1965–1967. — Т. 1. — 1965. — 700 с.; Т. 2. — 1966. — 878 с.; Т. 4. — 1967. — 599 с.
- 15 Планк М. Единство физической картины мира. — М.: Наука, 1966. — 287 с.
- 16 Ахундов М.Д. Проблема прерывности и непрерывности пространства и времени. — М.: Наука, 1974. — 256 с.
- 17 Молчанов Ю.Б. Принцип причинности и гипотеза сверхсветовых скоростей // *Вопросы философии*. — 1976. — № 5. — С. 100–110.
- 18 Молчанов Ю.Б. Сверхсветовые скорости, принцип причинности и направление времени // *Вопросы философии*. — 1998. — № 8. — С. 153–166.
- 19 Барашенков В.С. О возможности элементарных процессов со сверхсветовыми скоростями // *Вопросы философии*. — 1976. — № 5. — С. 90–99.
- 20 Олейник В.П. Новая интерпретация релятивистской физики. Об одном из глубочайших заблуждений XX века // *Физика сознания и жизни, космология и астрофизика*. — 2007. — Т. 7. — № 4(28). — С. 32–64.
- 21 Олейник В.П. Новый подход к проблеме движения: ускоренные движения по инерции // *Физика сознания и жизни, космология и астрофизика*. — 2009. — № 3. — С. 24–56.
- 22 Олейник В.П. Фундаментальные проблемы физики: сверхсветовая коммуникация, активные тепловые машины, безопорное движение // *Физика сознания и жизни, космология и астрофизика*. — 2008. — Т. 8. — № 4(32). — С. 48–57.
- 23 Лесков Л.В. На пути к новой картине мира [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://lib.outsider.ru/item.php?file=nauka_31&ext=txt/.
- 24 Лесков Л.В. Нелинейная Вселенная: новый дом для человечества. — М.: Экономика, 2003. — 445 с.
- 25 Авченко О.А. Прозрение Пьера Шардена // *Философия и космология*. — Спецвыпуск № 2. — Универсум–Винница; Пороги–Днепропетровск, 2005. — С. 12–35.
- 26 Базалук О. Модели мироздания // *Философия и космология*. — Спецвыпуск № 2. — Универсум–Винница; Пороги–Днепропетровск, 2005. — С. 67–89.
- 27 Бердяев Н.А. Философия свободы // *Сочинения*. — М.: Раритет, 1994. — С. 11–244.
- 28 Мироненко А.А. Эволюция уровней организации материи. — Южно-Сахалинск, 2000. — 64 с.
- 29 Капица С.П., Курдюмов С.П., Малинецкий Г.Г. Синергетика и прогнозы будущего. — 2-е изд. — М.: Эдиториал УРСС, 2001. — 288 с.
- 30 Куликович А.Е. Прогноз истории человечества в третьем тысячелетии н. э.: Доклад лауреата медали Н.Д.Кондратьева // *Тенденции и перспективы социокультурной динамики*. — М., 1999. — С. 41–77.
- 31 Куликович А.Е. Системогенетика и фундаментальная революция в философии [Электронный ресурс] // «Академия Тринитаризма». М., Эл. № 77–6567, публ. 10417 — 14.05.2003. Режим доступа: <http://trinitas.ru/>.
- 32 Энгельс Ф. Диалектика природы // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. — 2-е изд. — Т. 20. — М.: Госполитиздат, 1961. — С. 343–626.
- 33 Гореликов Л.А., Мавдрик О.Д., Трунов А.В. Возраст космологического расширения Вселенной в свете некоторых философских допущений / М-во просвещения УССР, Криворож. гос. пед. ин-т. — Кривой Рог, 1990. — 41 с. — Деп. в ИНИОН АН СССР 18.01.90. № 40730.
- 34 Гореликов Л.А. Возраст Вселенной в современной научной картине мира // *Пространство и время в научной картине мира: сб. науч. тр. / Башк. гос. ун-т им. 40-летия Октября*. — Уфа, 1991. — С. 88–91.
- 35 Хряпченкова И.Н. Тревожные тенденции глобальной информатизации // *Полигнозис*. — 2003. — № 4. — С. 28–35.

Л.А.Гореликов

Әлемдік тұтастықтың қарқынды дамуындағы жаһандық социумның тарихи негіздері

Мақалада жаһандық социумның қалыптасуының объективті-тарихи негіздері үлгіленеді. Қазіргі заман ғылыми-философиялық танымындағы әлемнің қалыпты тұтастығы мәселесі зерттеледі. Ғаламның кеңеюі мәселесіне байланысты жаңа шешімдер бағамдалады. Социогенез және антропогенез, биогенез, космогенездің ырғақты дамуының әмбебаптық алгоритмі анықталады. Жаһандық социумның табиғи қажеттілік талабынан шығармашылық еркіндік стратегиясына қарай асқақтау ретіндегі дамуының тарихи қисыны ашылады. *Шешуші сөздер:* жаһандық социум, ырғақты даму, әлемдік тұтастық, Ғаламның кеңеюі, әлемдік даму алгоритмі, тарихи вакуум.

L.A.Gorelikov

Historical basis of global society in the temporal dynamics of global integrity

The objectively-historical grounds of forming of global society are designed in the article. The problem of temporal unity of the world is probed in modern scientifically-philosophical cognition. The new decision of problem of age of Universe is given. The universal algorithm of temporal dynamics of cosmogenesis, biogenesis, anthropogenesis and sociogenesis is determined. Historical logic opens up in development of world society as a rise of public practice from the requirements of natural necessity to strategy of creative freedom. *Keywords:* global society, temporal dynamics, world integrity, age of Universe, algorithm of world development, historical vacuum.

Б.Қ.Рақымжанов

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті***Шәкәрімнің философиялық жүйесі**

Мақалада қазақ ойшылы Шәкәрім Құдайбердіұлының «Үш анық» шығармасындағы талданатын сұрақтарға баса назар аударылды. Автор ондағы шешімін тапқан мәселелердің өзара байланысын көрсету арқылы ойшылдың дүниетанымындағы мәселелердің арасындағы белгілі бір жүйелілікті айшықтады. Сол арқылы ойшылдың дүниетанымы біртұтас құрылымды жүйе ретінде бағамдалды және қазіргі заманда орын алып отырған діни келеңсіздіктерге де ой жүгіртілді. Шынайы имандылық, әлемнің бастапқы себебі, негізгі мақсаты жайындағы көзқарастарға талдау жасалды. Оның қазіргі замандағы мән-маңызы мен өзіндік сипаты бағамдалды.

Кілтті сөздер: Ш. Құдайбердиев, «Үш анық», философиялық жүйе, әлем, адам, жаратылыс, ой-толғам, сау ақыл, жетілу жолы, дүние.

Шәкәрімнің әлем, адам, жаратылыс жайындағы философиялық ой-толғамдары оның «Үш анық» атты философиялық трактатында жүйеленген. Шәкәрім Сәбит Мұқановқа жазған хатында «қырықтан соңғы ойым философия жағына салынып» деген пікір айтады. Сондағы философиясы осы «Үш анық» турасында болып отыр. Шәкәрім қырықтан асқан соң отыз жылдай «Үш анықты» жазуға көптеген ізденістер жасап, өмірінің соңында «отыз жылдай жиғаным» деп өзінің тапқан, анық деп таныған «Үш анығын» жүйелейді.

*Қырықтан аса бергенде,
Ақылым қылды шерменде:
«Дінім қалай, жаным не,
Жоғалам ба өлгенде?
Әлемді кім жаратқан,
Осынша түрлеп, таратқан?
Көрінген сансыз планет,
Бірінен-бірін бөлген бе?
Ақырет деген немене,
Шыққан жан қайта келе ме,
Кіреме осы денеге,
Дәлелі қайсы сенгенде, —*

деп «Үш анықтағы» өз ізденісінің негізі болған сұрақтар жайында осылай ой түйеді [1]. Бұл өзі айтып өткен «келдім қайдан, барам қайда, не етсем пайдам?» деген сұрақтарды осылайша Шәкәрім «Үш анық» трактатында жан-жақты зерттеуге тырысады. Бұл сұрақтарға жауап іздеу барысында адамзат тарихында, рухани ілімдер саласында екі жолдың қалыптасып келгендігі туралы пікірден өзінің «Үш анық» трактатын бастайды. Шәкәрім бұл зерттеуінде өзінің жоғарыда айтып өткен «сау ақыл» қағидасын ұстанады. «Үш анықта» Шәкәрім дүниенің жаратылысы, өсіп өркендеп жетілу жолы туралы екі жол, бірі дүние өз бетімен жаратылып жатыр, оны жаратқан белгілі бір ие жоқ деген затшылдық ғылым жолы мен бұл сұрақты шешуде пайғамбарлар үйреткен дін жолының бар екендігін айтады. Енді осының қайсысының анық екендігін «сау ақылмен» табу керек деп ойшыл өз мақсатын айқын көрсетеді.

*Ноқтасыз оймен тексердім,
Бояулы діннен сескендім.
Дін шатағын көп көрдім,
Қатесін сынап тергенде.
Іздедім, таптым анығын
Тастадым ескі танығын.
Хақиқат нұрдың жарығын
Жарылды жүрек көргенде, —*

деп «Үш анықта» өзінің негізгі мақсатына жеткендігін де айтып өтеді [1; 339].

Шәкәрім қандай анықтарды тапты, Үш анық дегеніміз не? Енді соған тоқталайық. Жоғарыда өзі қойған әлемнің жаратылуы туралы, ақырет, жанның өлгеннен соңғы өмірі туралы сұрақтардың айналасында ізденіс жасаған Шәкәрім қандай шешімдерге келгенін түсіндіріп көрейік. Шәкәрім «Үш анықта» «тіршілік туралы адам арасында көптен бері айтылып келе жатқан екі түрлі жол бар. Бірі, дене өлсе де, жан жоғалмайды, өлгеннен соң да бұл тіршілікке тіпті ұқсамайтын, бір түрлі өмір бар дейді. Сондықтан жалғыз ғана дүние тіршілігінің қамын ойламай, сол соңғы өмірде жақсы болудың қамын қылу керек дейді. Мұны ақырет — өлгеннен соңғы өмір жолы дейді. Енді бірі, бұл әлемдегі барлық нәрсенің бәрі өздігінен жаралып жатыр, оны былай қылайын деп жаратқан иесі жоқ, һәм өлген соң тірілетін жан жоқ дейді. Менің ойымша, осы екі жолдың қайсысы анық екенін табу — ақылы сау адамға қатты міндет. Неге десең адамды түпкілікті бақытқа жеткізбек болсақ, біліп жаратушы ие бар, өлген соң да бір түрлі өмір бар деген жолдың шын, өтірігін білуіміз керек», — деп аталмыш трактатын жазуының негізгі мақсатын көрсетеді [2].

Бұны тексеру үшін әр түрлі діндер жайынан, ғылым жайынан, білімділердің сол туралы айтқан сөздерінен хабардар болу керек деп түсінген ойшыл сонау грек философиясынан бастау алып, Еуропада қайта өрлеу мен жаңа заман жаратылыстану ғылымдарына негіз болған идеялардың барлығымен таныс болған. Бұл жолдағы атомдар туралы, жалпы дүниенің субстанциясы (алғашқы бастамасы) жайындағы пікірлердің шығу тарихы мен даму тарихы жайындағы ғылым тарихын да Шәкәрім жақсы игергендігін өз трактатында байқатады. Шәкәрім бұл сұрақтарға байланысты рухани және жаратылыс-танымдық ғылымдардың өз заманына дейінгі тарихын біраз межелеген. Ешкімнің пікіріне ақылын құл қылмай, ақыл таразысын тең ұстап, сау ақылмен ізденген. «Және қатты керек бір шарты — өзінің тұтқан діні, оқыған ұғынғаны, қалыптанған әдеті, құмар ісі бәлендей жақсы кісі айтты деп нанып қалған сөзіне біржола байланып қалмай, ақылын әбден шын босатып сол екі жолдағылардың жазған кітап, айтқан сөз, қылған істері һәм оларға қарсы айтқан сөздердің бәрін ноқтасыз, науқассыз сау ақылмен сынау керек. Әйтпесе адам әдет, құмар нанымнан шыға алмай, арқандаулы ат сияқты болады» [2; 20], — деп Шәкәрім бұл жолдардың анықтығын тексеруде, ғылымда сау ақылдың жетекшілік етуі қажет екендігін баса ескертіп өтеді де, өзі де сол қағиданы ұстануға тырысады. Бұны анығына жетуде ең қажет Ұстаным деп таныған.

Шәкәрім «Үш анықта» жаратылыстанымдық қағидалар мен дін жолындағы көптеген әдебиеттерді межелеген. Ондағы жинаған білімін қорытындылап, оларды «Үш анықта» талқыға салып, концептуалды идеялар ұсынған еді. Шәкәрімнің өз трактатында қандай қорытындыға келгендігін, оның көз жеткізген үш анығын талдап көрейік.

Ойшылдың ойынша, барлық табиғат құбылыстары, дүниенің даму заңдылықтары, белгілі бір тәртіппен іске асады және бір жүйелілікте болады. Табиғаттың кез келген құбылысын алыңыз, оған көз жеткізесіз. Әлемнің бірде-бір артық, не кем жаратылған жері жоқ. Бәрі мақсаттылықта, өз орнымен дамып жетілуде. Осы тұрғыдан алғанда әлем зор мәшине тәрізді. Оның әрбір бөлшегінің қызметі бар, себептілік арқылы қозғалысқа түсіп, белгілі анықталған сабақтастықта іске асып жатыр.

*Себеппе,
Кезекке
Тәмам жан көнбек.
Әлсіз бен күш тағы себеппен,
Кім құтылар кезектен?
Жақсылық,
Жамандық,
Бәрін себеп билеп алған зат.
«Мен білдім,
Іс қылдым
Өзім билеп», дегеніміз, тіпті ұят! —*

дейді Шәкәрім [1; 215]. Әр нәрсенің себебі бар, сол себептің де бір себебі бар, ең соңғы себеп түпкі бастама деп таныған ойшыл:

*Жаралыс басы қозғалыс,
Қозғауға керек қолғабыс.
Жан де мейлі бір мән де,
Сол қуатпен бол таныс.
Әлемді сол мән жаратқан, —*

деп түпкі бастама жаратушының әлемнің пайда болуының ең негізгі себебі екендігін айқын көрсеткен [1; 230]. Осыдан келіп ойшыл бұдан түп жаратушының шеберлігін көреміз дейді. Сондықтан дүниенің ешқандай кездейсоқсыз белгілі бір заңдылықта дамуының негізінде құдайдың жаратушының жаратқандығы Шәкәрім үшін ол — бірінші анық. Бұл жайында Шәкәрім «Үш анықта», «барлықтың түп себебі жаратушының білім, құдірет шеберлігінде өлшеу жоқ. Дәлелдерім: ғылым жолында бұл барлықтың еш нәрсесі өздігінен бар бола алмайды да, қозғала алмайды. Бұған себеп керек. Егер ол себепке де бір себеп керек болып, себептің түбі жоқ болады делінсе, ең түбі себепсіз, бар себеп болмаса болмайды. Сол себепсіз бар болу себеп жаратушы болады. Егер сол себепсіз бар болған атом, нұр сияқтылар делінсе, олар себепсіз бар болған нәрсе емес, дәлелім — оларда қозғалыс бар, қозғалуда, жүрісінің өлшеуі бар. Өлшеулі нәрсе өзі бар болған, егер қозғалыс притяжение, отрицание өзіне тарту, әрі итеру заңымен делінсе, ол қозғалысқа да себеп керек. Ол заңды салушы керек... Сондықтан олардың түп себебі себепсіз бар себеп, түп жаратушы» деп ойын ашық білдірген [2; 36,37]. Түпкі жаратушыда себеп жоқ, бірақ ол барлық себептердің себебі. Ол — жаратылмаған. Ол — түпкі негіз.

Шәкәрім дүниенің негізіндегі бастапқы заңдылықтарды, гармонияны тану, білу адам үшін негізгі міндет деп санайды. «Ол түп себептің білім құдірет шеберлігінде өлшеу жоқтығы мынадан анықталады. Барлықтың не нәрсесіне қарасаңыз да мақсұтсыз, керексіз жаралған емес. Бәрін айтпай-ақ өз көзіңізде ойлаңыз: құлақ, мұрын, ауыз сияқты мүшенің мақсұтпен жаралғанын көресіз. Ғылым жолымен өсімдік ағаштардың тамыры, өзегі, қабығы, жапырағы, гүлі сияқтылардың бір де бірі бұл мақсұтсыз деп айта алмайсыз. Бұлар нені көрсетеді? Түп себептің бүйтіп салған жолына қарағанда, оның білім, құдірет шеберлігінде өлшеу жоқтығын анықтайды. Егер осының бәрін істеп шығарып тұрған түк сезбейтін соқыр табиғат болса, онан мұндай мақсұт, білім, ерік, гармония тартып жарасым таңдау, жоғарылау шыға алмайды», — дейді Шәкәрім «Үш анықта» [2; 37].

Бұл заңдылықтар мен үйлесімділіктердің негізінде, Шәкәрімнің ойынша, жаратушы жатыр. Осыдан келіп ол XIX–XX ғасырларда дүниенің түпкі бастамасы туралы сұрақта адамзат баласының санасына үстемдік еткен Дарвин ілімін сынға алады. Адам маймылдан жаратылды деп, дүниенің бастамасын меңіреу табиғатқа апарып телитін Дарвиннің ілімін Шәкәрім қабыл алған жоқ. Осы жерде бір назар аударарлық жағдай, Шәкәрімнің Дарвиннің ілімін терең зерттегендігі. Ол Дарвиннің көзқарастарының бастауының қайдан шыққандығы туралы бұрын-соңды көп айтылып келмеген ойға барады. Шәкәрімнің ойынша, Дарвин ешқандай жаңалықтың иесі емес, ол көне грек ойшылы Маиен деген адамның «таяғын ұстап жүр». Яғни дарвинизмнің бастауы сонау көне грек ойшылдарында жатқандығын ғылыми тұрғыдан зерттеп білу Шәкәрімнің қаншалықты терең ізденгендігін аңғартса керек. Шәкәрім Дарвиннің эволюциялық теориясын сынап келе, «егер Дарвин мен Маиеннің сөзі дұрыс болса, ол өсімдіктер де бірінен-бірі туып өзгерген болып табылады. Меніңше, жылқы мен есектен қашар туса да, екі жылқыдан қашар тумайды. Бұл сөзімнің қорытындысы тәмам барлықтың ата-анасы бір екені рас. Сонан туып өзгеріп жатқаны да рас. Бірақ ұқсасы, бәрі бірінен-бірі туып өзгергені жоқ. Жаратылған себептердің ыңғайына қарай біріне-бірі ұқсас, не ұқсаңқырап, не тіпті ұқсамай жаралып жатыр. Бұл сөзді маймылдан туғанға арланып айтып отырғаным жоқ, қайта жаманнан жақсы туғанға қуанатын орным бар. Бұл кезде бүкіл Еуропа мойындап отырған сияқты Дарвин сөзіне қарсы дау айтқаным арысша ғылым оқыған жастар тексермей, үстірт қарап, мені сөгуі мүмкін. Оларға айтатыным: Дарвиннің нәсіл туралы, сайлап жоғарылау туралы айтқан сөздеріне сын жазған Германия ғалымы Дидвар Дортманның дарвинизм туралы жазған кітабын оқып, Дарвин мен Дидварды салыстырып салмақтап, сонан соң мені сөгулерің қашпас деймін», — деп өзінің дарвинизмге қатысты әдебиеттерді меңгеріп, олардан дәйек тапқанын да білдіріп өтеді [2; 42, 43]. Шәкәрім дарвинизм және оған қатысты сыни әдебиеттерді де салмақтағандығын айқын аңғартады.

«Үш анықтағы» қай қорытындысы болса да, Еуропа ғалымдарының таласты сөздерімен қатысты екендігін Шәкәрім өз трактатында айта кетуді ұмытпаған.

Дүниенің себептілік заңына аса назар аударған ойшыл «Үш анықта» мәшиненің жасаған нәрселерін айтып, оған себеп болған адамның қолы екендігін, адамның қолын мәшинеге жүргізген оның ақылы екендігін, ал ақылдың себебі жаратушы екенін айта келе, өзінің себептілік туралы идеясын осындай мысалдармен сабақтайды. Шәкәрім жаратылыстану ғылымдарындағы заттардың қатты, сұйық және газдар деп үш түрлі күйі жайындағы қағидалармен таныс болып, ол турасында мысал келтіріп, «Үш анықтың» «Жану мен шіру» деген бөлімінде осы көзқарасқа баса назар аударып, дүниедегі бар заттар ешқашан жоғалмайды, тек түрін өзгертіп, барлықтың ішінде бар болып жүреді дейді. Бұл әлемнің зат алмасуының заңдылығы турасында:

*Шымды жерде көресіз қара топырақ,
Шіріген шөп, тозаңнан болған құрақ.
Егер оған дым тиіп, күн жылытса,
Жан кіріп, шөп шығады гүл-жапырақ.
Өлген шөптің күлі еді тозған тозаң
Онан тағы не шықты, байқа бірақ.
Әлемде жоғалатын ешбір зат жоқ,
Өзгеріп, түрленеді, ойла, шырақ [1; 200], —*

деп ой түйген.

Барлық заттар, Шәкәрімнің ойынша, осы қайта айналыс жолымен түр ауыстырып, бір күйден екіншіге өтеді. Яғни, ойшылдың тілімен айтсақ, «барлықтың ішінде бар болып жүреді». Жоғалатын зат жоқ дейді. Жану мен шірудің мақсаты бір. Екеуі де заттардың құрауын шешеді. Бірақ жануда бұл тезірек іске асады дейді Шәкәрім. Шәкәрімнің «Үш анықтағы» көтерген мәселелері оның өлеңдерінде де жауап ретінде айтылып отырады. «Үш анықтың» қара сөзбен жазылса, Шәкәрім жырлары оның өлеңмен жазылған нұсқасы сияқты ма деп кейде ойға қаласың. Ол «Үш анықтағы» көзқарастарын үнемі өлеңмен де жазып қалдырған ғой.

*Ей жастар, қалай дейсің бұл дүние?
Мұны бүйтіп жаратқан қандай нәрсе?
Білімсіз мақсұтсыздан шыққан болса,
Мақсұт, білім, ой шықты мұнан неге?
Керексіз жаратылған бір тозаңы жоқ,
Тәртіпті, таң қаларлық зор мәшине.
Алыстан іздемей-ақ, ойласаңыз,
Көру үшін жаралған көзіңіз де.
Себебі толымдының ісі толық
Ең түпкі жаратушы — мінсіз ие.
Күш, білім, шеберлікті іс білгізер,
Есті, мінсіз — шебердің ісі емес пе? [1; 201].*

Міне, осылайша түпкі жаратушыны анық деп Шәкәрім оған ғылым арқылы, сау ақылмен көз жеткізген. «Біз естінің ақлын, күштінің қуатын, ұстаның шеберлігін ісінен танимыз. Менің ойымша, бүтін барлықтың бәрі бізді осындай болмақ салған түп жаратушының білім, құдірет шеберлігінде», — дейді Шәкәрім [2; 37]. Осылайша түпкі жаратушыны анық деп таныған Шәкәрімнің тапқан анықтары бұнымен шектелмейді.

«Үш анықтағы» Шәкәрім көтерген ең басты келесі сұрақтардың бірі — ол жан туралы. Жан өледі ме, денеден шыққаннан кейін жан әрі қарай өмір сүреді ме? деген мәселе Шәкәрімнің шығармашылығындағы ең көп айтылатын, тіпті оның дүниетанымын құрайтын түсініктердің бірі болып саналады. Шәкәрім жан туралы өте көп айтқан. Шәкәрімнің «Үш анықтағы» екінші анық деп отырғаны осы жанмен байланысты. Жанның ажалсыздығы, оның дене деп аталатын киімін тастаған соң да өмір сүретіндігі, мәңгілігі Шәкәрім көрсеткен анықтардың бірі болып саналды.

Шәкәрімнің ойынша, адамның барлық рухани қасиеттері жаннан шығады. Сондықтан адамның жаны өледі ме, жоқ па соны анықтау — «Үш анықтағы» басты мәселе. Барлық заттардың «қайта айналыс жолымен» «барлықтың ішінде бар болып жүретіндігі» тәрізді Шәкәрім жанның да өлетіндігіне еш дәлел жоқ дейді. Бұған байланысты ойшыл «Үш анықта» төмендегідей ой білдіреді: «Жан менің айтқанымдай баста бар болса, тұрған денесі орын болуға жарамаған соң, денеден шыққанда біржола жоғалып кетпейді. Құр ғана өзгеретін болса, бұрыннан бар жанның жоғалуына түк дәлел жоқ. Олай болса, бір түрге түсіп, барлықтың ішінде бар болып жүреді. Мен бұл араға шейін жанның бірінен-бірі артылатын қасиеттерін бөліп анықтап айтпай, бәрін де жан деп келдім. Жан әр түрге түседі. Мәселен, инстинкт — сезімді жан, сознание — аңғарлық жан, мысль — ойлайтын жан, ум — ақылды жан дегендей әр түрлі қасиеттері болады. Бұлай әр түрлі болуы, менің ойымша, дене бітіміне, себептеріне қарай болады. Дене әр түрге түскен сияқты жан да өсіп, өніп, жоғарылайды» [2; 39]. Осылайша Шәкәрім жанның әр түрлі болатындығына да тоқталған.

Жанның ажалсыздығы бұл Шәкәрімге дейін басқа ежелгі мәдениеттерден талай айтылып келгендігін біз білеміз. Шәкәрім жанның ажалсыздығы туралы ой қозғағанда ол ежелгі мәдениеттер мен діндердегі пікірлерге сүйенбейді, оны дәлел ретінде алға тартпайды, олардың онсызда белгілі және баршаға аян екенін жақсы түсінген тәрізді. Шәкәрім жанның ажалсыздығы туралы мәселеде

XIX ғасыр, Еуропадағы спиритизм, магнетизм, телепатия ілімдерінің көзқарасын алға тартып, бұл мәселеде жаңа дерек көздерін іздегенін байқатады. Яғни бұл мәселеге өз заманы тұрғысынан қарайды. «Жан жоқ деушілерге қарсы дәлел қылынып тұрған магнетизм, спиритизм, телепатия, фахризм, лунатизм, түс сияқтыны көбірек жаздым. Оны көп жазғаным қызықты ертегі айту емес, әр түрінен біреуін көрсетпекпін», — деп Шәкәрім «Үш анықта» ол жайында да айтып өткен [2; 39]. Сонымен, жанның мәңгілік өмірі жайындағы идеялар Шәкәрімді айтарлықтай дәрежеде өте қатты қызықтырған.

*Келдім қайдан, нетсем пайдам?
Өлгеннен соң не болам?
Мен деген жан — ақыл, айнама,
Жоғалам ма сол шын-ақ? —*

деп Шәкәрім бұл сұрақтардың айналасында өмір бойы ізденіс жасаған.

Шәкәрім ойының өзіне дейінгі жан туралы көзқарастардан ерекшеленген тұсы ол жанның бір денеден екінші денеге көшіп жүретіндігін қабыл алмауы болды. Бұл жайында ол: «Жан туралы тағы бір ой бар. Ол су суға, топырақ топыраққа қосылып кеткендей жан-жануарларға қосылып, араласып, әбден былжыр сияқтанған соң ол жан өзге жандардан қайтып айырылып шыға алады, дегенмен мұны саяз ойлағандық деймін. Себебі жанның бар екеніне жаннан шыққан ерік, талап, ой, мақсат, сезім, білім арқылы көзіміз жетсе де. Оның денелерге қосылып кетуіне ешбір дәлелім жоқ», — деп жазды [2; 40]. Шәкәрімнің ойынша, жан дене тәрізді бір бұзылып, бір түзелмей, бірте-бірте жоғарылап, келесі айналыста мұнан да зор қасиетке ие болады.

XX ғасыр басында Шәкәрімнің бұл сұрақтарды ғылыми тұрғыдан көтеруі ерекше құбылыс болды дер едік. XX ғасыр батыс ғылымы мен өркениетінің затшылдық ғылым жолында шарықтап дамып, шырқау шегіне жеткен кезеңінде, қазақ ойшылы Шәкәрімнің жан туралы сұрақты ең негізгі философиялық мәселе деңгейіне көтеруінде мән бар. Өйткені батыс ғылымы дүниенің болмысы жайында онтологиялық пікірлерде көбінесе дарвинизмге сүйеніп, біржақтылық танытқан еді. Біз де кешегі кеңес дәуірінде ата-бабамыз, шыққан тегіміз маймыл деп сол ілімдерге санамызды құл қылып келмедік пе. Бұл әлі де бар құбылыс. Дүниені затшылдық тұрғыдан түсіндіру руханилықтың тұралап қалуына жол ашқанын енді айқын байқап отырған жайымыз бар. Шәкәрім Еуропаны білімді жұрт, бірақ айуандықтан шыққан жоқ, ол да мүлде деп тектен-тек сынға алмаған ғой. Айуандықтың негізгі көрінісі XX ғасыр әлем халықтарының, әсіресе Еуропа халықтарында қоғамдық қатынастардың қозғаушы күші, рухани емес материалдық құндылықтар болуында жатыр емес пе? Тіптен әлі күнге дейін әлем халықтарын жаһандастыруға, белгілі бір іс-қимылға баруға итермелейтін күш осы материалдық құндылықтар болып отыр. XX ғасырда да әлемде болған қанқұйлы соғыстардың түп негізінде материалдық байлық жатқан болатын. Жанын ойламай, тәнін ойлаудан шыққан қақтығыстар, зұлымдықтар қаншама адамдардың өміріне бақытсыздық, қауіп-қатер әкелді. Жанды кім ойлайды? Жан үшін қажет қоғамды кім құрады? Бұл туралы ойланғанда Шәкәрімнің сол қауіпті ертерек аңғарғандығына көз жеткіземіз.

Мысалы, көне грек мәдениетінде тәрбиенің екі түрі: бірі — гимнастикалық, екіншісі — мусикалық болған. Гимнастика бұл тәнге арналған тәрбие, ал мусика — бұл жанды тәрбиелеу. Немесе қазақ халқының бесік жыры, балаға ертегі айту дәстүрінің адамның жас күнінен жанын тәрбиелеуге бағытталғандығын көреміз. Ал өркениетті қоғамда бұл іске асып отыр ма? Мәселе сонда болып тұр. Сондықтан Шәкәрімнің XX ғасыр басында жан мәселесін аса маңызды мәселе ретінде көтеруі айтулы маңызға ие емес пе?

Жоғарыда айтқан жан мәселесіне затшылдық тұрғыдан қарауды Шәкәрім дұрыс деп танымаған. Оларды Шәкәрім пәншілдер дейді.

*Қасыңа қылыш қайтарқан,
Досыңа гүлдей жайнатқан,
Ерік пен талап, ой беріп,
Ойыңды сөзбен сайратқан
Жан емес дейді «білгіштер».
Осыған нанған есерлер,
Ойы кем, сөзге шешендер,
Ақылмен жанды тексермей,
Денешіл, пәншіл кеселдер
Дәлелсіз сөзбен ілгіштер [1; 226].*

Жан бұл адамға ғана тән емес, ол дүниедегі барлық заттарға тән. Оларды жаратып тұрған жан дейді Шәкәрім. Оның ойынша, «Жел мен су, тас, топырақ, шөп пен ағаш, ғаламда не бар болса бәрі жанды» [1; 98]. Бірақ осы дүниедегілердің бәрінің жаны бірдей емес. Олар әр түрлі. Жанның әлдісі, әлсізі бар, ең күшті жан адамда. Жан туралы сұрақтың затшылдық ғылымда ескерусіз қалуы дүниеге дене көзімен қараудан деп білді Шәкәрім.

*Жан жолдан қосылды деп, пән де дін де,
Ақылды байлап қойған соған мүлде.
Ең басты зат жаны бар ақылды зат,
Оны ойлаған адам жоқ осы күнде.
Бар нәрсе жоғалмайды, өзгереді,
Жан жоғалмас деп ойла, соны біл де.
Жан тән жасар, тән жанды жарата алмас,
Терең ойлап, сөзімді құлаққа іл де [1; 139].*

Бұнда Шәкәрім жанның жоғалмастығын, жанның тәнге ие екендігін, тәннің алдында жанның басымдылығын айтып, өз ұстанымын анық аңғартып отыр емес пе.

*Жан — қожса, тән дегенің — жанның құлы,
Нәпсі неге білмеген бұрын мұны.
Ойлашы жан тапты ма, тән тапты ма
Жоғарғы кереметті неше қилы?
Тән — терезе, қарайтын жан — иесі,
Жаннан шығар ақыл мен ойдың шыны.
«Жолдан шыққан жан жолда жоғалар», — деп,
Сандырақтап айтқанмен, жоқ дәлелі,
Дәлелсіз сөз — соққан жел, ұшқан тозаң,
Таза ақылдың алдында жоқ қой құны [1; 139].*

Жан жоқ деушілерге қаратып айтқан Шәкәрім сөзі осындай. Дәлелінді айт деп отыр. Шәкәрім пәндер жүйесіндегі жанды зерттейтін ғылым психологияны да бұл мәселеде сынға алып өткен.

*Тіршілік — жоғалатын жан сипаты,
Жаным жоқ деп болады масқара адам.
Жалам емес, жазыпты пән деп мұны,
Не демес ойы жетпей сасқан адам.
Жанының бастан барын байқамапты,
Психология ғылымын ашқан адам [1; 138, 139].*

Жанды дене түйсіктері арқылы зерттеуге тырысқан психология ғылымының әдісін Шәкәрім дәрменсіз деп таныған. Бірақ психологияның қазіргі парапсихология деген тармағына бұл пікірдің қатысы жоқ дер едік. Жан мәселесі туралы сұрақта Шәкәрім француз ойшылы Огюст Конттің позитивизмін де сынға алады. Себебі Конт адамның жан дүниесі туралы сұрақты сырып қойып затшылдық жолындағы жаратылыстану ғылымын асыра дәріптеген болатын. Шынымен Еуропадағы позитивизм затшылдық ғылымға сүйеніп, олардың танымдық ізденісі адамды тануға емес, табиғатты тануға бағытталған еді.

*...Ойменен тапқан бұлдыр деп,
Дене мен пәнге байлаған
Баяғы Конттың сөзі еді.
Жаңаны көрсе жүгірген,
Ақылдан мүлде түңілген,
Осыдан дұрыс жол жоқ деп,
Бұл улы судай сімірген
Дененің соқыр көзі еді, —*

деп, Шәкәрім Конттың ілімінің сыңаржақтығын сынға алады. Ондағы басты ой жан туралы ойламаған затшылдық ғылымның алға шығуын сынға алу болатын. Шәкәрімнің позитивизмге сыни көзқарастары туралы мәселеге келесі бөлімдерде арнайы тоқталатын боламыз.

Сонымен, Шәкәрімнің ойынша, жан өлмейді, ол да тән тәрізді өзіне азық қажет етеді. Жан — тәннің қожайыны, тән өлсе, шіріп басқа түрге ауысады, ал жанның заты — ғарыштан. Жанның ажалсыздығы, аса маңыздылығы Шәкәрім көрсеткен екінші анық.

Дүниенің түпкі мақсаттылығы, ондағы жанның жаратылысы туралы біршама қорытындыға келген Шәкәрім үшін адам туралы ендігі айтылар ой өзі анықталған тәрізді. Дүние мақсатсыз емес, өмір мен тіршілік те мақсатсыз емес, барлығының барар жері, мақсатты шешімі бар. Бұндай тұжырымдарға жоғарыдағы анықтар арқылы көз жеткізген Шәкәрім үшін «жан» өте нәзік ұғым. Ол — барлық тіршілік атаулының көзі. Ол — дененің иесі. Денені жаратушы осы — жан. Жан денеге келеді, денеден кетеді. Жанның пәни кеңістігі мен бақилық уақытты жалғастыратындығын алдыңғы бөлімдерде айтып өткенбіз. Осы екі жақта да жанға керек азық, Шәкәрімнің ойынша, ол — ұждан. «Ұжданның неге екі дүние де қатысы бар?» деген сұраққа жауапты Шәкәрімнің өзінен іздеп көрсек, «Мен ұждан қайдан шығып тұр десем, оған жауап жоқ сияқты. Меніңше, совесть — жанның тілегі. Неге десеңіз, жан жоғалмайтын нәрсе. Сондықтан тезірек жоғарылауға себеп керек қылады. Мәселен, таза дене, толық мінез, ой істер керек қылады. Соның қатты бір керегі совесть — ұждан. Оны осы өмір үшін керек қылмайды, соңғы өмір үшін де керек қылады. Себебі егер бұл өмір үшін ғана керек болса, ол не пайда, не мақтан үшін болады. Мәселен, атым қалсын, пәленше мені сондай кісі деп халық мені жақсы көрсін деген болады. Онан басқа жоруы жоқ. Себебі, ол совестің иесі жан жоқ, артқы өмір жоқ деп отырса, соқыр табиғаттың жансыз жаратқан бір машинасы совесімен іс қылды не, қылмады не?» — деп жазды [2; 41].

Шәкәрім ұжданды үш қасиет құрайды деп санаған. Ол — әділет, мейірім, ынсап. Шәкәрім жан туралы өзінің концептуалды идеясына, анығына көз жеткізгеннен кейін жанға екі дүниеге де керек азық — ұждан деген қорытындыға келген. Бұл «Үш анықтағы» қорытынды ой. Шәкәрімнің үшінші анығының да шешуі осы — ұждан деген дұрыс. Шәкәрімнің ұсынған концептуалды идеясы — үш анық арқылы оның ар білімі турасындағы көзқарастары қалыптасты. Ар білімінің қажеттілігін, маңызын түсіну үшін осы үш анықтың бір-бірімен байланысты екендігіне көз жеткізіп, оны терең ұғынып алған жөн. Ар білімі туралы көзқарас Шәкәрімнің концептуалды жүйесі — үш анық арқылы қол жеткізген қорытынды, адам туралы тоқтамы дер едік. Үш анық имани білімге, ар біліміне жол ашты. Ар білімі, имани білім илләхи махаббатқа апаратын жол іспетті. Ол — тіршілікте таза болу, адам баласына қылдай қиянат жасамай, баратын шын үйдің қамын ойлау.

*Жаныңа қызық жалғанда,
Неменең қалды арманда.
Бұл жалғанда не серік,
Тәңірі алдына барғанда*

немесе

*Несін сүй, несін сүйме ерік өзіңде,
Нәпсің де ақылың да тұр көзіңде.
Сынау үшін жаратқан бір Иең бар,
Тексерілмей қалмайсың бір кезінде, —*

деп Шәкәрім бабамыз Тәңір алдындағы дұрыс жол ар-ұждан деп ашық айтқан. «Ұждан-совесть жанның тілегі екеніне нанған кісі қиянат қылғанына қатты кейіп, жақсылық қылғанына жете қуанса керек. Олай болса нанбай ұждан-совесть құры ғана көрініс үшін адамдыққа лайық деген кісіге жақсылық қиянаттың көп айырмасы жоқ болса керек» деп ұждан жайындағы ойын Шәкәрім осылайша түйіндейді [2; 43]. Шәкәрімнің ар біліміне байланысты концептуалды көзқарастарының бірі «өлген жан өміріне нана алмай ұждан, жанға екі өміргеде бірдей керек таяныш екеніне нана алмаған кісінің жүрегін ешбір ғылым, өнер, ешбір жол, заң тазарта алмайды» деген ойында жатыр. Шынымен де адамның жүрегін тазартуда кез келген ғылым саласының, өнердің, заңның дәрменсіз екендігін ойласақ, оған қол жеткізуде Шәкәрім көрсеткен ар білімінің маңызының қаншалықты екендігін аңғарар едік. Сондықтан да ұждан Шәкәрім үшін ғылымнан да, өнерден де, білімнен де жоғары тұратын, адамшылыққа тән бірден-бір болмыстық қасиет, үшінші анық болып саналады.

*Сыртқы сөзің шын болса,
Ішің толған жың болса,
Жүрегіңде мін болса,
Айтқан сөзің ем емес.
Жүрегі таза адамдар,
Зұлымдықтан амандар,
Қиянатсыз надандар,
Әулиеден кем емес, —*

дейді данышпан Шәкәрім.

Ұждансыз адам басқа қасиеттердің барлығын зұлымдыққа пайдалануы мүмкін. Ұждан тек адамдарға бұл тіршілік кеңістігінде ғана қажет емес, адам ұжданға сай өмір сүру арқылы бақидың алдында да өзінің таза болмысын ақтап ала алады. Шәкәрімнің ұжданды екі дүниеге бірдей қажет азық дейтіндігі осыдан.

*...Есің барда елің тап,
Барғанда кірер жерің тап.
Жаратқанның құлысың,
Жағатұғын ебін тап.
...Жалаңдамай сөне қал,
Алла ісіне көне қал.
Бәрінің дәмін таттың зой,
У ішкендей өле қал! [1; 84].*

Адамға ең пайдалы іс — дүниеге салқынқандылық таныту. Олай болмаса нәпсінің қызуы жанды күйдіріп, одан шығу қиын болмақ. «У ішкендей өле қалдың» мәні осында жатса керек. Шәкәрім дүниеге деген құмарлығыңды сөндіріп, баратын жағыңды ойла, жаратқан иеңе жағатұғын ебін тап, ол үшін ардың жолында бол деп отыр.

*...Жоқ, шырағым! Жанымыз жоғалмайды,
Екі өмірдің азығы — осы ұждан!
Әйтпес оған бұл өмір төлеу емес,
Төлеуі: түпсіз рахат, тозбас заман.
Ар, ынсаптың пайдасын жан сезеді,
Өлген соң бәйге аларын біліп тұрған.
Ақ жүрек, адал ниетті бола алмайды,
Ұжданның бұл сырына шын нанбаған [1; 203].*

Адамшылықтың ең басты белгісі ретінде ұжданды атаған Шәкәрім ұжданға осылай баға берген. Алдыңғы жақты ойлау адамға өз жаны үшін керек. Әйтпесе дін үшін немесе өзінді әдепті көрсету үшін емес. Ұжданның мақсаты шын, жарқын болашақты қамтиды. Шәкәрімнің ар білімінің мақсаты — ішкі тазалыққа жету арқылы хақтықты тануға жол ашу. «Үш анықты» зерделеу арқылы біз осындай ойларға көз жеткіздік. Үш анық дегеніміз — осы болса керек. Шәкәрім өзі көтерген сұрақтарды зерделеуде ғылымның зор қиын жолынан өту қажеттігін аңғарта отырып, «кейбір діншілдерді қорлыққа түсіріп жүрген шатақ дін, жалқаулық», — дей келе, «әйтпесе жаратушыда білім бар, өлген соң да бір түрлі жан тіршілігі бар. Жан екі өмірде де азығы — ұждан, совесть, деумен еш кемдік көрмейді. Тіпті бұл жоғарылаудың ең зор жәрдемі, үш анық дегенім осы», — деп «Үш анық» трактатын қорытындылайды [2; 44]. Шәкәрім үш аныққа аз уақыттың ішінде қол жеткізбеген. «Үш анық» оның ғұмыр бойғы ізденісінің, қасықпен жылым ашыған еңбегінің, сау ақылының қол жеткізген дүниетанымдық көкжиегі дер едік. Жоғары да біз атап көрсеткендей, Шәкәрімнің өзі де жаратушы бар, жанда өлген соң бір түрлі тіршілік бар, екі өмірдің керекті азығы — осы ұждан, үш анық дегенім осы деп ой қорытып отыр. Бұл біздің үш анық деп атап көрсеткен анықтарға нақты дәйек боларлық түйіндер емес пе. Шәкәрімнің «Үш анықта» айтар ойы осы. Бұл қазақ философиясындағы Шәкәрім қалыптастырған концептуалды идея дер едік. «Үш анық» тұтастай алғанда Шәкәрімнің ойшыл ретіндегі даналық дүниетанымының философиялық жүйесі іспетті десе де болады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Құдайбердиев Ш.* Шығармалары (Өлеңдер, дастандар, қара сөздер). — Алматы: Жазушы, 1988. — 339 б.
- 2 *Құдайбердіұлы Ш.* Үш анық // Әлем. — № 1. — Алматы, 1991.

Б.К.Рақымжанов

Философская система Шакарима

В статье рассматриваются проблемы, поднятые казахским мыслителем Шакаримом Кудайбердиевым в его произведении «Три истины». Через призму взаимосвязи разрешенных проблем в данном произведении автор статьи отмечает систематичность некоторых из них в мировоззрении мыслителя. И именно через эту взаимосвязь автор осмысляет мировоззрение Шакарима как целостную структуру, систему. Также через обсуждение философской системы мыслителя автор привлекает внимание к некоторым положениям религии в современном мире. Обсуждается мнение об истинной вере, о субстанции в философском творчестве Шакарима; осмысливаются особенность и содержание данной проблемы в современном мире.

B.K.Rakymzhanov

Philosophical system of Shakarim

The author pays great attention to considered problems by kazakh scholar Shakarym Kudaiberdiev in his work which is called «Three truths» in given article which is named «Philosophical system of Shakarym». The author of this article is indicated to systematic some questions in scholar's world outlook through prism's interconnection of solved problems in given work. The author is comprehended scholar's world outlook as whole structure, system through only this interconnection. Also the author pays attention to some positions of religion in modern world through discussion of scholar's philosophical system. Opinion about veritable belief is discussed in philosophical creative work's Shakarym. Pecularity and content of given problem is comprehended in modern world.

УДК 159.9:316.356.2

О.Н.Пенчук, Г.Б.Капбасова

Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова

О проблеме рефлексии родительского отношения

В статье рассмотрена поливариативность понятия детско-родительских отношений, дана характеристика современному состоянию проблемы детско-родительских отношений и степени её разработанности в психологии. Предложен новый взгляд на проблему успешного родительства и эффективности детско-родительских отношений через призму их рефлексии как способа и средства развития личности. Рассмотрены основные методологические подходы к исследованию детско-родительских отношений в контексте их рефлексии родителем. Рефлексия показана авторами как важная детерминанта качества детско-родительских отношений. Авторами очерчены дальнейшие перспективы исследования рефлексии родительского отношения.

Ключевые слова: детско-родительские отношения, психология, человеческие отношения, семейные отношения, подструктуры семейных отношений, ребенок, родитель, мать, отец, семейная жизнь.

Детско-родительским отношениям в психологической литературе уделяется значительное внимание. Несмотря на достаточно длительный срок исследования этой сферы человеческих отношений (со времён З.Фрейда), интерес к ней не утихает и в наши дни, и будет являться предметом повышенного интереса, по всей видимости, пока будут существовать сами эти отношения, а значит, и само человечество.

Само понятие «детско-родительские отношения», на наш взгляд, не имеет однозначного определения. Наиболее широкий и часто употребляемый вариант — как подструктуры семейных отношений, включающей в себя взаимосвязанные, но неравнозначные отношения родителей к ребенку — родительское (материнское и отцовское) отношение и ребенка — к родителям. Зачастую термин «детско-родительские отношения» является синонимом «родительских отношений». К примеру, одна из наиболее популярных в этой сфере методик — PARI (parental attitude research instrument) амери-

канских авторов Е.С.Шеффер и Р.К.Белла, предназначенная для изучения отношения родителей к разным сторонам семейной жизни, чаще всего встречается под названием «Диагностика детско-родительских отношений». Тем не менее в большинстве исследований, посвящённых изучению отношений родителей и детей с позиции родителя, используется понятие «родительские отношения». Также следует отметить, что большее количество исследований, как и большее число диагностического инструментария, направлено на изучение детско-родительских отношений именно с позиции родителя, т.е. «родительских отношений». Другая же сторона (ребенок-родитель) в детско-родительских отношениях находит недостаточно полное освещение в психологии. Можно найти в психологической литературе и понимание детско-родительских отношений как избирательной в эмоциональном и оценочном плане психологической связи ребенка с каждым из родителей, выражающейся в переживаниях, действиях, реакциях, обусловленной возрастными психологическими особенностями детей, культурными моделями поведения и собственной жизненной историей и определяющей особенности восприятия ребенком родителей и способ общения с ними. Как мы видим, под понятием «детско-родительские отношения» могут подразумеваться как отношения в системе «ребёнок-родитель», так и отношения в этой системе с позиции родителя и с позиции ребёнка.

Актуальность исследования детско-родительских отношений подкрепляется на сегодняшний день существующей статистикой: более чем в 50 % семей отмечается нарушение детско-родительских взаимоотношений [1]. Причиной таких негативных тенденций можно считать изменения, происходящие в общественных отношениях. На сегодняшний день ценность материнства уменьшается на фоне роста ценностей карьеры, улучшения материального благосостояния. Кроме того, происходит разрыв межпоколенных связей, теряются традиции передачи опыта детско-родительского взаимодействия, а также уменьшается количество детей в семье, что также негативно сказывается на формировании родительской компетентности. В целом можно отметить, что современные детско-родительские отношения характеризуются сложностью и общей тенденцией на уровне социума к пренебрежению родительскими обязанностями, что подчёркивает актуальность исследования проблемы взаимоотношений взрослых и детей в семье.

Несмотря на то, что мимо проблемы детско-родительских отношений не прошло ни одно из крупных психологических направлений — психоанализ (З.Фрейд, Э.Эриксон, Э.Фромм, Д.Винникот, Э.Берн и др.), бихевиоризм (Дж. Уотсон, Б.Скиннер, Р.Сирс, А.Бандура и др.), гуманистическая психология (Т.Гордон, К.Роджерс, Дж. Байярд, В.Сатир и др.), которые рассматривали эти взаимоотношения как основополагающие для развития личности ребёнка, — на сегодняшний день можно отметить значительное преобладание практики над теоретическими исследованиями в этой области. Существует огромный практический клинический опыт, наработанный психотерапевтами и психологами — Э.Г.Эйдемиллером, А.В.Захаровым, А.Я.Варгой, А.С.Спиваковской и другими. Большинство исследователей отмечают также несопоставимо большую разработанность проблемы детско-родительских отношений в западной психологии, нежели на территории постсоветского пространства. К настоящему моменту опубликовано более 800 исследований на тему детско-родительских отношений в зарубежной психологии [2]. В отечественных же исследованиях, коих в разы меньше, используются в основном термины западной психологии. И уж тем более не существует теории, которая могла бы претендовать на всеобъемлющее системное видение данной категории отношений, что, так же как и отрыв от практики, отражает состояние психологической науки в целом.

Интересна ещё одна тенденция в исследовании детско-родительских отношений: значительная часть работ ориентирована в большей степени на фиксацию различных форм отклонений в родительском отношении, чем на определение нормальных, здоровых отношений родителя и ребёнка. То же самое можно сказать и о наиболее популярных в изучении этой проблемы методиках (методики PARI Е.Шеффер и Р.Белла, ОРО — А.Я.Варги, В.В.Столина, АСВ Э.Г.Эйдемиллера, В.Юстикис, «Рисунок семьи»). Это и неудивительно, так как авторы методик диагностики детско-родительских отношений по большей части клинические психологи и психотерапевты.

В целом можно отметить, что на сегодняшний день не существует отвечающей современным требованиям концепции детско-родительских отношений, использующей терминологический аппарат, понятия которого характеризовали бы детско-родительскую систему в целом, а не с точки зрения отдельных позиций. Теоретические положения такой теории должны опираться на принцип системной детерминации, вскрывать саму сущность данных отношений, их качественную специфику, т.е. необходимо осмысление детско-родительских отношений с более высокой ступени научного зна-

ния — с позиции философского обобщения. В современной психологии, переживающей глобальное отставание теории от практики, необходимость такой теории просто очевидна.

Современные исследователи, стремясь избежать недоработки, ощутимые в этой области психологического познания, работают над созданием системного, интегративного подхода к пониманию детско-родительских отношений. Интерес представляет теоретическое обобщение наиболее известных подходов к исследованию данной темы, выполненных Е.О.Смирновой, М.В.Быковой. Они отмечают двойственную и противоречивую позицию родителя по отношению к ребёнку — безусловная любовь и оценка личности ребёнка в соответствии с требованиями, предъявляемыми жизнью в социуме. Авторы обозначили эти два вида отношений, свойственных межличностным отношениям вообще, как безусловный компонент (личностно-целостный, где другой является самооценной, целостной личностью) и условный (предметно-частичный, где ребёнок выступает как предмет сравнения и оценки) [3]. Г.Г.Семенова-Полях в своей диссертационной работе решает задачу выделения и научного обоснования таких обобщенных параметров детско-родительских отношений, которые, являясь основанием для систематизации уже существующих типологий детско-родительских отношений, могли бы стать универсальными для его анализа в разные возрастные периоды развития ребенка и для субъектов, включенных в эти отношения [4].

На настоящий момент достаточно разработанными в психологической литературе аспектами детско-родительских отношений являются: родительские представления и установки, родительские позиции, эмоциональное отношение родителей к ребёнку, родительские забота, контроль и требования, стили воспитания и установки на воспитание у родителей, стратегии родительства, родительские чувства, родительская ответственность, семейные роли и др. Показано, что родительские отношения зависят от культурного контекста, социально-экономического статуса, собственного детского опыта родителей, складываются во многом под влиянием модели прародительской семьи, испытывают на себе значительное влияние личностных особенностей родителей и качества супружеских отношений и удовлетворённостью браком. Кроме того, отмечается, что родительские отношения носят достаточно устойчивый характер и базируются на представлениях, сформированных в первые годы жизни ребёнка. Е.О.Смирновой выделены специфические особенности детско-родительских отношений: непрерывность и длительность отношений во времени; сильная эмоциональная значимость как для родителя, так и для ребёнка; амбивалентность в отношениях родителя и ребенка — например, забота о ребёнке и предоставление ему самостоятельности; изменение детско-родительских отношений с возрастом ребенка и неизбежном отделении ребенка от родителей [3].

Несмотря на то, что не существует, как подчёркивает А.С.Спиваковская, абсолютного идеала, нормы в воспитательной деятельности, так как отношения в системе ребёнок–родитель всегда неповторимы и индивидуальны, основные «правила» для родителей — это любовь и независимость. Родительская любовь, являясь гарантом эмоционального благополучия, и предоставление ребёнку самостоятельности в границах, соответствующих возрасту, создают ребёнку базисные условия для благополучной самореализации [5]. Рисуя портрет успешного родителя, можно заметить, что не существует каких-то специфических качеств, являющихся залогом эффективности именно в сфере детско-родительских отношений. Успешный родитель — это, прежде всего, зрелая личность (имеется в виду личностная зрелость), вступая во взаимодействие с которой и «присваивая» её себе, ребёнок получает прекрасную возможность стать, в свою очередь, также личностно-зрелым человеком. Развитая форма родительства характеризуется относительной устойчивостью, стабильностью и реализуется в согласованности представлений супругов о родительстве, комплиментарности динамических проявлений родительства [6].

Важной детерминантой качества детско-родительских отношений, на наш взгляд, является такая характеристика личностной зрелости, как рефлексия на свой духовный облик. Эталон сформировавшейся личности, существующий в общественном сознании, предполагает определенный уровень развития сознания человека, его оценок и суждений, регулирования им своих актов и действий, отношения к различным сторонам действительности (природной и социальной) [7].

Многие авторы подчёркивали роль рефлексии детско-родительских отношений для их эффективности. Так, А.С.Спиваковская, изучающая родительские позиции, подчёркивала, что то, какая именно родительская позиция реализуется во взаимодействии с ребенком, зависит прежде всего от соотношений между осознаваемыми и неосознаваемыми мотивационными тенденциями. Родительская позиция может быть осознаваемой, когда отношения и взаимодействие с ребенком оторефлексированы родителем, или неосознаваемой, когда взаимодействие родителя с ребенком подчинено влия-

нию неосознаваемой мотивации родителя. Низкий уровень родительской рефлексии, как полагает Е.А.Савина, не позволяет родителю адекватно оценить ситуацию и действовать с учётом возрастных и личностных черт ребёнка, что оказывает патогенное влияние на развитие личности ребёнка [2].

Рассматривая основные методологические подходы к исследованию детско-родительских отношений, можно отметить, что в большинстве выделяемых подходов (функциональном, структурном и феноменологическом) так или иначе затрагивалась проблема рефлексии родительского отношения, пусть даже и не являясь предметом исследования. Так, в структурном подходе к исследованию детско-родительских отношений (В.Д.Шадриков, В.И.Степанский, А.К.Осницкий), рассматривающем их как совокупность устойчивых семейных связей, обеспечивающих их целостность при различных внешних и внутренних изменениях, признаётся, что качество семейного взаимодействия и детского воспитания зависит, прежде всего, от осознанности родителями своих педагогических воздействий на ребенка (В.Н.Дружинин, В.В.Бойко, А.И.Антонов, Р.В.Овчарова и др.). Основное направление исследования в рамках данного подхода сконцентрировано на поиске таких индивидуально-личностных особенностей родителей, которые будут способствовать сознательному выстраиванию гармоничных детско-родительских отношений и собственного стиля воспитания ребёнка в семье.

Феноменологический подход, направленный на раскрытие сущности детско-родительских отношений и осмысление их роли в жизни человека, на наш взгляд, позволяет проникнуть в самую сущность этих отношений. В исследованиях, выполненных в рамках этого подхода, обнаружено, что формирование родительства является результатом индивидуального осмысления того влияния, которое оказывает выполнение данной роли на жизнедеятельность человека, его развитие и отношения с другими людьми, что вынуждает его искать или конструировать собственные ценностно-смысловые ориентации в семейной, репродуктивной и родительской деятельности. Здесь постулируется, что истинно родителем человек становится в момент понимания смысла собственного существования в данном качестве [8].

Как мы видим, процессы рефлексии, осознания, осмысления слиты, их невозможно отделить друг от друга. Отрефлексировать что-то — это значит «пережить», «пропустить через свой внутренний мир» или «оценить». Следовательно, способность к рефлексии позволяет человеку формировать образы и смыслы действий, отбирая эффективные и отсеивая неэффективные. С помощью рефлексии человек управляет собственной активностью в соответствии с личностными смыслами и ценностями, осмысляет прошлое и предвосхищает будущее.

Анализируя понятие рефлексии в различных подходах к её пониманию в психологии (Д.Холмс, Т.Ньюком и Ч.Кули, С.Л.Рубинштейна, Г.М.Андреева, Л.Д.Демина, И.С.Ладенко, В.А.Лефевр, Г.П.Щедровицкий, А.В.Карпов и др.), можно сделать обобщение: рефлексия — это способность человека взглянуть на себя со стороны, проанализировать и осмыслить свои действия и поступки, а при необходимости реорганизовать их. В.В.Знаков рассматривает способность и склонность субъекта к рефлексии, сознательному самоанализу в качестве когнитивной составляющей самопонимания. Другой составляющей самопонимания является, согласно автору, экзистенциальная, не являющаяся рациональной и воплощающаяся в смыслах и приобщении к разнообразным ценностям [9]. В.В.Знаков подчёркивает, что рост рефлексии ценностных и смысловых аспектов мира человека отражает современное постнеклассическое понимание человеческого бытия. По А.В.Карпову, «рефлексия является такой синтетической психической реальностью, которая может выступать (и реально выступает) и как психический процесс, и как психическое свойство, и как психическое состояние одновременно, но не сводится ни к одному из них» [10]. По С.Л.Рубинштейну, рефлексия — это способ бытия, существования человека в мире. Рефлексия — это способность человека занять позицию вне, т.е. выйти за пределы собственной системы. Рефлексия — это механизм, благодаря которому система обретает способность к самоорганизации. Можно ли рассматривать рефлексиию как исключительно положительное качество? В западной психологии обсуждается вопрос о том, не отражает ли рефлексия отрицательные личностные характеристики — склонность к самокопанию, застревание на собственных проблемах, основанное на недоверии к себе. Но большинство психологов всё же полагают, что осознание своего внутреннего мира, внимание к своим мыслям и чувствам у нормальных людей способствуют адекватной адаптации к социальной действительности [11]. В психотерапевтической практике также распространено мнение, что клиенты, характеризующиеся как рефлексивные и стремящиеся к самосовершенствованию, в общении с психотерапевтом обнаруживают более глубокий уровень самопонимания паттернов межличностных отношений. Таким образом, можно заключить, что чем бо-

лее развиты рефлексивные способности, тем больше рефлексивных моделей, тем больше возможностей для развития и саморазвития обретает личность [12].

В работах современных российских психологов подчёркивается многозначность проявления рефлексии, описываются её разновидности. По временному критерию выделяют ситуативную, или текущую, рефлексию (способность сознавать себя по мере совершения своего бытия), ретроспективную, или историческую (осознание своего прошлого), и перспективную, или проспективную (обращённость рефлексии к ещё не наступившему событию) рефлексию [10, 13]. По содержательному критерию (тому, на что конкретно направлена рефлексия) выделяют два вида рефлексии: интеллектуальная (интеллектуальные акты, познавательные стратегии, предметные действия); личностная (эмоциональные состояния, ценности, моральные нормы, убеждения, мотивы, намерения, образ «Я» и т.д.). В психологической литературе также встречается выделение личностного (исследование субъектом самого себя) и социального (проявляющегося в коммуникации и совместной деятельности) видов рефлексии. У А.В.Карпова эти виды рефлексии рассматриваются как типы рефлексии по критерию направленности — интрапсихическая и интерпсихическая.

Рефлексия родительского отношения включает в себя все перечисленные выше виды рефлексии и, на наш взгляд, предполагает способность и потребность к анализу своего отношения с ребёнком с целью повышения эффективности этих отношений и гармоничного развития личности ребёнка. Способность к такого рода рефлексии будет определяться как факторами, определяющими способность к рефлексии в широком понимании, так и особенностями ценностно-смыслового отношения родителя к детско-родительским отношениям в целом, к ребёнку и к себе как к родителю, самому феномену родительства. Родительская рефлексия будет проявляться в склонности к самоконтролю поведения в актуальной ситуации взаимодействия с ребёнком (ситуативная рефлексия), к анализу уже выполненных действий, ошибок, результативности, мотивов поведения во взаимоотношениях с ребёнком (ретроспективная рефлексия), к анализу предстоящей деятельности, прогнозированию, планированию, ориентации на будущее по отношению к ребёнку (перспективная рефлексия), к пониманию себя и своего поведения как родителя (интрапсихическая направленность рефлексии) и осмыслению поведения ребёнка, способность к эмпатии (интерпсихическая направленность рефлексии) [10]. Рефлексия — это способ понимания себя через другого. Имея основную цель — сделать отношения с ребёнком более эффективными, гармоничными и взаимообогащающими, родительская рефлексия, являющаяся выходом не просто за пределы рассматриваемой системы, а переходом к системе иного, более высокого уровня, является средством и одновременно индикатором личностного развития, условием и способом личностного роста. Можно предположить, что высоко рефлексивный родитель будет рассматривать родительство как возможность для самореализации, самоизменения.

Значимость рефлексии родительского отношения в воспитании подчёркивали, помимо психологов, педагоги, философы, политики, писатели и другие общественные деятели. Приведём несколько примеров высказываний. «Чтобы судить о ребенке справедливо и верно, нам нужно не переносить его из его сферы в нашу, а самим переселяться в его духовный мир» (Пирогов Н.И. «Интерпсихическая направленность рефлексии»). «Воспитывая ребенка, нужно думать о предстоящей ему старости» (Жубер Ж. «Перспективная рефлексия»). «Семейное воспитание для родителей есть прежде всего самовоспитание (Крупская Н.К. «Интроретроспективная направленность рефлексии»). И в завершение высказывание А.С.Макаренко, прекрасно иллюстрирующее необходимость и особую значимость рефлексии в сфере детско-родительских отношений: «Не думайте, что вы воспитываете ребенка только тогда, когда с ним разговариваете, или поучаете его, или приказываете ему. Вы воспитываете его в каждый момент вашей жизни. Малейшие изменения в тоне ребенок видит или чувствует, все повороты вашей мысли доходят до него невидимыми путями, вы их не замечаете».

Исходя из изложенного выше можно предположить, что высокий уровень рефлексии родительского отношения будет свойствен родителям с высокой степенью личностной зрелости, высоким уровнем диалогичности личности, интернальным локусом контроля, в том числе и в понимании ведущей, по сравнению с другими факторами, роли родителей и семьи в целом в становлении личности ребёнка. Такие родители будут заинтересованы в гармоничном развитии ребёнка не на словах и формально, они будут прикладывать максимум усилий для достижения этой цели, в то же время сохраняя себя как личность и не растворяясь в ребёнке. Востребованность накопленных человечеством знаний по проблемам воспитания детей у таких родителей будет несомненна. Рефлексивный родитель будет испытывать потребность в неких «эталонах», ориентирующих в направлении более эффективного родительства, так как одной из функций рефлексии является соотнесение собственного опыта с соци-

альными нормативами. Лица с высоким уровнем рефлексии в сфере родительского отношения наверняка будут обнаруживать высокий уровень психологической и педагогической культуры и компетентности, так как они сделали родительские отношения предметом своего повышенного интереса и углубленного анализа. По всей вероятности, рефлексивному родителю будет свойственно достаточно чёткое и осознанное представление о принципах воспитания и стремление к их реализации в собственной семье.

Таким образом, мы видим, что, несмотря на то, что проблема рефлексии родительского отношения в некоторой степени освещалась в психологии детско-родительских отношений, исследований, посвящённых непосредственно проблеме рефлексии родительского отношения, нами не обнаружено. Психология рефлексии — активно развивающаяся область психологического знания, кроме того, проблемы рефлексии имеют междисциплинарный характер (философские проблемы рефлексии, рефлексивные процессы в сфере управления, экономики и политики, математическое моделирование рефлексии и т.п.). Актуальность исследования рефлексии и малая изученность её в контексте детско-родительских отношений делают рассматриваемую нами проблему перспективной в плане её дальнейшей теоретической и эмпирической разработки.

Список литературы

- 1 Шнайдер Л.Б. Основы семейной психологии: Учеб. пособие. — М.: Моск. психолого-социальный ин-т, Воронеж: МОДЭК, 2003. — 928 с.
- 2 Родители и дети: Психология взаимоотношений / Под ред. Е.О.Смирновой, Е.А.Савиной. — М.: Когито-Центр, 2003. — 230 с.
- 3 Смирнова Е.О., Быкова М.В. Опыт исследования структуры и динамики родительского отношения // Вопросы психологии. — 2000. — № 3. — С. 3–14
- 4 Семенова-Полях Г.Г. Обобщенные параметры развития детско-родительских отношений в осложненных условиях жизнедеятельности семьи: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. — Казань: Изд. Казан. гос. ун-та, 2003. — 24 с.
- 5 Спиваковская А.С. Профилактика детских неврозов. — М.: Изд-во МГУ, 1988. — 200 с.
- 6 Овчарова Р.В. Родительство как психологический феномен: Учеб. пособие. — М.: Изд. Моск. психолого-социального ин-та, 2006. — 496 с.
- 7 Якобсон П.М. Психологические компоненты и критерии становления зрелой личности // Психологический журнал. — 1981. — № 4. — С. 141–149.
- 8 Мальтеникова Н.П. Методологические приоритеты рассмотрения детско-родительских отношений в системе взаимодействия образовательного учреждения с семьёй // Методология педагогики: актуальные проблемы и перспективы. — Челябинск, 2009. — С. 122–125.
- 9 Знаков В.В. Самопонимание субъекта как когнитивная и экзистенциальная проблема // Психологический журнал. — 2005. — Т. 26. — № 1. — С. 18–28.
- 10 Карпов А.В. Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики // Психологический журнал. — 2003. — № 5. — С. 45–58.
- 11 Scandell D.J. Is Self-Reflectiveness an Unhealthy Aspect of Private Self-Consciousness? // The J. of Psychology. — 2001. — Vol. 135. Issue 4. — P. 51–61.
- 12 Мириманова М.С. Рефлексия как системный механизм развития // http://www.abitu.ru/researcher/methodics/teor/teor_0006.html
- 13 Трунов В.Г. Виды рефлексии: феноменологическое обоснование // Вестн. Пермского ун-та. Сер. Психология. — 2009. — № 2 (28). — С. 47–58.

О.Н.Пенчук, Г.Б.Капбасова

Ата-аналық қатынастың рефлексия мәселесі жөнінде

Мақалада бала мен ата-аналық қатынастар ұғымының көпнұсқалылығы қаралады, психологиядағы бала мен ата-аналық қатынастар мәселесі және оның зерттелгендігі дәрежесінің қазіргі күйіне сипаттама беріледі. Табысты ата-аналық және бала мен ата-аналық қатынастардың тиімділігінің мәселесіне жаңа көзқарас олардың рефлексиясының призмасы арқылы ұсынылады, бұл әдіс сонымен қатар тұлғаны дамытатын құрал болып табылады. Ата-ана және бала мен ата-аналық қатынастарды олардың рефлексиясының контекстінде зерттеуге негізгі әдістемелік жолдары қаралады. Рефлексия бала-ата-аналық қатынастардың сапасы авторлармен маңызды детерминанттар ретінде қарастырылады.

O.N.Penchuk, G.B.Kapbasova

Reflection problem parental relationship

The article discusses the concept multiplicity of child-parent relationship, describing the current state of child-parent relationship and its degree of exploration in psychology. The authors offer the new view on a problem of successful parenting and efficiency of child-parent relations through a prism of their reflection as a way and means of development of the personality. The basic methodological approaches to research of child-parent relations are considered. Reflection is considered by the authors as an important determinant of the quality of parent-child relationship. The authors outline the future prospects of studying of parent's attitude reflection.

В.И.Разумов¹, Б.И.Карипбаев², П.П.Солощенко²

¹ Омский государственный университет им. Ф.М.Достоевского, Россия;

² Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова

Научное сообщение о международной научно-теоретической конференции «Духовное наследие и современность»

18 ноября 2010 г. в Карагандинском государственном университете имени академика Е.А.Букетова состоялась международная научно-теоретическая конференция «Духовное наследие и современность», организованная кафедрой философии и теории культуры. Конференция была приурочена к объявленному в 2002 г. ЮНЕСКО Всемирному Дню философии и посвящена 15-летию создания факультета философии и психологии. В работе конференции приняли участие ученые Казахстана, России, Беларуси, чьи научные интересы связаны с философскими, культурологическими, педагогико-психологическими исследованиями духовной жизни общества.

Вопросы, связанные с теоретическим осмыслением роли духовного наследия в современном обществе, с разработкой методологии освоения духовного наследия в широком социокультурном контексте, обретают все большую значимость для научного сообщества. Это объясняется, наряду с потребностью воздать должное заслугам наших предков и лучше узнать их культурные достижения, также и тем, что в эпоху глобализации стало все более остро осознаваться единство судеб человечества и включенность человека в мировой исторический процесс на основе самобытного духовного наследия. Осознание такого единства породило у современного человека специфическое переживание времени, в результате которого культурное прошлое и его духовные достижения перестали восприниматься как нечто отдаленное и не имеющее отношения к вопросам дня сегодняшнего. Современные казахстанские философы и представители всего корпуса социальных наук, отвечая на вызовы непростого времени социальных трансформаций и духовных потрясений, предлагают обратиться к духовному наследию как экзистенциальному вопрошанию о смысле собственной жизни в многоуровневости отношений Человека и Мира. Феномен духовного наследия, реализуемый как процесс самопознания, в котором разворачивается сущность человека, обнаруживает себя во все большей степени очеловечивания человека. И только таким образом преодолевается состояние забвения человеком самого себя, перерастающее в духовный кризис человечества, в утрату гуманистического начала в социуме.

Политическое руководство Республики Казахстан, поддерживаемое научным сообществом, еще в 2004 г. предложило казахстанцам программу «Мәдени мұра» (Культурное наследие). Выступая на расширенном заседании Общественного совета по реализации данной программы в 2008 г., Первый Президент Республики Казахстан Н.А.Назарбаев отметил, что первый этап программы, связанный с работами по поиску, обследованию и сбору исторического материала, успешно завершен. А второй этап призван стать новой ступенью, на которой накопленный материал поистине станет достоянием народа, образует фундамент общенациональной идеологии. Одним из приоритетных направлений достижения этой стратегической цели должно стать «воспитание поколения, хорошо знающего традиции родной культуры, любящего историю своего народа, — поколения, которому можно доверить будущее страны. В стране растет активное и целеустремленное молодое поколение, свободно владеющее несколькими языками, освоившее современные информационные технологии. Но где гарантия, что это не будут чуждые чаяниям народа технократы, не знающие родной истории, своих кор-

ней, не осознающие себя наследниками и продолжателями великой степной культуры? Молодое поколение, не усвоившее духовные ценности своего народа, уроки родной истории, может захлебнуться волной глобализации и пойти на поводу различных догматических течений».

Основной исследовательской задачей, которую поставили перед собой участники конференции по проблеме духовного наследия, стал методологический анализ самого вопроса о том, что мы наследуем, какова истина наследия, заставляет задуматься об онтологии наследования, рассмотрения ее не с точки зрения прошлого, а с точки зрения настоящего. Необходимо, возвышая человека в его духовности, придавать духовности смысл человечности. В созданном сегодня казахстанском гуманитарном фонде существуют образцы духовно-нравственной стратегии. Подобный гуманитарный фонд имеется в каждой культуре, поэтому состоявшийся конструктивный обмен исследовательским опытом по его освоению и пополнению стал важным результатом работы конференции.

В конференции принимали участие представители следующих вузов, организаций образования, религиозных центров: Омский государственный университет им. Ф.М.Достоевского (Россия), Барановический государственный университет (Беларусь), Башкирский государственный аграрный университет (г. Уфа, Россия), Санкт-Петербургский государственный горный институт (Россия), Российский Православный институт св.ап. И.Богослова (Россия), Волгоградский государственный технический университет (Россия), Армавирский государственный педагогический университет (Россия), Кузбасская государственная педагогическая академия (г. Новокузнецк, Россия), Братский государственный университет (г. Братск, Россия), Сибирский государственный технический университет (г. Красноярск, Россия), Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева (г. Астана, Казахстан), КазНУ им. аль-Фараби (г. Алматы, Казахстан), Костанайский государственный университет им. А.Байтурсынова (Казахстан), Национальный университет обороны (г. Щучинск, Казахстан), Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан (г. Астана, Казахстан), Карагандинский государственный индустриальный университет (г. Темиртау, Казахстан), Карагандинский государственный технический университет (Казахстан), Карагандинский государственный университет имени академика Е.А.Букетова (Казахстан), религиозное управление мусульман Казахстана по Карагандинской области, Карагандинский епископат Римско-католической церкви.

Работа конференции в целом прошла плодотворно, в духе научного диалога и конструктивных дискуссий. Взаимное ознакомление с результатами исследований оказалось тем более важно, что современная научная мысль может эффективно функционировать только на стыке разных наук. Поэтому участие в конференции философов, культурологов, религиоведов, психологов, педагогов позволило обсудить проблему духовного наследия в широком спектре подходов и междисциплинарных интересов.

В своем докладе «Бытие из небытия» Б.Е.Колумбаев (Караганда, Казахстан) обращается к проблеме востребованности духовности в условиях кризиса цивилизации. Собственно, что побудило объявить о необходимости Всемирного дня Философии? Для того ли, чтобы хотя бы во Всемирный день Философии всем миром не просто отметить эту дату? Или это праздник только для тех, кто занимается философией профессионально? Путеводной нитью может стать хайдеггеровское — «Время временится из будущего». Вот откуда востребована духовность! А может будущее в прошлом? Чтобы не было «конца света», нужно возвращение к началу света? Молодость человечества была подчинена топосу и хроносу, а достигшее цивилизационной зрелости человечество стало их «использовать» как прагматичные формы активности. Начиная с первых научных концепций Нового Времени и по сию пору продолжается эра перелома в сознании человека и человечества, ориентированная на свое бессознательное и на окраинное мира с фетишизацией, гипостариванием пространственно-временных порядков. Вопрос в том, как из этого выбирать? Потому что тупиков и футурошоков будет все больше, чем организованнее будет антропоцентристский активизм в пространстве и времени, т.е. чем «прозорливее» он будет в интенсивности и экстенсивности за счет пространства и времени. Всемирный день Философии и должен символизировать наступление Нового ясного топоса вместо прежнего, искривленного, где бы хронос из господствующего обращался в подчиненный топосу момент? Что может еще означать Всемирный день Философии? Философия не повседневна. Но один день может быть отмечен любовью к мудрости во всемирном масштабе. Это день пространства, когда пространством, не имеющим границ образом, всё должно быть оправданно, все уместно, все доступно. Это не только самоотвержение человека в признании мира из других, но и отказ от СМИ, вообще посредников, опосредование опосредованного, как отношение к богу в протестантизме, день признания человека миром. Все мы в этот день «мыслящие тростники» (Б.Паскаль). И именно в каче-

стве таковых можем обратиться в молчаливо согласной самоиронии над мнимым существованием в сомнениях бытия, когда не говорят, а отвечают за все и вся.

Выступление В.И.Разумова (Омск, Россия) «Новая эпоха и духовное наследие» связывает проблему освоения духовного наследия с ситуацией кризиса, сложившейся в областях интерпретаций, понимания, смыслообразования. Констатируя, что кризис проявляется в общечеловеческом масштабе, современное философское мышление ищет выход в развитии креативной составляющей интеллектуального потенциала человечества. Только философия обладает ресурсом, позволяющим целокупно осмыслить сложившуюся ситуацию, наметить «конус» сценариев стратегического развития человечества. Основу инновационной стратегии образует решение комплекса задач по переходу к интенсивному развитию, обеспечивающему рост производительности труда. И прежде всего это следует осуществить в самой науке, в философии, с которых и следует начинать модернизацию. Адекватной сложившейся ситуации мыслится диалектическая идея согласования неизменного и изменяющегося во всяком объекте. Это позволяет согласовать отношение к философии как к хранительнице духовного наследия, с выявлением в ней инновационного потенциала. Инновационные ориентиры тесно связаны с представлением науки, образования, проектирования как областей, между которыми осуществляются переносы знаний, кадров, технологий. Эта идея получила развитие в организации с 2007 г. на базе ОмГУ им. Ф.М.Достоевского междисциплинарного, межвузовского семинара «Инновации в науке, образовании, проектировании». В рамках развиваемой семинаром модели инновационно-образовательной деятельности реализуется проект подготовки студентов, магистров, аспирантов, докторантов ОмГУ, включая программы повышения квалификации научно-педагогических кадров Омского региона. Формирование интеллектуальных технологий (Инт) есть ключевая задача познания, обучения, проектирования в новой эпохе. Инт есть инструменты перевода информации в знания, базируются на онтологически осмысленных приёмах преобразования знаний; в их развитии создаются особые форматы для представления знаний (когнитивные шаблоны). В разработке Инт решаются задачи согласования смысло-содержательных и формально-математических аспектов работы с любым исследовательским материалом. Выявление специфики знаний в их связи с информацией, особенностей их обработки актуализируется усилением рассогласования процессов овладения человечеством инструментами для работы с информационными и знаниевыми потоками. Переход к новому классу Инт должен обеспечить возрастание производительности труда в самой науке, а затем в образовании и в проектировании. Инт, основывающиеся на раскрытии новых когнитивных способностей человека, следует относить к классу «критических технологий». Участие философов в междисциплинарных исследованиях и проектах теоретико-практического, включая обучение, обусловлено их потенциальной подготовленностью к абстрагированию в любой предметной области, межпредметным коммуникациям, синтезу. Одну из популярных для философии XXI в. тему гражданского общества можно перевести в конструктивное русло, если заняться выстраиванием сообществ интеллектуалов различных профилей и ориентированных на проектную деятельность. К примеру, это может быть создание сети инновационно-ресурсных центров. Эффективность подобных объединений будет определяться не только их способностью производить смыслы-бренды, но и конструировать, а также усовершенствовать сами технологии смыслообразования, проектирования, познания.

А.В.Майсюк (Барановичи, Беларусь) в своем докладе «Глобализация как угроза духовной рациональности» определяет понятие духовного наследия как мир моральных, культурных и религиозных ценностей, являющихся альтернативой или дополнением утилитарной необходимости человеческой жизнедеятельности. Эти ценности включены в структуру рационального и эмоционального бытия социума, но их значимость и актуальность могут колебаться в соответствии с историческими обстоятельствами. Духовное наследие живет там и тогда, где и когда оно является органической составной частью общественного сознания и средством социализации подрастающего поколения. Между тем глобализация — это своеобразная социальная болезнь, вирусы которой, подобно эпидемии, обесценивают понятия суверенитета, независимости, национальности, ведут к деградации и коррозии культуры и нравственности, исчезновению многовековых традиций народов, трансформации идеалов и ценностей, отмиранию самобытности народов Земли, нивелированию человеческой психологии, усилению конфликтного фактора в межгосударственных, межнациональных, межконфессиональных и межцивилизационных взаимодействиях. Глобализация в ее современных формах агрессивного навязывания стандартов «общества потребления» опасна для человека во всех отношениях. Ее стрелецким принципом является принцип максимума свободы и минимума ответственности. Все сферы духовной деятельности зиждутся на тотальном отрицании общепризнанных этических и эстетиче-

ских норм и канонов. Полярные противоположности меняются местами: безобразное становится прекрасным, ничтожное — великим, порицаемое — восхваляемым, иррациональное — разумным и т.д. Тенденция попрания многовековых табу прослеживается повсюду: в политике, искусстве, юриспруденции, философии, педагогике, лингвистике, демографии, религии... Весь этот порочный и мерзопакостный товар навязывается другим народам в упаковке «естественной и необратимой глобализации». Эту угрозу быть погребенными заживо ощущают и осознают прежде всего в странах с самодостаточной и многовековой культурой.

Выступление Р.А.Клещевой (Алматы, Казахстан) «Язык в системе культурной коммуникации» отразило стремление философии к глубокому проникновению в смыслообразующие структуры культуры человечества. Язык — это не просто, как принято говорить, отпечаток идей народа, это объединенная энергия народа, запечатленная в определенных звуках. Человек весь не укладывается в границах своего языка; он больше того, что можно выразить в словах. Разные языки — это отнюдь не различные обозначения одной и той же вещи, а различные видения её. Языки — это иероглифы, в которые человек заключает мир и свое воображение, при этом мир и воображение, постоянно создающее картину за картиной по законам подобия, остаются в целом неизменными, языки сами собой развиваются, усложняются, расширяются. Через многообразие языков для нас открывается богатство мира и многообразие того, что мы познаем в нем; и человеческое бытие становится для нас шире, поскольку языки в отчетливых и действенных чертах дают нам различные способы мышления и восприятия. Язык всегда воплощает в себе своеобразие целого народа, поэтому изучение языков мира — это также всемирная история мыслей и чувств человечества. История всякого языка отражает социальную историю его народа. Корневые слова языка показывают, какие предметы были самыми важными для народа в период формирования языка. Словарный состав языка показывает, о чем думает народ, а синтаксис — как думает. Язык наиболее точно характеризует народ, ибо является объективным духом, формируя или определяя национальный характер. Механизм трансляции этнической памяти работает по своим законам. Его нельзя упрощать. Память, образно выражаясь, — это хранилище. Традиция — это передача духовных ценностей от поколения к поколению. С исчезновением внешнего давления, носящего по преимуществу социально-политический характер, на постсоветском пространстве начались распад единого языка штампов и идиом, прораствание множества дискурсов и неконтролируемое насыщение новыми понятиями, терминами и устойчивыми выражениями, упорядочивающими окружающий мир. Но вместо концептуального плюрализма мы столкнулись с терминологическим хаосом. Отсутствие понимания приводит к бессистемности высказываний. Многие ранее часто употребляемые слова, такие как «любовь», «совесть», «справедливость» и т.д., вытесняются из словаря и на смену им приходят другие — «секс», «крутой», «продвинутый» и др. Социально табуированными оказались слова, с помощью которых выражались идеи патриотизма, чувство любви к Родине, народу и т.д. Лавина иностранных слов и неологизмов ведет к трансформации национальных языков. Изменение языка — процесс двусторонний: с одной стороны, он отражает изменения, происшедшие в сознании людей, а с другой — способствует дальнейшей трансформации их сознания. Оберегая свой язык от «размывания», сохраняя его, нация сохраняет одно из важнейших условий своей культурной самоидентификации.

Доклад В.С.Батурина «Человеческий капитал и система образования» констатирует, что главная заслуга теоретиков концепции человеческого капитала — признание первостепенной роли человека в общественном производстве. Приоритет отдан человеческим ресурсам и социальным институтам. Считается, что сегодня главной формой богатства страны становится высокий уровень интеллектуального и духовного развития общества, принимающий форму человеческого капитала и обеспечивающий инновационный процесс в каждой сфере человеческой деятельности. Задача развития человеческого потенциала формулируется как основная государственная задача модернизации целого ряда современных социальных секторов — образования, культуры, науки, которые рассматриваются как сектора капитализации человеческого потенциала Казахстана. Широкое распространение теории человеческого капитала на Западе и появление большого числа ее сторонников в различных странах, в том числе и в Казахстане, определяются тем, что в центре внимания концепции оказался главный фактор социально-экономического развития — человеческий, в его качественно преобразованном виде. Необходимость ухода от сложившейся экспортно-сырьевой модели развития экономики в направлении создания модели, которая могла бы позиционировать страну как конкурентоспособную в современном глобальном мире, изменили требования, предъявляемые к работнику: на первый план выходят личные качества и способности работника, способность к творчеству. Главная особенность

роднит все теоретические представления о перспективах формирования самых различных моделей «человеческого капитала». Ее суть состоит в том, что предполагаемые пути реформирования существующих систем образования не предусматривают ни изменения в обществе отношения «господство-подчинение», ни замену субъектно-объектной парадигмы социальной деятельности на ее альтернативу, что, в конечном итоге, вряд ли приведет к тому эффекту, на который так рассчитывают все авторы этих идей при их практическом воплощении. Но сегодня речь должна идти не просто об изменении технологии подготовки человека к какому-то определенному набору видов деятельности в различных сферах жизни. Общество нуждается в человеке, обладающем совершенно иным типом способности к деятельности, когда бы любой ее вид не противоречил, а способствовал проявлению «природной сущности человека». Проблема состоит в подготовке человека к деятельности, основанной на самоизменении, самоорганизации и саморазвитии. В основе ее решения может лежать новый подход к пониманию сущности социальной деятельности, основанный на субъектно-субъектном характере взаимоотношений между всеми ее непосредственными участниками. Одной из центральных задач построения правового государства и является как раз исключение в принципе возможности использовать любого субъекта, будь то физический или юридический, в качестве объекта для другого участника социальных процессов. Поистине само время диктует необходимость замены одной парадигмы социальной деятельности на другую. И решение всего комплекса возникающих при этом задач — за системой образования совершенно иного типа, в первую очередь способной к подготовке «человеческого капитала», к творческому саморазвитию, а не эффективно действующей по критериям, определяемым кем-то извне.

К.Ш. Джалилов (Караганда, Казахстан) в своем выступлении «Духовный потенциал философии: история и современность» обратил внимание на то, что формирование общественного сознания во всех социогуманитарных аспектах имеет большое значение в современных условиях мироразвития, когда субъективный фактор мотивации, возрастание темпов и направлений социального действия в значительной степени влияют на успех реализаций общечеловеческих целей развития. В связи с этим еще большую актуальность приобретает уяснение смысла философствования, роли философии в системе формирования смысла бытия самого человека. Реалии сегодняшнего положения в обществе в целом и конкретного человека, оказавшегося один на один с потерявшим смысл бытием и не обретшим бытия смыслом, имеет опасную тенденцию самоуничтожения всей системы общественных норм, ценностей и идеалов. Эти тенденции вовсе не способствуют укреплению веры в справедливость и воспитанию гуманного чувства ценности каждого человека, без которых невозможно никакое успешное общественное движение. Мы унаследовали ментальность прошлого, где все конкретное, несовершенное, незавершенное перед императивом идеала (будь царствие божье, коммунизм или сверхчеловек) не имеет смысла, бытие получает бессмысленный характер, характер абсурда. Это во многом определяло и, к сожалению, еще часто определяет мистический характер самой политической системы, обратно влияющей на экономические стороны жизни, где экономические понятия не содержат элементов экономического смысла, а экономическая жизнь приобретает порой мистический характер. Озабоченность вопросами духовного наследия делает возможной подлинную (экзистенциальную, духовную) связь между народами и культурами.

Доклад Ф.Н.Зиатдиновой (Уфа, Россия) «Образование как сфера трансформации духовно-культурных ценностей общечеловеческого и национального характера» был связан с определением роли духовного наследия в условиях конкретной образовательной программы. Анализ тенденций развития мировой и российской культуры, состояния образования в России и в других странах показывает, насколько поликультурное образование стало необходимым для современной школы. Перспективы школы как культурного и социального института могут реализоваться через утверждение главной идеи поликультурного образования — идеи приобщения к общечеловеческим ценностям. На первый план выдвигается поиск способов усвоения детьми и взрослыми диалекта общечеловеческого, международного и национального отношения к себе, языку, культуре народов, историческому прошлому и настоящему, национальному достоинству личности как ключевому способу трансформации общественных ценностных ориентаций у подрастающего поколения, укрепления института семьи — семейного воспитания. Поликультурная образовательная среда также рассматривается нами как целенаправленный процесс педагогических воздействий на школьника, но особым образом организованных, в котором педагог не несет готовой информации, а сопровождает школьников в их личном постижении мира через переживания и активное взаимодействие с поликультурным окружающим миром. Воспитание духовно здоровой личности должно начинаться с формирования у растущего

го человека нравственных ценностей, но, с другой стороны, также педагогического стимулирования и культивирования в личности воспитанника чувства справедливости, независимости, внутренней свободы.

Заинтересованное обсуждение выступлений других участников конференции на заседаниях секций «Духовность и изменяющаяся рациональность», «Духовность в контексте социальности», «Духовность в многообразии культуры» получило отражение в итоговой резолюции.

Конференция способствовала организации научной дискуссии по широкому кругу вопросов как в плане координации научных подходов в изучении духовного наследия, так и в плане перспективного сотрудничества между вузами Казахстана, России, Белоруссии. В ходе проведения пленарного и секционных заседаний были заслушаны доклады представителей различных сфер социально-гуманитарного знания, в которых проблема духовного наследия предстала как актуальная потребность современного общества в обретении общечеловеческих ценностных ориентаций в условиях глобализации. При этом многие исследователи обращали внимание на необходимость утверждения именно духовных ориентиров для преодоления кризисных состояний современной цивилизации. В представленных докладах нашли свое отражение интегративные и междисциплинарные подходы современной гуманитарной науки.

Участие в работе конференции студентов, магистрантов, молодых ученых из Карагандинского государственного университета имени академика Е.А.Букетова показало не только наличие преемственности в вузовской науке, стремление привлечь молодых исследователей к актуальным проблемам современного социогуманитарного знания, но также способствовало дальнейшей реализации одного из приоритетных направлений развития высшей школы в Казахстане по пути интеграции в международное научное пространство.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Аббасова К.Я.** — доцент кафедры социологии к.ф.н., Бакинский государственный университет, Баку, Азербайджан.
- Батурин В.С.** — профессор кафедры философии и теории культуры д.ф.н., Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова.
- Гореликов Л.А.** — исполнительный директор международных программ Научно-образовательного центра «РУСИЧ», профессор кафедры социально-гуманитарных дисциплин Национальной металлургической академии Украины, д.ф.н., Новгородский государственный университет им. Ярослава Мудрого, Россия.
- Елеуханова С.В.** — доцент кафедры истории Казахстана к.и.н., Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова.
- Жауымбаев С.У.** — археология, этнология және Отан тарихы кафедрасының профессоры, т.ғ.к., Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.
- Жусупова Б.Ж.** — старший преподаватель кафедры философии и теории культуры, Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова.
- Жұманова А.З.** — тарих факультетінің 2-курс магистранты, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.
- Жұмашев Р.М.** — бірінші проректор т.ғ.д., профессор, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.
- Жұмашова А.А.** — этнография бөлімінің меңгерушісі т.ғ.к., Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейі, Шымкент қ.
- Капбасова Г.Б.** — зав.кафедрой психологии к.п.с.н., доцент, Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова.
- Карипбаев Б.И.** — зав.кафедрой философии и теории культуры д.ф.н., доцент, Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова.
- Кенесов Ж.К.** — мемлекеттік мұрағат директоры, Приозерск қ., Қарағанды облысы.
- Козина В.В.** — зав.кафедрой истории Казахстана д.и.н., профессор, Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова.
- Кузембаев Н.Е.** — доцент кафедры истории, археологии и этнологии к.и.н., Павлодарский государственный университет им. С.Торайгырова.
- Қыздарбеков Б.** — бүкіләлем тарихы және халықаралық қатынастар кафедрасының профессоры т.ғ.к., Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.
- Мажитов Ж.М.** — тарих факультетінің 2-курс магистранты, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.
- Мусаева Ш.М.** — диссертант отдела этики и эстетики Института философии, социологии и права, Национальная академия наук Азербайджана, Баку.
- Нурбаев Ж.Е.** — старший преподаватель кафедры философии к.и.н., Костанайский государственный университет им. А.Байтұрсынова.
- Өскембаев Қ.С.** — археология, этнология және Отан тарихы кафедрасының меңгерушісі, доцент т.ғ.к., Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.

Пенчук О.Н. — магистрант 2 курса факультета философии и психологии, Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова.

Перминов А.В. — к.п.н., доцент, РГКП «Восточно-Казахстанский государственный университет им.С.Аманжолова», Усть-Каменогорск.

Разумов В.И. — зав.кафедрой философии д.ф.н., профессор, Омский государственный университет им. Ф.М.Достоевского, Россия.

Рақымжанов Б.Қ. — философия және мәдениет теориясы кафедрасының доценті ф.ғ.к., Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.

Рынской И.В. — к.ф.н., доцент, Православный Свято-Тихоновский государственный университет, Москва, Россия.

Сатанов А.Б. — тарих факультетінің 2-курс магистранты, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.

Солощенко П.П. — старший преподаватель кафедры философии и теории культуры, Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова.

Шуматов Э.Г. — старший преподаватель кафедры философии и теории культуры, Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова.